

1

**Mütareke'de
İstanbul ve
İstanbul Hükûmetleri**

**Istanbul and
Istanbul Governments
in the Armistice**

Cezmi Eraslan

Mütareke’de İstanbul ve İstanbul Hükûmetleri

*Cezmi Eraslan**

Özet

Bu bölümde Osmanlı Devleti’nin Mütareke döneminde İstanbul’daki uygulamaları hükûmetler üzerinden ele alınacaktır. 30 Ekim 1918 - 4 Kasım 1922 döneminde galip devletlerle ilişkileri iyi tutarak devleti muhafaza etmeye çalışan Padişah ve hükûmetlerini anlamının dört yıllık süre içinde yaşanan değişme ve gelişmeleri izah etmeye yardımcı olacağı kanaatindeyiz. 13 Kasım 1918 - 6 Ekim 1923 arasında fiilen ve resmen işgal altındaki başkentte yüzyılın başından beri savaştan bir milletin bezginliği hâkimdi. Buna mukabil galip devletler Osmanlı ülkesini ekonomik ve siyasi sömürü alanlarına bölmek için çalışıyordu. Osmanlı Devleti’nin bu süreçte yetmişmiş, mücadeleci, çağın gerçeklerini görebilen devlet adamı sıkıntısı yaşadığı anlaşılmaktadır. Toplumun beklentilerine cevap vermek siyasi yapıların iktidarını güçlendiren en temel işlevdir. Osmanlı hükûmetlerinin sivil kanadı Avrupa’nın hukuk ve adalet anlayışına güvenip siyaset ile netice almaktan başka çözüm üretememiş gibidir. Genelkurmay Başkanlığı’nın daha dirençli olduğunu, mücadele azmini ortaya koyduğunu ve milletle birlikte olmayı sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Toplum nezdinde meşru ve muktedir addedilen Halife/Padişahın iradesiyle başlayan mücadele sürecinin engelleri aşma kapasitesi Devletin sonunu da belirlemiştir. Bu durumda Türk insanı da kendi yolunu kendi açma sürecini başlatarak millî egemenlik mücadelesine sahip çıkmıştır. Amasya, Erzurum, Sivas ve Ankara hattında gelişen Misak-ı Millî’nin rehberliğinde yürütülen mücadele bu kararlılığın sonucudur. Padişah ve hükûmetleri büyük oranda dönemin şartlarını ve imkânlarını doğru görememenin sonucuna katlanmak zorunda kalmıştır. Galip devletler Batı Anadolu’da Yunanistan’ı, Doğu Anadolu’da Osmanlı Ermenilerini kullanarak Osmanlı hâkimiyetini bitirmek istemişti. Ordu’nun kurmay kadrosu büyük devletlerin doğrudan savaşa girmeyeceklerini öngördüler ve Yunan ordusunu mağlup ederek kendi bakış açılarına iktidar yolunu açtılar. Sakarya Savaşı’nın sonunda galipler kendi içinde bölünürken millete dayanmayan İstanbul’un tutumu da İngiltere ve Fransa merkezli olarak ikiye ayrılmış ancak netice alamamıştır. Padişah’ın defalarca hükûmetler kurdurduğu deneyimli devlet adamları bu gerçeği göremediler. Padişah da Büyük Millet Meclisi’ni tanıyarak Türk milletinin zihnindeki yerini muhafaza edemedi. 23 Nisan 1920’de Ankara’da kurulan meclis ve yeni hükûmet 1 Kasım 1922’de Saltanatı, 4 Kasım 1922’de ise İstanbul hükûmetlerini sona erdirdi.

Anahtar Kelimeler

Sultan Vahdettin, Ahmet İzzet Paşa, Mondros Mütarekesi, Damat Ferit Paşa, Ahmet Tevfik Paşa, Mustafa Kemal Paşa, Ali Kemal Bey

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, cezmi.eraslan[at]istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3475-310X

Istanbul and İstanbul Governments in the Armistice

Abstract

In this chapter, it is aimed to address the practices of the Ottoman Empire in Istanbul during the Armistice period through the governments. The actions of the Sultan and the Ottoman governments, who have tried to preserve the empire by keeping good relations with the victorious states, will be enough to explain the changes and developments experienced during the four-year period (1918-1922). In the capital, officially and de facto captive between 13 November 1918-6 October 1923, the sense of weariness was dominant. On the other hand, the victorious states have wanted to divide the country into areas of economic exploitation. In this process, it is understood that the Ottoman Empire had a shortage of educated, combative statesmen who could see the realities of the age. Responding to the expectations of society is the most basic function that strengthens the power of political structures. the civil part of Ottoman governments, trusting the sense of law and justice of Europa and excepting achieve result wia diplomacy, did not produce any other project. It is possible to say that the Ministry of Defence and chief of staff were more resistant, put on the will for fight and succeeded to be with the nation on the contrary. The capacity of solving problems of the struggle movement which began with the decree of Sultan/Caliph who was accepted as legal and able to according to the society, determined the end of the state. The advance acceptance of the winners as irresistible led to the suspension of the movement in Erzurum started in Istanbul. Under the pressure of the British High Commissioner, Sultan Vahdettin dismissed Mustafa Kemal, the inspector of the Ninth Army. Despite this, the Turkish people have also started the process of claiming their own destiny and have supported Mustafa Kemal and the struggle for national sovereignty. Enemy armies were driven out of Anatolia by the Army of National Assembly under the guidance of the National Oath developed in the Amasya, Erzurum, Sivas and Ankara lines. The Sultan and his governments could not appreciate the possibilities and conditions of time properly and had to take the consequence of it. The great Powers would like to end Ottoman domination by using Greek Army in Western Anatolia, and Ottoman Armenians in the Eastern Anatolia. The staff of the army predicted that the great states would not enter into direct war, and by defeating the Greek army, they opened the way to power to their own understanding. At the end of the Sakarya war, the victors were divided within themselves, while the interest of Istanbul, which does not line on to the nation was divided into two, centred on England and France but could not reached a successful result. Unfortunately, the experienced and old statesmen that Sultan had formed a government for four or five times could not see this fact. In addition to these, the Sultan also failed to maintain his place in the minds of the Turkish nation by recognizing the Grand National Assembly. At the end, the newly Turkish State, founded in 23rd April 1920 in Ankara, abolished the Sultanate and finished her Governments in 4th of October.

Keywords

Sultan Vahdettin, Ahmet İzzet Paşa, Mondros Mütarekesi, Damat Ferit Paşa, Ahmet Tevfik Paşa, Mustafa Kemal Paşa, Ali Kemal Bey

Siste Söyleniş,

Birden kapandı birbiri ardınca perdeler...
Kandilli, Göksu, Kanlıca, İstinye nerdeler?
Som zümrüt ortasında, muzaffer, akıp giden
Firuze nehri nerde? Bugün saklıdır, neden?
Benzetmek olmasın sana dünyada bir yeri;
Eylül sonunda böyledir İsviçre gölleri.
Bir devri lânetiyle boğan şâirin Sis'i
Vicdan ve ruh elemelerinin en zehirlisi,
Hulyâma bir ezâ gibi aksetti bir daha;
-Örtün! Müebbeden uyu! Ey şehir!-O bedduâ...
Hâyır! Bu hâl uzun süremez, sen yakındasın;
Hâlâ dağılmayan bu sisin arkasındasın.
Sıyrıl, beyaz karanlık içinden, parıl parıl
Berraklığında bilme nedir hafta, ay ve yıl.
Hüznün ferahlığın bizim olsun kışın, yazın,
Hiçbir zaman kader bizi senden ayırmasın.

(Yahya Kemal, Kendi Gök Kubbemiz, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2021, s. 15).

1. Giriş

Bu bölümde Mütareke öncesinden 4 Kasım 1922'de son Osmanlı Hükûmeti'nin istifasına kadar olan dönemi esas alacağız. Söz konusu dönemde galip devletler ile ilişkileri iyi tutarak devleti muhafaza etmeye çalışan Padişah ve hükûmetlerinin uygulamalarını izah etmek dört yıllık süre içinde yaşanan değişme ve gelişmeleri anlamaya yardım edecektir. Son asır boyunca yaşadığı askerî, ekonomik, siyasi, sosyal problemlerden bezmiş Türk milletinin ülkesini siyasi ve ekonomik sömürü alanlarına bölmek isteyen galip devletlere karşı verdiği istiklal mücadelesinde İstanbul'un yeri son derece hayatidir. Dönemin arşiv kayıtları, devlet adamlarının hatıraları, yapılan ilmî araştırmaların yol göstericiliğinde altı yüz yıllık bir devletin çöküşüne tanıklık edilecek. Kaynaklarımızı örnekleyecek olursak, Sultan Reşat ve Vahdettin dönemlerinin büyük kısmında Başkâtip olarak görev yapan Ali Fuad Türkgeldi'nin *Görüp İstittiklerim*'i Dolmabahçe Sarayı'ndaki gelişmeleri birinci elden veren bir kaynak olarak sıklıkla değerlendirilmiştir. Aynı dönemde Sadrazam, Dâhiliye ve Hariciye Nazırı olarak görev yapan Ahmet İzzet Paşa'nın *Feryadım*'ı da paha biçilmez bilgiler vermektedir. Keza İngiltere Sefareti Baştercümanı olarak görev yapmış olan Sir Andrew Ryan'ın *Son Dragoman*'ı da iki taraflı bir bakış açısını yansıtmamıza büyük katkı sağladı. Dönemde görev yapan sadrazamlar üzerine yapılmış doktora tezlerini kullanarak bütüncül bir bakış açısı ortaya koymak hedeflenmiştir. Bu çerçevede Sina Akşin'in *İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele* başlıklı çalışması ilk deneme olarak önemlidir. Bunu takiben Can Erdem'in *Damat Ferit Paşa* hakkındaki doktora çalışmasıyla birlikte Nurten Çetin'in *Ahmet Tevfik Paşa Hükûmetleri*'ni ele aldığı ve Atatürk Araştırma Merkezi tarafından basılan çalışması da süreci anlamaya önemli katkılar sunmuşlardır. Hükûmetler konusunda Murat Aydoğdu'nun *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti* üzerine yoğunlaştığı doktora tezi, tereddütlü pek çok noktayı aydınlatması bakımından dönemi bütün halinde ele aldığımız bu bölümde sıklıkla müracaat edilen çalışmalar olmuştur.

2. İstanbul'un Jeopolitik Önemi

İstanbul 1453'ten beri Doğu-Batı ya da Hristiyan- Müslüman dünyası çekişmesinin odak noktasında yer almıştır. Türkler İstanbul'u merkez yaptıktan sonra Avrupa'nın ortalarına kadar ilerleyip "nizam-ı âlem"i tesise çalışırken, Batı dünyası tek tek veya koalisyonlar halinde Türkleri İstanbul'dan çıkarıp Türkistan bozkırlarına geri gönderme hesapları yapmışlardır. Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi'nin açılmasının en önemli sebebi Osmanlı Devleti'nin savaş dışı bırakılması düşüncesi idi. Zira Çanakkale "başkent anahtarı" konumuna sahip bir stratejik mevkideydi. İtilaf devletleri, sosyal çalkantılar içindeki Müttefikleri Rus Çarlığına askerî yardım götürmek ve tahıl stoklarından istifade etmek ve bilhassa Kafkaslarda Osmanlı askeri varlığını azaltmak için Çanakkale üzerinden İstanbul'u hedeflemişlerdi. Zira başkentinin düşmesi Osmanlı Devleti'nin savaş dışı kalması demektir. Bu hedef başarıldığında Birinci Dünya Savaşı'nın da sonu çabuk gelecekti.

3. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti'nin Çanakkale ve İstanbul'u Savunma Planları

İngiltere Osmanlı Devleti'yle Fransa'ya karşı imzaladığı 1799 anlaşmasını yenilemek, boğazların ve Osmanlı donanmasının kontrolünü eline almak, Moldavya'nın da Fransızlara karşı ittifak ettiği Ruslara terk edilmesini istiyordu. Taleplerini Osmanlı hükûmetine kabul ettirmek için gönderdiği donanmanın ciddi hiçbir engele takılmadan boğazlardan geçerek 8 Şubat 1807'de İstanbul'a ulaşması panik yaratmıştı. Bundan sonra başkentin muhafazası için çalışmaya Çanakkale'den başlanması gerektiği bir esas olarak kabul edilmiştir. İkinci Mahmud döneminde Türkiye'de askerî müşavir olarak bulunan Mareşal H. Von Moltke'nin önemine dikkat çektiği tabyaların arkalarının boşaltılması ve silah bakımından güçlendirilmesi ile "Boğaza toprak yerleştirildiğinde dünyadaki hiçbir filo geçitten geçmeye cüret edemez" hale gelecekti.¹

Devlet batıdaki gelişmelerin neticesinde bir tehlide maruz kaldığında Çanakkale ve İstanbul boğazlarının tahkimi ilk sırada düşünülmüştür. Bu alanda ilk ciddi girişimler devleti temelinden sarsan 93 Harbi sonrasında yapılmıştır. II. Abdülhamid, savaş ötelemek için diplomasiden de en üst düzeyde yararlanırken ülkenin emperyalist saldırılara uğraması muhtemel Kuzey Afrika, Balkanlar gibi stratejik öneme sahip yerlerine asker ve silah yığınağı yapmıştı. II. Abdülhamid'in İstanbul'u dolayısıyla devleti muhafaza etmek için Akdeniz ve Karadeniz boğazlarında yaptığı savunma hazırlıkları son derece önemlidir.²

II. Abdülhamid'in, devlet adamlarıyla bilhassa İngiltere ve Rusya arasındaki çekişmenin artması karşısında nasıl bir yol tutmak gerektiğini sıklıkla tartıştığı bilinmektedir. Bu amaçla yeni dönemde nasıl bir dış politika takip etmek gerektiğini belirlemek için üst düzey devlet görevlerinde bulunmuş tecrübeli isimlerden görüşlerini yazılı olarak istemişti.³ Gerek İngiltere gerekse Rusya yanlısı bir siyaset takip edildiğinde diğerinin çıkaracağı sorunları mukayese edenlerin kabulde tereddüt etmedikleri bir esas vardı. "Payitaht-ı Saltanatın kapısı ve miftahı demek olan Boğazların her türlü tasalluttan muhafazası elzemdir"⁴. Bu işin yapılacağı yer bellidir: Tophane ve Tersane-i Amire subayları arasından seçilecek uzmanlar ile boğazları koruma tedbirlerinin hemen

¹ W.von Dünheim, *Feldmareşal Moltke'nin Şark Gezisi*, (çeviren Selçuk Ünlü) Atatürk Kültür Merkezi Erdem Dergisi, cilt II, sayı 5, Ankara 1986, s. 262; Ali Karaca, *Savunma Sisteminin Ana Unsuru İstihkâmlar Bakımından Çanakkale Boğazı Tahkimi (1655-1915)*, *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara 2000, s. 315-316.

² Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid'in Çanakkale Savunması*, İstanbul Yitik Hazine Yayınları, 2014.

³ Bu tartışmalar ve salim bir siyaset belirlemek çalışmaları hakkında bkz. Cezmi Eraslan, *II Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul 1995, 176-191.

⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (YEE) 4/62* tarihsiz evrak 29 Zilkade 1306 olarak tarihlenmişse de bunun 1296 olması gelişmelerin seyrine daha uygun görünmektedir. Zira Âsaf Paşa'nın göreviyle ilgili faaliyetine dair yazıları 1297 tarihli.

alınmasına başlanacaktır. Ancak burada dikkat çeken husus seçilecek subayların vasıflarıdır: “Devlete ve hanedana sadık, değerli, kabiliyetli, işinin ehli ve yabancı devletlerin elçilikleriyle ilişkisi olmamak”⁵.

Bu iş için yukarıda sayılan vasıflara haiz olarak seçilen ve Bahr-ı Sefid Boğazı İnşaat Nazır ve Müfettişi olarak tayin olunan kişi Mehmed Âsaf Paşa’dır. Çanakkale Boğazı’yla burada bulunan bütün istihkâmları her türlü saldırıya mukavemet edecek hale getirmekle görevlendirilmiştir.

Serasker Ali Rıza Paşa’nın 6 Şaban 1305 (18 Nisan 1888) tarihli arzında ise “Boğazın şekil ve heyeti iktizasınca deniz tarafından tam olarak korunması için müdafaa hattının dört hat üzerine tertip ve tesisi gerekli görülmüştür”⁶.

Ekonomik açıdan kıt imkânlarla mukabil zamana yayarak yapılmaya çalışılan güçlendirme 18 Mart Deniz Zaferi’nin elde edilmesinde son derece etkili olmuştur. Osmanlı topraklarının menziline kısıtlı dolayısıyla ilk savunma hattı tahrip edilmişse de ikinci ve üçüncü hatlardaki tabyalardaki askerin kahramanlığı Nusrat Mayın Gemisi’nin 8 Mart 1915 gecesi Karanlık Liman’a döktüğü 26 mayın ile birleşince İtilaf devletlerinin yenilmez armadası büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştı.

1913-1918 döneminde Astsubay Süvari Okulu Komutanı olan, Çanakkale Cephesinin Komutanı Liman Paşa’nın emir subayı olarak görev yapan Erich R. Prigge’in 1916’da yayınladığı savaş anılarına önsöz yazan Dr. Ernst Jackh’in da belirttiği gibi Çanakkale Savaşı “İstanbul için savaş”tı⁷. 25 Nisan’da başlayan kara muharebelerinde ise 19. Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal’in önceki tecrübelerinden kaynaklanan öngörüsü ile gerçekleştirdiği müdahale kara savaşlarının kaderini belirlemiştir. İtilaf kuvvetleri 1915 Aralık ayında geri çekilerek Gelibolu yarımadasını boşaltmışlardı. Bununla birlikte başta Filistin, Kanal ve Irak cephelerindeki yenilgiler ve Bulgaristan’ın savaştan çekilmesinden sonra Osmanlı Devleti de Mütareke imkânı aramak zorunda kalacaktır. Türk ordusu şehit, yaralı, esir, hasta ve kayıp olarak toplamda 250.000 civarında kayıp vererek savunduğu bu cephenin kontrolünü Mondros Mütarekesi’nden sonra kendi elleriyle ve kahrolarak İtilaf subaylarına teslim etmenin acısını yaşayacaklardı.

⁵ Yıldız Esas Evrakı (YEE) 4/62, “Sadakat ve liyakat ve ehliyetleri müsellemlen olan ve hiçbir sefaretle münasebetleri bulunmayan birkaç müstaid zevatın tayiniyle boğazların derece-i matlubede tahkim ve takviyesi...” aynı belge.

⁶ Serasker Rıza Paşa’nın 5 Nisan 1304- 6 Şaban 1305 (18 Nisan 1888) tarihli arzı Y.Mtv 32/50 için bkz. Eraslan, *II. Abdülhamid’in Çanakkale Savunması*.

⁷ Erich R. Prigge’in *Çanakkale Savaşı Günlüğü*, çeviren ve yayına hazırlayan Bülent Erdemoğlu, İstanbul Timaş Yayınları, 2011, s. 73.

3.1. Dünya Savaşı Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Durumu ve Talat Paşa Hükûmeti'nin İstifası (13 Ekim 1918)

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nın son yılında iki Padişah'ın kaybını yaşadı. 10 Şubat 1918'de II. Abdülhamid, 2 Temmuz 1918'de ise Sultan V. Mehmed Reşad vefat etti. Yerine kardeşi Sultan VI. Mehmed Vahdettin 4 Temmuz 1918 Perşembe günü Osmanlı tahtına cülus etti/oturdu. İlk iş olarak Eyüp'te vefatından önce yaptırdığı türbeye defnedilen ağabeyinin cenaze törenine katılan Padişahın kılıç kuşanma merasimi de öncekilerden farklı olmuştur. Kılıç kuşanma merasiminden dönüşte "boğazdan düşman tayyare filolarının geçmiş olduğu ihbarı üzerine "Onlar dindar adamlardır. Böyle dini merasim esnasında taarruz etmezler" dediği kaydedilir. Bu durum maiyetinin dikkatini çekerken İtilaf devletlerine bakış açısı hakkında bir ipucu vermektedir. Fatih ve Sultan Mahmud türbelerini ziyaret eden Padişah, birkaç gün sonra da I. Selim'in ve II. Bayezid'in türbelerini de ziyaret ederek halk içine çıkma, görünür olma bakımından fark edilir bir başlangıç yapmıştır⁸.

Sultan Vahdettin'in ağabeyi Reşad'tan sonra tahta çıktığında sadrazam mevkiinde bıraktığı Mehmed Talat Paşa'ya hitaben çıkardığı 9 Ramazan 1336 ve 8 Temmuz 1334 (1918) tarihli Hatt-ı Hümayun idari ve siyasi önceliklerini göstermek bakımından fikir verecektir. Ağabeyi Sultan Reşad'ın vefatından sonra Allah'ın ezeli iradesiyle, Kanun-ı Esasi hükümlerine uygun olarak büyük ecdadının tahtına oturduğunu, konumunun irsî, dinî ve kanunî olduğunu vurgulamıştı. Sadrazamın ise devlet işlerini etraflıca düşünmesi ve devlete yaptığı sadık hizmetleri dikkate alarak makamında bırakıldığı bildirilmiştir. Vahdeddin Han, en büyük emeli ve hedefinin "Ahkâm-ı şeriyemiz ve Kanun-ı Esasimizin tamamen icrayı tatbiki" olduğunu bildiriyordu.

Padişah, Mütareke'den sonra sıklıkla eleştireceği Birinci Dünya Savaşı'na girişi haklı görmekte ve gerekçesini çok net ifade etmekteydi. "Temin-i beka ve mevcudiyet" Savaşı başarıyla bitirmek için milletin bütün kuvvetlerini birleştirmek en öncelikli iş olduğundan adaletin temini, asayişin korunması için çalışmayı, "adab-ı hakikiye-i İslamiye ve vekâr-ı haysiyet-i Osmaniye'nin muhafazasına ihtimam kılınmasını" istemişti. Ayrıca savaş dolayısıyla yaşanan pahalılığın halkta yarattığı sıkıntıların giderilmesi için etkili tedbirler alınmasını bekliyordu. Siyasi suçlular ve geçici olarak sürgün bulunanlardan iyi hal gösterenlerin, adi suçluların cezasının 1/3'ünü çekmiş olanlara af getirilmesi istenirken savaş alanı dışındaki yerlerden sıkıyönetim uygulamasının kaldırılması, divan-ı harplerdeki davaların normal mahkemelere aktarılması gereği dile getirilmiştir. Memleket üretiminin artırılması ve iktisadi durumun ıslahına itina edilmesi de talep edilmiştir.

Padişah, dış politikada mevcut ittifak bağlarının korunması ve samimi ilişkilerin artırılmasını istiyordu. Savaşın Müttefikleriyle birlikte kazanılmasını Allah'ın lütfundan dilerken bunun için kara ve deniz kuvvetlerinin bütün cephelerde gösterecekleri kahramanlıklara devam etmelerini, milletin de fedakârlık ve gayretini sürdürmesini dilemekteydi⁹.

⁸ Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 145-146

⁹ BOA, Bâb-ı Asafî, Amedi Kalemi Defterleri, (A.AMD), 372/26.

Padişahın ilk “hattı” etrafında Meclisin, Hükûmetin ve Padişahın yetkileri konusunda bir güç denemesinin yaşandığını başkâtip Ali Fuat Türkgeldi, hatıralarında yansıtmaktadır. Hükûmetin irade metnine müdahalesini kısmen kabul eden Padişah, adını yazışma evrakının en üstüne yazmakta ısrar etmiş, Kanun-ı Esasi'ye aykırı işlem yapılmayacağı hususunda Sadrazamdan söz istemiştir.¹⁰ Savaşın beklenenden hızlı bir şekilde kötüye gitmesi, bilhassa Filistin Cephesinde İngilizlere karşı alınan yenilgiler Saray ve hükûmet çevrelerinde savaştan en az zararla çıkma arayışlarını hızlandırmıştır.

Alman ve Avusturya ordularının Amerika'ya müracaatla Mütareke talepleri üzerine Talat Paşa hükûmeti de Mütareke görüşmeleri yapmak istemiş ancak muhatap bulamamıştır. Bu gelişme üzerine Padişah da Talat Paşa hükûmetinin istifasını istemiştir.¹¹ 8 Ekim 1918'de istifa eden İttihat ve Terakki Hükûmetinin Padişah'a yeni kabine için birtakım telkinlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Yeni hükûmette en az iki İttihatçı olmasını isteyen Talat Paşa'nın mali işlerin devamlılığı açısından mutlaka Cavid Bey'e yer verilmesi talebini Padişah kabul ederken Sadarete getirmek istediği Tevfik Paşa reddetmişti.¹² Yaklaşık bir hafta her gün Padişah ile kabine hakkında görüşmeler yapan Tevfik Paşa, kabineye almak istediği paşalar hükûmete girmek istemediğinden başarılı olamamış, hükûmeti kurma görevi Ahmet İzzet Paşa'ya verilmiştir.¹³

4. Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti (14 Ekim 1918-11 Kasım 1918)

Sultan Vahdettin, Ahmed İzzet Paşa'yı 14 Ekim 1918 tarihli iradesiyle Sadaret makamına getirirken onun “ehliyet ve kifayetine” binaen seçildiğine işaret ederek hazırladığı hükûmet listesini onaylamıştır. Beklentilerini ise; savaşın ülkenin umumi işlerine, asayiş ve emniyetine yaptığı zararın giderilmesi ve ahali arasındaki kardeşlik ve iyi münasebetlerin kurulması olarak belirtmiştir. Mütareke için girilen siyasi teşebbüslerin başarıya ulaştırılması, “Şer’ ve kanunun hâkimiyetini temin ile emniyet ve asayişin istikrârı ve ahalimizin esbâbı huzur ve rahatının istikmali ve iâşe muamelaatının” vakit geçirilmeden düzenlenerek halkın ihtiyacının karşılanması isteniyordu.¹⁴

Kabinede İzzet Paşa Harbiye Nezaretini üzerine alırken Bahriye Nezaretine Rauf Bey'i, Dâhiliye Nezaretine Fethi Bey'i getirmiş, Maliye Nazırı Cavid Bey'i yerinde tutmuş, Adliye Nezaretine eski Şeyhülislamlardan Hayri Efendi'yi getirmiştir. Hariciye'ye Nabi Bey'i, İâşe Nezaretine Celal Muhtar Bey'i, Maarif Nezaretine Said Bey'i, Nafia Nezaretine Ziya Paşa'yı, Evkaf Nezaretine Abdurrahman Şeref Bey'i getirmiştir. Ticaret ve Ziraat ile

¹⁰ Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İstittiklerim*, s. 141-143

¹¹ Türkgeldi, *Görüp İstittiklerim*, s. 150.

¹² Türkgeldi, *Görüp İstittiklerim*, s. 151; Nurten Çetin, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 189.

¹³ Görev teklif edilenler içinde sadece Ahmet İzzet Paşa olumlu cevap vermişti, Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, yayına hazırlayanlar: Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar, Nehir Yayınları, İstanbul 1993, s. 13-14.

¹⁴ 7 Muharrem 1337/ 14 Teşrin evvel 1334 tarihli irade, *Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dosya Usulü İradeler Tasnifi(DUİT)*, 9/38 lef 1.

Telgraf ve Posta ve Telefon Nezaretine vekâleten atamalar yapmıştır.¹⁵ Padişah'ın İttihatçılardan sonra "artçı kabine" olarak nitelediği İzzet Paşa Hükûmetinden beklentisi, İttihatçı liderlerin tutuklanması ve yargılanarak İtilaf devletlerinin, bilhassa İngiltere'nin sempatisini kazanmaktır.¹⁶ Ancak hükûmet kadrosunda İttihatçılığıyla bilinen isimlere yer verilmesine karşın liderlerin yurtdışına kaçmalarına engel olunamaması Saray'da hayal kırıklığı yaratmış olmalıdır.

4.1. Mondros Mütarekesi'nin İmzalanması ve Uygulanması

İzzet Paşa kabinesinin ilk işi İstanbul'da asayişin sağlamak ve sonrasında Mütareke yapmak oldu. Daha bir buçuk ay önce Padişah'ın sorusu üzerine; güvenilir bir kabine kurulması, âlim ve tanınmış devlet adamlarından oluşturulacak nasihat heyetlerinin memleket içine gönderip millet aydınlatılıp uyarılmasını isteyen İzzet Paşa, ordu takviye edilip, bir başarı eseri göstermeden ateşkes teklif etmenin teslimiyetten başka bir şey olmayacağı kanaatindeydi. Buna karşın ordunun Filistin, Suriye ve Irak'taki yenilgileri, Fransızların Doğu Trakya sınırındaki ilerlemeleri karşısında Ahmet İzzet Paşa, acilen savaşı durduraktan başka bir çıkış yolu göremiyordu.¹⁷ Hükûmet, Kut'ül-Ammare'de esir edildikten sonra Büyüka'da misafir edilen İngiliz Generali Townsend'in arabuluculuğuyla İtilaf devletlerine ulaşmıştır. Bâbıâli'de bir mülakat yapılarak Mütareke şartları görüşülmüştür. Burada Arabistan'a idarî bağımsızlık verilerek siyasi bütünlüğü koruma ve İngiltere ile eski tarihi bağların güçlendirilmesiyle, Wilson ilkeleri doğru uygulanırsa yakın gelecekte Osmanlı Devleti'nin toparlanacağını ve dünya barışına katkı sunabileceğini ümit eden Sadrazam, mevcut durumu gerçekçi bir tarzda görememiş demekti. Nitekim Selanik'teki Fransız karargâhına, Fransız General d'Esperey'e gönderilen Osmanlı Bankası müdürlerinden Marcel Savoie ile de Osmanlı idari bütünlüğü, Arabistan, Suriye ve Filistin'e idari muhtariyet, İtilaf devletlerinden mali yardım sağlanması gibi esasların tespit edildiğini aktarmaktadır. İzzet Paşa, Amerikalılar ile müzakere için de Hahambaşı Naum Efendi'nin Paris'e gönderildiğini belirtmektedir.¹⁸ Askerî durumun bilhassa Filistin cephesindeki hezimet ile vahamet kazanması hükûmeti sulh aramaya mecbur etmiştir.¹⁹

Hükûmetin güvenoyu almasının ertesinde İttihat ve Terakki'nin savaş kabinesinde bulunan üyelerin yargılanmasına başlanmıştır. 23 Ekim'de Amiral Calthorpe'un müzakereyi kabul ettiği mesajının gelmesi Hükûmet ile Padişah'ın arasının açılması

¹⁵ BOA, DUİT, aynı belge, lef 2; İzzet Paşa hatıratında kabinesindeki ittihatçıları kendi görüşüyle seçtiğini, ikinci meşrutiyetin ilanı döneminde ittihatçıların ilke ve davası olmasını önemseydiğini ve benimsediğini söylemektedir. Bkz. Feryadım II, s. 15.

¹⁶ Başkâtip Ali Fuad Bey, Padişahın "maatteessüf bu kabinenin ömrü pek az olacaktır. Sulhu da yapamayacaktır" dediğini aktararak başka bir fikrinin olduğuna işaret olarak kabul etmekteydi. *Görüp İştiklerim*, s. 153.

¹⁷ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 19-20.

¹⁸ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 20-21.

¹⁹ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım I*, (Yayına hazırlayan Sümer Kılıç), Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 66.

sürecini başlatmıştır. Padişah, koyu İttihatçı karşıtı eniştesinin baş murahhas olmasını istiyordu. Ahmet İzzet Paşa ve kabinenin bu isteğe “bu zât adeta deli gibidir” gerekçesiyle karşı çıkması üzerine “ben onu idare ederim” diyen Padişah, İzzet Paşa’nın istifa tehdidi karşısında geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bu istekte akrabalıktan çok İttihatçı karşıtlığı ve İngilizleri memnun etmenin tek çıkar yol olarak görülmesinin önemli rol oynadığı düşünülmektedir.²⁰

Bahriye Nazırı Rauf, Hariciye Müsteşarı Reşad Hikmet ve Erkân-ı Harbiye’den Sadullah Beylerden oluşan heyete verilecek talimata Padişahın özellikle istediği iki nokta ilave edilmiştir.

1. Hilafet, Saltanat ve Hânedan-ı Osmanînin haklarının tamamen korunması.
2. Bazı eyaletlere verilecek muhtariyetin idarî olması, siyasî muhtariyeti kabul etmek yerine bağımsızlığın verilmesi.

Başkâtibi Ali Fuad Bey, Padişahın “siyasi muhtariyetin kabulünün âlem-i İslâm’a ihanet olduğu fikrinde” olduğunu belirtmekteydi.²¹

Baş delege Rauf Bey, umumi toplantı öncesi Amiral Calthorpe ile hususi görüşmesinde, uzlaşırsa siyasetlerinin İngiltere siyasetine uygun bir şekil alacağını, kabul edilemez şartlar ileri sürülürse savaşın büyük kayıplara vesile olarak devam edeceğini belirtmiştir. Stratejik bölgelerin işgalini kabul etmediklerini belirten Rauf Bey, İngilizlerin “dört yıl süren harp boyunca mal ve can bakımından en çok zarar ziyana sizinle mücadelemizde uğradık” diyerek ısrar etmeleri üzerine ağır şartları kabule mecbur kaldıklarını ifade etmektedir.²²

Rauf Orbay, görüşmeler sırasında Fransızların da Mütareke görüşmelerine katılmak istediklerini ancak çabuk karar almak isteyen İngilizlerin buna sıcak bakmadıklarını, Yunan gemilerinin İstanbul’a gelmeleri halinde geceleyin intikal etmelerini sağlama sözü verildiğini, harbe devam edemeyecek olmanın da kabul kararını desteklediğini anılarında dile getirmiştir.²³ Müttefik subay ve askerlerin İtilaf ordularına teslimi karşısında “ölümü tercih ederiz” diyerek karşı çıkan Rauf Bey, 7. Madde’ye İstanbul’un istisna edilmesi maddesinin konulmasında ısrar edince Calthorpe, İstanbul’un işgal edilmeyeceğine emin olduğunu, Yunan gemilerinin getirilmemesi lüzumuna kâni olduğunu belirtmiş, Rauf Bey de bir mektupla bunu temin etmesini istemiştir. Bu tarz davranışın nedenini ise “Kırım Muharebelerinden beri İngiliz ve Fransızların yalnız ahitlerine değil, vaatlerine de sadık milletler oldukları hakkında milletimizde umumi bir kanaat vardı. Bu kanaate ben de iştirak ediyordum.” diyerek belirttikten sonra “Ne yazık ki, bu fikir ve kanaatlerimizde yanılmıştık. Mütarekenin hemen ertesi günlerinde

²⁰ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 155

²¹ Orbay, *Cehennem Değirmeni*, s. 84-85; Ahmet İzzet Paşa ise çok ümitli olmasa da Avusturya Macaristan tarzında bir idareye razı olduğunu belirterek Padişahın bu talebini “ne gaflet!” yorumuyla karşılamıştır. *Feryadım II*, s. 26.

²² Orbay, *Cehennem Değirmeni I*, s. 95-98.

²³ Orbay, *Cehennem Değirmeni I*, s.106.

gördüğümüz hareket tarzları ile tamamıyla hayal kırıklığına uğradık. Rızaları ile kabul ettikleri şartlara hiçbir makul sebep olmaksızın riayet etmediler ve Mütarekenameyi pervasızca ve mütemadiyen yırtta yırtta parçaladılar” diyecektir.²⁴

İzzet Paşa da İtilaf temsilcilerinin uzun tartışmalara karşın stratejik yerlerin işgalinden vazgeçmediklerinin altını çiziyordu. İzzet Paşa, ateşkes tarihinde orduların bulundukları yerlerden ileri gitmemeleri temel kuralının ise hem İngiliz hem de Fransızlar tarafından insafsızca ihlal edildiğinden şikâyetçiydi. Türk tarafının kontrolden anladığı ile İtilaf temsilcilerinin yaptığının çok farklı olduğunu belirten İzzet Paşa, işgalcilerin her şeye el koyduklarını, görüşmelerin kesilme noktasına gelmesi üzerine anlaşılmaya razı olduklarını ve resmen imzalanmadan önce Mebusan ve Ayan Meclislerinde okunarak hepsinin rızalarının alındığını söylemektedir.²⁵ Bununla birlikte hemen sonrasında imzayı atan hükûmetin değiştirilmesi üzerine muhataplarının mevcut şartları kat be kat ağırlaştırarak yeni muhataplarına dayattıkları eleştirisinde bulunmakta haklıdır.

4.2. Mütareke Arifesinde Padişah VI. Mehmet Vahdettin

Sultan Vahdettin'in Osmanlı tahtına geçer geçmez İngiliz ve Fransızlar ile Müttefiklerinden ayrı bir barış için temas aradığı, Almanlar tarafından engellendiği ve nihayetinde Townsend'in aracılığıyla temas kurulabildiği, Damat Ferit Paşa'nın Fransız basınına verdiği demeçlere dayanılarak ifade edilmektedir.²⁶ 4 Ekim 1918'de, yakın adamlarından Rüştü Bey'i, İsviçre'nin başkenti Bern'de Sir Horace Rumbold'la görüşmeye gönderdiği ve şu barış koşullarını gizlice öne sürdüğü iddia olunmaktadır:

“Osmanlı ile ayrı ittifak yapılırsa, İngilizlerin desteği ile İstanbul'daki İttihatçı idare yıkılacak ve İngiliz desteğinde ülkede anayasa reformu yapılacaktır. Arabistan'da Osmanlı devletine karşı Arapları isyana sevk eden ve Hâşimîlere karşı mücadele eden Suudlar desteklenecek, Türk –Bulgar Hududu 1912 sınırlarına çekilecek ve Anadolu sahiline yakın adalar Türkiye'ye bırakılacaktır.”²⁷

A. Calthorpe 4 Aralık 1918 tarihinde Lord Balfour'a “Sultan'ın zekâ ve karakter sahibi bir zat olduğunu, Britanya'ya tam bir sempati beslediğini” bildirirken General Milne'de aynı hükmü 16 Aralık'ta teyit etmişti.²⁸

Mondros Mütarekesi şartlarını öğrendiğinde Padişah'ın “bu şartları çok ağır olmalarına rağmen, kabul edelim. Öyle tahmin ederim ki İngilizlerin doğuda asırlarca devam eden dostluğu ve lütufkâr siyaseti değişmeyecektir. Biz onların müsamahasını daha sonra elde ederiz” dediği aktarılmaktadır.²⁹ Padişah ve yakın çevresinin İngiliz dostluğunu kazanma

²⁴ Orbay, *Cehennem Değirmeni I*, s. 101. İngilizler hakkındaki olumlu kanaatin yaygın olduğu anlaşılıyor. Bkz.dipnot 8.

²⁵ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 28-29.

²⁶ G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri*, (Türkçeye Çeviren Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971, s. 1-2.

²⁷ Salahi R. Sonyel, *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*, Ankara 2010, s. 1.

²⁸ Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 4.

²⁹ Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 2; Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 5.

yolundaki beyanları elbette daha iyi şartlarda bir anlaşma yapmaya zemin hazırlama çabası olarak değerlendirilmelidir. Bunun yanı sıra Rauf Bey'in hatıralarında belirttiği İngilizlere dönük olumlu kanaatin dönem siyasileri arasında yaygın olduğunu hatırlamalıyız. Bütün iyi niyet gösterilerine karşı İngiltere herhangi bir yumuşama belirtisi göstermediği gibi, İstanbul'daki temsilcilerine de tavizsiz davranma konusunda birbiri ardına uyarılarda bulunmaya devam ediyordu.³⁰

Sultan Vahdettin, Mütarekeyi imzaladıktan hemen sonra 1 Kasım Cuma günü İstanbul'a gelen ve Sadrazamın "Zât-ı Şahane müzakere tafsilatını bekliyor." diyerek heyetiyle beraber Saray'a gönderdiği Rauf Bey'i "yorgunluğu" gerekçesiyle kabul etmemesi ilginç bir tavidir.³¹ Yakın adamı Refik Bey vasıtasıyla Mütarekeye dair tafsilat isteyen Padişah, İttihatçı liderlerin firarı üzerine basında hükûmet ile ilişkilerine mesafe koymuş, kabinede İttihatçı bilinen nazırların değiştirilmesini talep etmiştir. Hatta, Sadrazamın Fethi Bey konusundaki tereddüdünü kullanarak hükûmeti istifaya zorlamıştır. Bir sonraki Cuma günü (Mütareke haftasında) Cuma selamlığında kabul ettiği Rauf Bey'e deniz savaşlarında gösterdiği övgüye değer başarılarını siyasette de göstermiş olduğunu işaretlerle "Mütareke akdinde ibraz ettiğiniz siyasi kiyaseti takdir ve tebrik ederim." sözleriyle iltifat etmiş ve müzakerelere dair tafsilat istemiştir.³²

Rauf Bey Padişah'a mevcut durumla ilgili düşüncelerini aktarırken "Hükûmetsizlik ve kargaşalıklar olup da İtilaf tebaasının hayatları tehlikeye düşmedikçe İstanbul'un işgal edilmeyeceğine dair İngiliz taahhüdüne" işaretlerle memlekette asayişin mutlaka sağlanması gerektiğinin altını çizmiştir. Buna mukabil kendisine enişte olmaktan başka bir meziyeti olmayan Damat Ferit Paşa'nın sorumsuz beyanatlarının içerde isyana vesile olabileceğini belirterek uyarılması zamanının geçtiğini dile getirmiştir." Kendisine ne yapması gerektiğinin söylenmesine kızan Padişahın itidalini kaybederek "Beyefendi, ortada bir millet var, koyun sürüsü! İdaresi için bir çoban lazım. O da benim" dediğini belirten Rauf Bey, Saraydan çıkınca doğruca Sadrazama gidip görüşmelerini anlatmıştır.³³

4.3. İç Çekişmeler ve Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti'nin İstifası

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla kendinden bekleneni yerine getirmiş addedilen İzzet Paşa, bundan sonra hem Saray çevrelerinden hem de basından hükûmetteki İttihatçıların değiştirilmesi için baskı görmeye başlamıştır. Adliye, Maliye ve Dâhiliye gibi kilit noktalardaki İttihatçıların değiştirilmesinde, Dâhiliye Nazırı Fethi Bey dışında problem görmeyen İzzet Paşa, bu konuda Padişah ile anlaşamamıştır. Padişah'ın Ayan

³⁰ Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 22-26.

³¹ Orbay, *Cehennem Değirmeni I*, s. 152.

³² Rauf Orbay, Padişahın samimi olmadığı belli olan sözleri ve vaziyetinden sıkıldığını belirtmektedir, *Cehennem Değirmeni I*, s. 185.

³³ Bu görüşmeden Padişah'ın devleti tek başına idareye karar verdiği, Ahmet Rıza Bey ile Ferit Paşa'dan teşvik görmekte olduğu kanaatini edindiğini belirtmiştir. Sadrazam İzzet Paşa ise konuyu vükela meclisinde karara bağlamak taraftarı olmuştur. Orbay, *Cehennem Değirmeni I*, s. 188.

Meclisi Reisi Ahmet Rıza Bey vasıtasıyla yaptığı kabine tasfiyesi ısrarını Anayasa'ya aykırı bulan İzzet Paşa 10 Kasım 1918 tarihinde istifa etmişti. İstifa mektubunda “Zor şartlarda göreve geldiklerini, düşmanın işgallerini genişletmeye çalıştıkları bir süreçte Mütareke yaparak emniyet ve asayiş sağlayıp devlete ve millete hizmet ettiklerini” belirtiyordu. İzzet Paşa göreve gelirken Padişahın beklentisi kamuoyunda bir intikam düşüncesi uyandırmamak ve herkese karşı kanun hükümlerini uygulamak” olarak telakki edip çalıştıklarını, Padişah'ın kendilerine emniyeti kalmadığını görünce de oybirliğiyle istifa kararı aldıklarını açıklamaktaydı.³⁴ İzzet Paşa Padişahın ülke yönetimini kendi eline almayı öteden beri tasarlamış olduğu kanaatindedir. Ancak Mütarekeyi yapan hükûmeti uygulamadan önce değiştirmesinin ülke ve devlet menfaatlerine uygun sonuçlar vermediğini savunmaktadır.³⁵

Padişah ise hükûmetin istifa yazısındaki Kanun-ı Esasiye aykırı davrandığı ifadesine tepki göstermiş, yedinci maddeye atıfla “Ben ne çocuğum, ne de okuduğunu anlayamayacak kadar bunağım. İşte Kanun-ı Esasi bana bu hakkı veriyor. Ben hakkımı istimal etmeyip memleketin ahvalini nazar-ı dikkate alarak halisane bir ihtarda bulunmuştum.” diyerek tepkisini dile getirmiştir.³⁶

Başkâtip Ali Fuat Bey, ayrılık sürecinin, İttihat ve Terakki erkânının gizlice yurdu terk etmesinden sonra muhalefet çevrelerinde ve gazetelerde hükûmet ve İttihatçı nazırlar aleyhine neşriyatıyla başladığına işaret etmektedir. Bunun etkisiyle Padişah'ın Evkaf Nazırı, Ayan üyesi Abdurrahman Şeref Efendi'yi 6 Kasım'da Sadrazam İzzet Paşa'ya gönderip kamuoyunun (İttihatçı) bazı hükûmet üyeleri aleyhinde galeyanı ve hükûmetin yapısının uyumsuz olduğunu ve kamuoyunu tatmin etmediğini belirterek tadilat yapılmasını istemesi ipleri koparmıştır. Sadrazam, Cavit ve Hayri Efendilerin zaten istifa etmekte oldukları için yerlerine münasip isimleri bulup arz edeceğini, ancak Fethi Bey'in aynı zamanda bir parti başkanı olması dolayısıyla değiştirilmesinin uygun olmayacağını bildirmiştir. Padişahın vazgeçmeyip Ahmet Rıza Bey'i göndererek Fethi Bey'in bir dakika bile kabinde kalmasının kabul edilemeyeceğini bildirmesi sonra gece geç vakit Ahmet Rıza'yı tekrar gönderip kabinenin tasfiyesini istemesi üzerine kabine, müttefikan istifa kararı almıştır.³⁷ Padişah'ın başkâtibine, maksadının “halisane bir uyarı” olduğunu söylemesine karşın Ahmet Rıza vasıtasıyla ısrarı ve nihayetinde “Talat Paşa bulunduğu muhit içinde müstesna bir şahsiyetti.” diyerek adeta onunla çalıştığı zamanları aradığını hissettirmesi dikkate değer.

³⁴ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 161.

³⁵ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 42-43.

³⁶ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 159.

³⁷ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 158-159.

5. Tevfik Paşa Hükûmeti (11 Kasım 1918-12 Ocak 1919/13 Ocak 1919-3 Mart 1919)

Tevfik Paşa'nın atanması sırasında "vukuf, tecrübe ve kamuoyunun itimadına mazhar" oluşuna vurgu yapılmıştır. Padişah yeni hükûmetten beklentisini; Mütareke sonrası kanuni ve meşruti idarenin tesis edilmesi için savaş zamanının icabı kanunsuz ve uygunsuz işlerin hızla ortadan kaldırılmasını, şeriat ve kanun hükümlerinin ülkenin her yerinde uygulanması olarak ifade etmişti. Ahali grupları arasında uyum, dayanışma ve kardeşliğin temini, ayrılıkların ortadan kaldırılıp herkesin vatanın selametine çalışmalarının sağlanması isteniyordu. Asayiş bozanların hemen ortadan kaldırılarak ülkeye ve dış muhataplara güven verecek ortamın yaratılmasındaki çalışmalarında Allah'ın yardımı dileniyordu.³⁸

İzzet Paşa Hükûmetini istifaya zorladıktan sonra büyük ümitlerle kurulan ve görevlendirilen Tevfik Paşa kabinesinin fizikî yapısı ve uyumsuzluğu itibarıyla pek bir iş yapamayacağının dönemin bir kısım siyasetçileri tarafından da dile getirilmesi sürecin karmaşıklığını göstermektedir.³⁹

Bu tayinde Tevfik Paşa'nın Avrupa genelinde ve bilhassa İngiltere'de büyük bir saygınlığa sahip olduğu düşüncesinin önemli rol oynadığı, Osmanlı Devleti'nin savaşa giriş kararı sırasında Londra'da büyükelçi olarak görev yapan Paşa'nın İngiltere Dış İşleri Bakanı nezdinde itibar gördüğü anlaşılmaktadır.⁴⁰ Tevfik Paşa da Sadareti süresince bilhassa İngiltere ile iyi geçinmek ve beklentilerini karşılamak noktasında hassasiyet göstermiştir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin istiklalini yok farz ettirecek İngiliz talepleri söz konusu olduğunda ise tepki gösterecek kadar millî duruşa sahipti.

Kabinede Hariciye Nezaretine Mustafa Reşid Paşa, Dâhiliye Nezaretine Mustafa Arif Bey, Bahriye Nezaretine Ali Rıza Paşa, Maarif Nezaretine Rıza Tevfik Bey, Adliye Nezaretine Haydar Molla Efendi, Nafia Nezaretine Ziya Paşa, Posta-Telgraf ve Telefon Nezaretine Oskan Efendi tayin edilmişti. İaşe ve Evkaf nezaretlerine tayin yapılmadan vekâletle idare edilecek olması hükûmetin yumuşak karnı olmuştur. Zira bu nezaretler savaş sonrası dönemin en zorlu ve sıkıntılı alanlarıydı. İttihat ve Terakki yönetimlerinin en fazla eleştiri aldığı, yeni yönetimlerin de başarı durumunu belirleyecek olan iaşe işlerinin daha başlangıçta boş bırakılmış olması başlı başına bir zaaf teşkil etmişti.⁴¹

11 Kasım günü göreve başlayan Tevfik Paşa hükûmetinin güvenoyu alma sürecinde Mustafa Kemal Paşa'nın muhalefeti sonucu etkilemeyecektir. Ahmet İzzet Paşa kabinesinde Harbiye Nazırlığı görevine talip olarak işgale karşı duruş sergilemek ve direnmek isteyen Paşa, yeni hükûmetin güvenoyu alamaması için Meclis-i Mebusanda

³⁸ BOA, A.AMD 372/27.

³⁹ Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab-Mütareke Devri Anıları*, (Yayına hazırlayan) Ender Karay, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1992, s. 62-65.

⁴⁰ Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 186-187.

⁴¹ Refik Halid, ittihatçıların olmamasından memnun fakat "renksizlerin ittihatçılardan daha muzır olduklarını henüz bilmiyordum" ifadesiyle hayal kırıklığını ifade ediyordu. *Minelbab ilel Mihrab*, s. 66.

çalışmalar yapmıştır. İtilaf askerlerinin şehre çıktığı 13 Kasım'da İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ile birlikte Ahmet İzzet Paşa'yı ziyaret ederek bundan sonra izlenecek politikayı görüşmüş ve Mecliste tanıdığı mebuslara güvenoyu vermeme konusunda telkinlerde bulunmuştur. Rauf, Fethi ve İsmail Canbulat gibi arkadaşlarıyla kabine aleyhine çalışan Paşa'ya olumlu görüş bildiren mebuslar dahi Meclis'in feshedilme ihtimalini dikkate alarak güvenoyu vermişlerdi. 18-19 Kasım tarihlerinde yapılan Meclis görüşmelerinde eleştirilere Hükûmet adına cevap veren Maarif Nâzırı Rıza Tevfik Bey'in "Bilirsiniz ki hüküm galibindir." sözü hükûmetin ve Saray çevrelerinin Mütareke sürecine bakış açısını yansıtmak bakımından önemlidir. Nâzır, galip devletlerin Almanya ve Avusturya'ya tahakkümü karşısında Mütareke'nin sağlıklı bir şekilde uygulanmasını ve "Osmanlı'nın şeref ve haysiyetini koruyacak bir barışa ulaşmayı" amaçladıklarını dile getirmiştir. Maarif Nazırı, yaşanan mağlubiyet dolayısıyla karşı bir teklifle galipler üzerinde bir baskı kuramayacaklarını belirtmiş, cemaatlerin hak ve hukukuna riayet etmelerinin de medeniyet anlayışlarının bir gereği olduğunu hatırlatmıştır.⁴² Leh ve aleyhte yapılan konuşmalardan sonra hükûmet 26 ret, 7 çekimsere karşılık 91 oy ile güvenoyu almıştır.

5.1. İstanbul'un İşgalinin Fiilen Gerçekleşmesi (13 Kasım 1918)

Hükûmet işe başlar başlamaz İtilaf donanmasının 13 Kasım günü 61 parça ile boğazlardan geçip Dolmabahçe Sarayı önüne demirlemesiyle sarsılmış, Mütareke görüşmelerinde söz verilmesine karşın iki Yunan gemisinin (Averof ve Kılış) de boy göstermeleri karşısında büyük bir hayal kırıklığına uğramıştır. Rumların buradan aldıkları cesaretle yaptıkları taşkınlıklara Fransız Şark Orduları Başkumandanı Generali Franchet d'Esperey'in 22 Kasım'da İstanbul'a gelmesi vesilesiyle Beyoğlu ve Galata'da büyük gösterişli karşılamalar eklenmiştir. Kısa süreli gelişinde orduların boğazdaki istihkâmları işgalini denetleyeceğini bildiren Fransız generalden sonra on beş bine yakın İtilaf askeri İstanbul'a getirilmiş ve kademeli olarak hükûmetin icraatına müdahale etmeye başlamışlardır. İtilaf askerlerinin her alana müdahaleleri başta bürokratlar olmak üzere toplumun her kesiminde büyük bir ümitsizlik doğurmuştur.

5.2. İtilaf devletlerinin İşgal, Baskı, Müdahale ve Mütareke'ye Aykırı Uygulamaları Karşısında Tevfik Paşa Hükûmeti

İtilaf subay ve askerlerinin İstanbul'u fiili işgali hızla gelişirken asayiş problemini de tetiklemiştir. Zira ilk hafta içinde hapishanelerden kaçan ve subayların zorla tahliye ettirdikleri gayrimüslimlerin sayısı yüz bini bulmuştu. Osmanlı hükûmeti, Fransız subayları Amiral Amet ve General Bunoust'un talepleri üzerine İstanbul'da bulunan deniz kuvvetlerinin masraflarını karşılamak zorunda kalmıştır. Fransızlardan geri kalmak istemeyen İngiliz subayları için de Harp Okulu binası boşaltılmıştır.

⁴² *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, D.3, C.1, İ 5, 14. İnikad, Ankara 1992, s. 136; Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 205.

Tevfik Paşa, Amiral Caltphorpe'ü ziyaretle Mütareke hükümlerine uyma taahhütlerini yerine getirme konusunda muhataplarını uyarmışsa da netice alamamıştır. Hükûmet, Anadolu'da taşkınlık yapmak ve karışıklık çıkarmak isteyen Rumların faaliyetlerini önlemek için valilerden önlem almalarını istemek ve asıl muhatapları Amiral Calthorpe'ü ziyaret etmek yolunu seçmiştir. Hükûmet Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey imzasıyla vilayetlere Mütareke şartlarının dışında bir müdahaleye izin vermemelerini emretmişti. Hükûmet bu konuda onlara ek bir güç veya vasıta sağlayamazken İtilaf mümessilleriyle iyi geçinilmesini ve şikâyetlerine imkân bırakılmamasını istiyordu.

Tevfik Paşa hükûmeti, Yunanistan'ın Doğu Trakya'da başladıkları asker nakli ve işgal hareketlerini de görmezden geliyordu. Trakya Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Millîyesi'nin son çare olarak başvurduğu Sadrazam Tevfik Paşa "Biz muhasara altındayız. Dışarıyla irtibatımız kalmamış gibidir. Aleyhimize çevrilen entrikaları öğrenemiyoruz. Durum tahminden çok daha vahimdir. Trakya için bugün bir şey söyleyemem. Trakyalıların vatanları için gösterdiği alakayı şükranla karşılıyoruz. Çalışın, fakat Osmanlı Devleti'nin varlığına zarar getirmemeye dikkat edin. Aksi takdirde hareketiniz isyan olur!" cevabıyla hükûmetin çaresizliğini, yapacak bir şeylerinin olmadığını bunu mukabil kendilerini hâlâ hâkim sayabildiğini en yetkili ağız olarak itiraf ediyordu.⁴³

5.3. Mütareke'nin Uygulanması ve Barışa Hazırlık İçin Karma Komisyonların Teşkili

Tevfik Paşa hükûmetleri İtilaf subaylarının gün geçtikçe artan haksız müdahale ve ihlallerine karşı Mondros Mütarekesi hükümlerini sağlıklı bir şekilde uygulamak için Hariciye, Harbiye ve Bahriye nezaretleriyle İtilaf subaylarından oluşan ilk "Muhtelit Mütareke Komisyonu" nu 23 Kasım 1918 tarihi itibarıyla hayata geçirmişti. Atina eski büyükelçisi Galip Kemali Bey başkanlığındaki komisyonun üyeleri arasında Mütareke'yi imzalayan heyette yer alan Kurmay Yarbey Sadullah Bey ve Bahriye Miralayı Tevfik Bey de bulunuyordu. İngiliz, Fransız ve İtalyan subaylar Mütareke'nin uygulanması konusunda hassas olduklarını belirtirken Galip Kemali Bey, "devletin haysiyeti ve menfaatini gözeticeğini, bunu da İtilaf delegelerinin iyi niyetine dayanarak sağlayacağını" duyuruyordu.⁴⁴ Komisyon ilk olarak İstanbul'da bulunan Alman, Avusturya Macaristan ve Bulgaristan tebaasının ve askerlerinin hemen tahliyesi konusunu ele almıştır. Vasıta yetersizliği dikkate alınarak askerlerin öncelikle Heybeliada'ya nakilleri gerçekleştirilmiştir. Karma Komisyon Osmanlı ordusunun terhisi işini de görüşmüştür.

Barışa hazırlık için ise Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey başkanlığında bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak ve Arapların çoğunlukta oldukları vilayetlere muhtariyet verilmesi çerçevesinde 25 maddelik metin oluşturmuştur. Ayrıca mali konular için Maliye Nezareti ile ticarî konular için Ziraat ve Ticaret Nezaretinde komisyonlar hazırlanmıştır.

⁴³ Cezmi Eraslan, "Millî Mücadelenin Başlangıç Tarihi Hakkında Bazı Mülâhazalar", 1918-1919 Mütarekeden Millî Mücadeleye Sempozyum Bildirileri, İstanbul 2020, s. 18.

⁴⁴ Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 229-230.

Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın başkanlığında kurulan "İstihzârât-ı Sulhiyye" komisyonu ise askeri temsilci İsmet Bey (İnönü) dışında Ayan reisi, üyeleri, eski bakanlar ve bürokratlardan oluşan kadrosuyla daha ziyade hususi bir devlet şurası mahiyetindeydi.

5.4. Azınlıklara Dönük Uygulamalar

Hükûmetin atama iradesinde Padişah, ahali arasındaki ayrılık sebeplerini kaldırıp birlik sağlanmasını istemişti. Bu talep Hükûmetin programında din ve mezhep ayrımı olmadan vatandaşlar arasında samimi bir dayanışmanın sağlanması ve vatandaşların siyasi haklardan yararlanması şeklinde yer almıştı. Bu amaçla ilk olarak gayrimüslim unsurların eğitim kurumlarının eski hallerine döndürülmesi ve takiben nüfusları oranında Meclis-i Mebusanda ve belediye meclislerinde temsilleri kabul edilmiştir. Ahmet İzzet Paşa siyasi suçlulara kısmî af ısrarındayken Tevfik Paşa konuyu daha geniş çerçevede ele almıştır.

1918 baharından itibaren gündeme gelen ve Ahmet İzzet Paşa kabinesinin 22 Ekim 1918 tarihli bir kararla hayata geçirdiği "Tehcire tâbi tutulanların geriye dönüşü" kararında ilk resmi adım Meclisin 4 Kasım 1918 tarihli oturumunda uygulamanın dayandırıldığı geçici kanunların (27 Mayıs 1915 ve 26 Eylül 1915) reddedilmesiyle atılmıştır.⁴⁵ Geri dönüş ve iskânda gönüllülük esasını öne çıkaran hükûmet, yerlerinde kalmak isteyenlere yardımcı olunmasını isterken döneceklere her türlü yardımın yapılmasını bürokratlara emretmiştir.

Tehcir kararı sırasında din değiştirmek suretiyle uygulamadan muaf olmak isteyenlerden eski dinine dönmek isteyenlere müdahale edilmemesi yerel bürokrasiye tamim edilmiştir. Hükûmet döneceklerin yemek, yol ve yerleştirme masraflarını da üstlenmiştir.⁴⁶ Her aşamasında İngiliz Amirali Calthorpe'un bilgilendirildiği süreçte yılsonu itibarıyla 66.000 kişi iskân edilirken Nisan 1919 itibarıyla bu sayının 270.000'e ulaştığı görülmüştür.⁴⁷

5.5. İttihatçılara Dönük Karar ve Uygulamalar

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinin ve bilhassa savaşın uzamasına etki etmesinin sorumlusu olarak İttihat ve Terakki yönetimini gören İtilaf devletleri Talat Paşa hükûmetinin ateşkes teklifini görmezden gelerek onları muhatap almayacağını gösterdikten sonra yeni kurulan hükûmetler üzerinde İttihatçıların cezalandırılması için ağır bir baskı kurmuşlardır. Padişah Mehmed Vahdettin de İzzet Paşa'yı bu nedenle istifaya zorlamıştı. Talat Paşa, Said Halim Paşa ve diğer ileri gelenlerin yüce divana sevkleri konusunu görüşen Meclis-i Mebusan 4 Kasım günü yargılama kararını kabul

⁴⁵ Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009, s. 175.

⁴⁶ Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 176; Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 234-235

⁴⁷ Bakar, *Ermeni Tehciri*, s. 192; Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 240.

etmişti. 19 Kasım' da Meclisten güvenoyu aldıktan yaklaşık bir ay sonra Meclisin fesih kararını da çıkartan Ahmet Tevfik Paşa, İttihatçılara ilk zamanlardan itibaren mesafeli, icraatlarına tepkili bir devlet adamıydı.

Görevlerini kötüye kullanan memurların tespit ve cezalandırılmasını hedefleyen "Tedkik-i Seyyiât Komisyonu", başkanı Türk, diğer iki üyesi Ermeni ve Rum olmak üzere 23 Kasım 1918'de Dâhiliye Nezareti bünyesinde Tedkik-i Fecayi ismiyle kuruldu.⁴⁸ Görevi Ermeni ve Rum tehirci sırasında görev yapan memurların işlediği suçların incelenmesiydi. Emniyet-i Umumiye Müdürlüğünde incelemelerine başlayan komisyon doğru çalışan memurların terfilerini de unutmamıştı. Çalışmaların yavaş yürümesi üzerine Meclis-i Vükela, Tahkik Heyetlerinin kurulup vilayetler bazında incelemelerin hızla yapılmasını sağlamak istedi. Komisyon, çalışmalarının ilk neticesi olarak Ermenilere karşı tavrı ve görevi kötüye kullanma suçundan Diyarbakır Valisi Reşit Bey tutuklanmıştır. Aynı vilayette suiistimal ve rüşvetten zengin oldukları tespit edilen iki jandarma subayı da tutuklanmıştır. Ayrıca, Sivas, Konya, Bursa ve Aydın valileri hükûmet kararıyla azledilerek yerlerine yeni valiler atanmıştır.⁴⁹

Tevfik Paşa hükûmetinde savaş dönemi mali işlerin incelenmesi ve yolsuzlukların tespiti amacıyla bir de "Tedkik-i Hesabât ve Seyyiat Komisyonu" kurularak Harbiye ve Levazım Dairesinde yapılan suiistimaller araştırılmıştır. Yetkililerin Devletin mali imkânlarını keyfi olarak israf ettikleri ve bilhassa örtülü ödenekten ölçsüz ödemeler yaptıkları tespit edilmiştir. Ancak sorumlular yurtdışına kaçmış olduğu için başta Enver, Talat, Cemal ve İsmail Hakkı Paşalar olmak üzere diğer ileri gelen İttihatçılar, Doktor Nazım, Bahaeddin Şakir, Kara Kemal, Azmi ve Bedri beylerin üzerine kayıtlı malların terk ve devrine 2 Aralık 1918 tarihi itibarıyla yasak getirilmiştir.⁵⁰

11 Aralık itibarıyla ise tehirci sırasında suiistimallerin olduğu yerlerin belli bölgelere ayrılarak buralara ayrı heyetler gönderilmesi ve hızlı netice alınması hedeflenmiştir. 14 Aralık 1918 tarihinde ise Divan-ı Harb-i Örfilerin kurulması kararı çıkmıştır. İki gün sonra İstanbul Divan-ı Harbi Örfi Mahkemesi kurulmuştur.⁵¹ Hükûmete sadece suçları inceleme baskısı yapmakla yetinmeyen İtilaf devletleri "katil ve savaş suçlusu" olarak niteledikleri İttihatçı meclisin devamını engellemek için Padişah'a baskı yapıyorlardı. Başkâtibi Ali Fuad Bey'e "Ecnebilerin zihniyeti bizimkine uymuyor. Bir kere kafalarına koydukları bir şeyi bir daha çıkarmıyorlar. O heyet-i kâtilenin müntehâbı olan Meclisi Mebusanı nasıl tutuyorsunuz? Siz neye istinat ediyorsunuz?" dediklerini aktaran Padişah, genel af ve polis kanununun çıkarılmasındaki gecikmeyi de dikkate alarak

⁴⁸ Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 243.

⁴⁹ Çetin, *Son Sadrazam*, s. 246.

⁵⁰ Çetin, *Son Sadrazam*, s. 248.

⁵¹ Ferudun Ata, *Millî Mücadeleyi Yargılamak*, Palet Yayınları, Konya 2020, s. 28.

Tevfik Paşa'nın uyarısıyla 21 Aralık 1918 günü Meclisi feshetmiştir.⁵² Padişah siyasi zorunluluk sebebiyle fesih kararını aldığını açıklarken siyasi partiler bunu bir hükûmet darbesi olarak görmüşlerdir. İngiliz temsilciler ise Padişah'ın İttihatçılara karşı bir hareketi olarak nitelemişlerdir.

Tevfik Paşa hükûmetinin karşılaştığı toplumsal, ekonomik ve sosyal neticeleri olan problemlerin başında Mütareke hükûmlerinin de tetiklediği iâşe ve kömür yetersizliği gelmekteydi. Fransız ve İngilizlerin işlettiği en önemli rezerv alanı Zonguldak Ereğlisi'ndeki tesis savaş dolayısıyla âtil kalmıştı. Almanya'dan kömür ocaklarında çalışan amelelerin getirilmesiyle aşılmaya çalışılan problem Mütareke şartları gereği yeniden ortaya çıkmıştır. Öyle ki, kömür yokluğu vapur ulaşımını, dolayısıyla başkentin yiyecek teminini zora sokmaktaydı. Anadolu'dan sevk edilecek tahıllar da kömür yokluğu dolayısıyla İstanbul'a getirilemeyince hükûmet piyasadan un teminine çalışmış, yakın vilayetlerden ellerindeki hububatı göndermelerini istemek zorunda kalmıştı. Kaliteli ekmek yapımı, vatandaşa ve askere dağıtımında suiistimale meydan vermemek için sorumluların divan-ı harbe sevk edilmesini öngören düzenlemeler yapılmıştır. Söz konusu sıkıntılar iç ve dış çevrelerden hükûmete eleştiri ve istifa baskısı olarak yoğunlaştığı sırada hükûmet 12 Ocak 1919'da istifa etmiş ancak Padişah, yeni hükûmet için görevi yine Tevfik Paşa'ya vermiştir.

6. İkinci Tevfik Paşa Kabinesi: 13 Ocak 1919-3 Mart 1919)

Padişahın Tevfik Paşa hükûmetinden büyük beklentilerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim atama iradesinde bütün beklentinin “devlet ve milletin selameti ve sunûf-ı ahalinin temin-i refah ve saadeti olduğunun” altı çizilerek başarı dilenmişti.

Tevfik Paşa'nın bu ikinci kabinesinde Harbiye Nezaretine Yâver Paşa, Bahriye Nezaretine Ali Rıza Paşa, Adliye'ye Arif Hikmet Paşa, Dâhiliye'ye Ahmet İzzet Bey, Maarif Nezaretine Yusuf Ziya Paşa, İâşe Nezaretine de vekâleten Maliye Nazırı Abdurrahman Beylerin getirildiği bir kısım değişiklikler yapılırken önceki hükûmetin diğer nazırları yerlerinde bırakılmışlardır. Tevfik Paşa'nın yeni kabinesi de hemen her cepheden muhalefete maruz kalmıştır. Hükûmeti kurarken mevcut partilerle görüşmemesi, Ayan ve Mebusan Reisleriyle fikir teatisinde bulunmaması dolayısıyla içerden, İttihatçılara karşı etkili bir uygulama yerine sadece tutuklanmalarını emretmesiyle dışardan eleştirilerin hedefi olmaya devam etti. Bilhassa Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları Padişahın da kendilerine yakın durmasından ümitlenerek her hususta hükûmet alternatifi olduklarını gösterecek bir söylem içine girmeye başlamışlardı.

İngiliz Yüksek Komiserliği Rum ve Ermeniler üzerinden hükûmetin iç işlerine karışmaya başlamışlardı. Tutuklu azınlıkların salıverilmeleri, “bunlara zulmeden devlet memurlarının tutuklanması ve yargılanması” talepleri birbiri ardına hükûmeti

⁵² Ali Fuat Türk geldi, *Görüp İştiklerim*, s. 156; Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 265; Cezmi Eraslan, “Milli Mücadelenin İşaret Fişegi İstanbul Mitingleri Arifesinde Osmanlı Devleti ve Toplum”, *1919 İstanbul Mitingleri-Milli Mücadelenin İşaret Fişegi*, içinde, İstanbul 2022, s. 15.

zorluyordu. Savaşın başlamasıyla kaldırılan kapitülasyonların eski haliyle uygulanması ve tebaalarının ara dönemdeki zararlarının da karşılanmasını istiyorlardı. Amiral Calthorpe cezalandırılmasını istedikleri şahısların listesini hükûmete verip kendilerine teslim edilmelerini bekliyordu.

25 Ocak'ta Diyarbakır eski valisi Doktor Reşit Bey'in tutuklu bulunduğu Bekir Ağa Bölüğünden kaçması hükûmetin prestijini yerle bir etmiştir. İngilizler bunu kendilerine karşı bir meydan okuma olarak nitelerken muhalefet, hükûmeti basiretsizlikle suçlamıştı. Bu baskılar karşısında hükûmet tehcir olayında dahil olduğu düşünülen İttihatçıların tutuklanmasına başlamıştı. 30 Ocak'ta İaşe eski Nazırı Kemal, İsmail Canbulat, Ziya Gökalp, Hüseyin Cahid, Memduh Şevket, Hacı Adil, Hüseyin Kadri Beyler'in de içinde olduğu çok sayıda İttihatçı tutuklanırken isim listesinin İngilizler tarafından verildiği belirtilmekteydi.⁵³ Hükûmet 1 Şubat'ta aldığı bir kararla İttihat ve Terakki'nin bütün mallarına el koyarken Müdafaa-i Milliye ve Donanma Cemiyetlerini Harbiye ve Bahriye Nezaretlerine bağlamıştır. Hükûmetin basın üzerindeki kontrolleri sıkılaştırılmasının tepki doğurduğu ve gazetecilerin yaptıkları bir toplantı sonrası Hükûmeti anayasa hükümlerine uymaya davet ettikleri görüldü. Aksi takdirde bütün gazete ve dergiler yayınlarına son vereceklerdi. Hükûmet geri adım atmaya mecbur oldu.⁵⁴

7 Şubat'ta İstanbul'a gelen General Allenby ise Osmanlı Harbiye ve Hariciye Nazırlarını ayağına çağırarak taleplerini bildirdi. Harbiye Nezareti bu istekleri haksız bulup reddederken Sadrazam, "talepleri kabul etmeye mecbur olduklarını" bildiriyordu. İngilizler Doğudaki 6. Ordunun ağır silahlarının kendilerine teslimini isterken Fransızlar ise Trakya ve İstanbul'da halkın elindeki silahların toplanması ve kontrollerine verilmesini istiyordu. Hükûmet bunların da mecburen kabul edileceğini, uymayanların Divan-ı Harbe verileceğini duyurmaktan başka bir şey yapamamıştır.⁵⁵

8 Şubat 1919'da ikinci defa İstanbul'a gelen Fransız Generali d'Esperey, Sadrazam Tevfik Paşa'yı, görüşmek üzere Fransız Sefaretine çağırmıştır. Problem çıkarmamak niyetiyle bu davete giden Sadrazamı sert şekilde azarlayan komutan, Mütareke hükümlerini uygulamada acele edilmesi ihtarında bulunmuştur. Bununla yetinmeyip Dolmabahçe Sarayı'nın karargâh yapmak istediği için boşaltılmasını talep etmiştir. Tevfik Paşa'nın talebin yersizliğine ilişkin cevabı üzerine de Türk Milleti'ni birkaç kişinin peşine takılmış olmakla suçlayıp her türlü muameleye müstahak olduğunu söylemiştir.⁵⁶

Bütün bunlara ilaveten bir beyaz at üzerinde İstanbul'a giriş töreni yaparak adeta fethin intikamını aldığını göstermeye çalışan d'Esperey'e en sert ve anlamlı cevap Hâdisat Gazetesi başyazarı Süleyman Nazif Bey'den gelmiştir. "Kara Bir Gün" başlıklı yazısı

⁵³ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I*, Cem Yayınevi, İstanbul 1992, s. 153-154.

⁵⁴ Akşin, *İstanbul Hükümetleri I*, s. 155.

⁵⁵ Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 296.

⁵⁶ Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 220.

dolayısıyla gazete kapatıldığı gibi gazeteleri sansür eden görevlinin ve Süleyman Nazif’in yakalanıp kurşuna dizilmesini emreden General büyük tepki çekmiştir. Bununla birlikte hükûmet İtilaf devletlerini memnun etme azmiyle ses çıkarmamıştır. Sansür memuru Aziz Hüdayi Bey’in görevi başında tutuklanıp Fransız elçiliğinde hapsedilmesi ve Süleyman Nazif’in tutuklanıp önce Bekirağa Bölüğünde hapsi ve nihayetinde Malta’ya sürülmesiyle sonuçlanmıştır.⁵⁷

İngilizlerin Mütarekeye uymamak, uygulamayı önlemek, İtilaf subaylarına küstahlık etmek, esirlere kötü muamele etmek gibi suçlarla itham ettiği kişilerin kendilerine teslimi ve Malta’ya sürülmeleri talebine, Fransızlar başlangıçta bu işin işgal olmayan yerler için Türklere bırakılmasını söyleyerek karşı çıkmışlardı. Ancak Şubat ayı sonunda Francet d’Esperey de tutuklanmasını istediklerinin listesini hükûmete vermiştir.⁵⁸

Tevfik Paşa Hükûmetinin İtilaf devletlerinin bu taleplerine karşı Mütareke’den sonra ilk defa olarak “hayır” diyebildiğine dikkat çekilmektedir. İtilaf blokunda farklı seslerin çıkmasından cesaretle “devletin esas hukukuna aykırı” talebin Mütareke metninde de yeri olmadığı ifade edilebilmiştir.⁵⁹

Tevfik Paşa Hükûmetinin Ermeni tehcirinin problemlerini halletmek için bir yandan Divan-ı Harp yargılamalarını başlatması kadar dikkat çekici bir diğer hamlesi “Ermeni kırımı” iddiasını araştırmak için tarafsız yargıçların davet edilmesini istemesi olmuştur. Din ve ırk ayrımı gözetmeksizin suçluları belirlemek ve cezalandırmak amacıyla Danimarka, Hollanda, İspanya, İsveç ve İsviçre hükûmetlerinden ikişer tarafsız yargıç göndermeleri istenmiştir. Ancak hükûmeti sıkıştırma bahanesini elden çıkarmak istemeyen İngiltere bu taleplerin ilgili hükûmetlere ulaşmasını engellemiştir.⁶⁰

6.1. Padişah ve Mütareke Sürecine Bakışı (İtilafçılarla İlişkileri, İttihatçılar ve Mustafa Kemal Paşa’ya Karşı Yaklaşımı)

Tahta geçtikten sonra Talat Paşa’yı yerinde bırakırken yayınladığı iradede savaşa giriş sürecinde uygulanan politikaları onaylayan ifadeler kullanan Sultan Vahdettin bu süreçte temel olarak Osmanlı ailesinin saltanatını devam ettirmeyi amaçlamıştır. Gerçekten de öncelikle Mondros Mütarekesi’ni imzalamaya gidecek heyete eniştesi Damat Ferit Paşa’nın başkanlık etmesinde ısrarcı olmuştu. Göreve getirirken “ömrü az olacak, sulhu da yapamayacaktır.” öngörüsünde bulunduğu Ahmet İzzet Paşa kabinesinin bütün üyelerinin muhalefeti üzerine geri adım atmak zorunda kalmıştır.

⁵⁷ Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 222; Yusuf Sarıınay-Recep Karacakaya, “Mütareke Döneminde Matbuat Sansürü ve Uygulamaları”, *1918-1919 Mütarekeden Milli Mücadeleye Sempozyum Bildirileri*, içinde, İstanbul 2020 s. 369-372

⁵⁸ Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri I*, s. 156.

⁵⁹ Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri I*, s. 156; Çetin, *Son Sadrazam*, s. 306.

⁶⁰ Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 308

Bahriye Nazırı Rauf, Hariciye Müsteşarı Reşad Hikmet ve Erkân-ı Harbiye'den Sadullah Beylerden oluşan heyete verdiği hususi talimatta:

1. "Hilafet, Saltanat ve Hânedan-ı Osmanînin haklarının tamamen korunması,
2. Bazı eyaletlere verilecek muhtariyetin idarî olması, siyasî muhtariyeti kabul etmek yerine bağımsızlığın verilmesini" emretmiştir.⁶¹

Mondros Mütarekesi hükümlerini "ne kadar ağır olursa olsun kabul etmek" ve sonrasında İngilizlerin dostluğunu elde etmek ümidiyle hareket eden Padişah mevcut durumu kabullenmişti. Nitekim hanedan üyelerinin yalı ve köşklerini boşaltmak isteyen işgal kuvvetlerine Beylerbeyi Sarayı'nı teklif edecek kadar çaresiz hissedenden Vahdetin'in, Başkâtibi Ali Fuat Bey'in itirazı üzerine, "Biz hâl-i esaretteteyiz. Dolmabahçe Sarayını da isterlerse ne yapacağız." dediği nakledilmektedir.⁶² Bu minval üzere de savaş döneminde faaliyet gösteren ve yapılan uygulamaları meşrulaştıran Meclis-i Mebusanı 21 Aralık 1918'de feshetti. Ertesi gün huzuruna gelen Başkâtibe, Meclisin feshi hakkındaki gerekçesini tekrar ile "Ecneblerin zihniyeti bizimkine uymuyor, bir kere kafalarına koydukları şeyi bir daha çıkarmıyorlar ve 'o heyet-i kâtilenin müntahâbı olan Meclis-i Mebusanı nasıl tutuyorsunuz? Siz neye istinad ediyorsunuz? diyorlar" sözleriyle çaresizliğini ifade etmişti.⁶³

Meclisin feshini Padişah'ın İttihatçılara karşı bir hareketi olarak yorumlayan İngiliz Yüksek Komiseri Yardımcısı Webb, Dışişleri Bakanı Balfour'a gönderdiği raporda, basınının büyük bir kısmının olumlu karşıladığı bu hamleden sonra "yasanın yerini Padişah iradelerinin almış olduğunu, tek eksiğin seçim tarihinin belirlenmemiş olmasından kaynaklandığını" belirtmektedir.⁶⁴ Webb, 19 Ocak 1919 tarihinde Dışişleri Müsteşar yardımcısı Ronald Graham'a gönderdiği özel bir mektupta Padişah ve hükûmeti ile olan münasebeti şöyle izah ediyordu:

"Görünürde ülkeyi işgal etmediğimiz halde, şimdi valilerini atıyor veya görevlerinden uzaklaştırıyoruz; polislerini yönetiyor, basınlarını denetliyor, zindanlarına girerek Rum ve Ermeni tutukluları işlemiş oldukları suçlara aldırmadan özgür bırakıyoruz... Demiryollarını sıkıca denetimimizde tutuyor ve istediğimiz her şeye el koyuyoruz... Politikamız, süngünün keskin ucuna dayanır... Halife elimizin altında bulundukça İslam Dünyası üzerinde ek bir denetim aracına sahibiz... Bildiğiniz gibi, Padişah, bizi buraya yerleştirmeyi diliyor..." Padişah'ın İngiliz Genel Karargâhına gönderdiği Prens Sami (Damat Ferit'in üvey oğlu) vasıtasıyla yaptığı teklif 19 Aralık 1918'de Askeri İstihbarat şefliğine şöyle yansımıştır:

⁶¹ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 155.

⁶² Mondros Mütarekesi'nin imzalanması sürecinde Padişah ve hükümet üyelerinin değerlendirmeleri için bkz. Gotthard Jaeschke, İngiliz Belgeleri, s.2-10; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.156.

⁶³ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.169.

⁶⁴ Sonyel, *İstanbul Hükûmetleri I*, s. 11.

“Bugün Genel Karargâha gelen Sami Bey, Padişah ve Dışişleri Bakanı adına, İngiltere’nin, Türkiye’nin yönetimini en erken vakitte devralmasını; barış yapılıncaya kadar beklenirse çok geç kalınmış olacağını söylemiştir.” Sami Bey’in, Arabistan’da İngiliz yönetimi kurulmasını istediği, denetim için ülkenin iç bölgelerine İngiliz subayları gönderilmesini, yönetime yardımcı olmak üzere İngiliz yetkilileri sevk edilmesini dilediği aktarılıyor. “Kafkasya’daki Türk askerlerinin İngilizlerin emrine verileceğini” söylediği kaydediliyor.⁶⁵

Galip kuvvetler ile iyi geçinerek aşırı şiddet göstermelerini önlemek veya Yunanistan’ı öne çıkarmalarına gerek bırakmamak adına yapıldığı düşünülebilecek bu tavırların içerdeki faaliyetleri desteklemesi beklenmelidir. Lakin Ferit Paşa Kabinesinde Dâhiliye Nazırlığı da yapan Ahmet Reşit (Rey) Bey tarafından kendisine yapılan “Anadolu’yu el altından destekleme” tekliflerine karşı “Evet ama bu işe girenlerin ellerinde kuvvet olmadığını ve yaptıkları gürültünün blöften ibaret bulunduğunu vesikalı olarak haber aldım; buna ne dersiniz?” demişti.⁶⁶ Bu tepkisi İngilizler nezdindeki çabalarının şeklen teslim olmuş görünüp, hakikatte Millî Mücadele’yi desteklemek yerine; güce gerçekten teslimiyet manasına geldiğini göstermektedir.

Aynı minval üzere Başkâtibi Ali Fuat Türkgeldi, Ekim 1918’de Padişah ile aralarında şöyle bir konuşma geçtiğini aktarmaktadır. “Hünkâr, istiklalimizi muhafaza edebilmek için “vukuat-ı ma’lûme (Ermeni meselesi) faileri hakkında süratle muamele icrası düvel-i ecnebiyye tarafından ihsas edilmekte olduğunu” aktarmıştır. Mevcut kanunlarla bu işin mahkemelerde halli uzun süreceğinden Avrupa’nın hakkımızda vereceği karardan önce gereken tedbirleri tamamlamalıyız. “Bu ahval-i fevkaladeye karşı fevkalade bir divan-ı harp teşkilini zarurî” bulduğunu belirtmiştir.⁶⁷ Hünkâr, hızlı netice almak için erkân-ı askeriye ve adliyeden alınacak hâkimler vasıtasıyla fevkalade bir mahkeme kurmak gerektiğinin altını çizmişti. Bu usulün çeşitli mahzurlarını sayan Başkâtibine karşı Padişah, en büyük arzularının memlekette kanun hükümlerinin icrası olduğunu ancak yürürlükteki kanunlar ile adliye mahkemelerinde işlerin senelerce sürüncemede kalacağına dikkat çekmiştir. “Hâlbuki mesele istiklalimizi temin olup bu da vücud-ı insaniyi kurtarmak için kat’ı uzuv kabilinden olacağı” kanaatindeydi. “Ecnebilerin bizi caniler hakkında henüz bir şey yapmamakla itham etmekte bulunduklarını” belirten Padişah, “İstiklalimiz zayi olursa hakkımız dahi beraber zayi olacağı” mütalaasındaydı.⁶⁸

Padişahın, karşı karşıya kaldığı şartlar karşısında kendince elinden geleni yapmaya çalışan bir tavır içinde olduğunun ifade edilmesi gereklidir. Zira bu tartışmalar sırasında İtilaf devletleri Yüksek Komiserleri Rusya’da görevlendirilecek dört yüz kadar subay için İstanbul’da bir umumi karargâh kurulmasını kararlaştırmışlardı. Karargâh subayları için

⁶⁵ Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 13.

⁶⁶ Ahmet Reşit Rey, *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 346-349

⁶⁷ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 173.

⁶⁸ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 173.

Ortaköy'de hanedan üyelerine mahsus Feriye ve Fehime Sultan yalısının, Çırağan'da Osman Fuad Efendi dairesi civarındaki binalar ile Naciye Sultan Sahilhanesinin boşaltılarak tesliminin istenmesi üzerine bir ultiimatomla Beylerbeyi Sarayının boşaltılması teklif edilmiştir. Başkâtip Ali Fuad Bey'in Beylerbeyinin verilmemesi gerektiğini ağlayarak arz etmesi üzerine Padişah, "bence Âl-i Osmanın mülküne girdikten sonra hudutta bir kulübeye girmekle benim saraya girmek beyninde bir fark yoktur" cevabını vermiştir.

21 Ocak 1919 günlü resmi evrakın takdiminde yaşananlar Padişah'ın halet-i ruhiyesini göstermek bakımından önemlidir. Bosna Hersek ahalisinden üç yüz bin Müslümanın haklarını korumak için yardım talep etmekteydiler. Urla'da Rumların Müslümanlara karşı yaptıkları zulümlerin engellenmesi isteniyordu. Ve son olarak Burdur'da Ermeni hanelerine yerleştirilen Van muhacirlerinin geri gelenlere yer açmak için evlerden çıkarıldıkları ve harçlıkları kesildiği için aç ve açıkta kaldıklarından hükûmetin ilgisini istemeleri karşısında "Zat-ı Şahanenin gözlerinden yaş gelerek; dün siz ağlıyordunuz bugün de ben ağlıyorum. Ne yapayım? Buna beşeriyet kuvveti, hatta nübüvvet kuvveti bile kâfi gelmez. Ancak uluhiyyet kuvvetine muhtaç" cevabını vermesi çaresizliğini gözler önüne sermekteydi.⁶⁹

27 Ocak 1919'da "Ecnebler pek bir aman" cümlesi ile başlayarak "gece ve gündüz ne çektiğimi bir Allah bilir, bir ben bilirim. Bizi tazyik ile Meclis-i Mebusanı dağıttırdılar. Fikirlerini ihsas değil adeta açıktan açığa izhar ediyorlar. Ben meşruti bir hükümdar olduğum halde güya mutlak bir hükümdar imişim gibi muamelede bulunuyorlar ve doğrudan doğruya bana müracaat ediyorlar. Meşrutiyetten bahsedince "Hangi Meşrutiyet" diye mukabele ediyorlar. Karşımızda müracaat edecek kuvvet olarak yalnız sizi tanırız ve sizi pak addederiz diyorlar. Yani sözlerimizi isga etmezseniz (dinlemezseniz) sizi de tanımayız demek istiyorlar" diyordu. "İstiklalimizi kurtarmak için bizzarure bu hallere tahammül ediliyor. Diğer taraftan bir şey için kendilerine müracaat edilince, 'henüz münasebat-ı siyasiyemiz iade olunmadı; buradaki memurlarımız askeri memurlardır' diye cevap veriyorlar" sözleriyle zımnen nasıl kullanıldığını dile getirmektedir Görüldüğü üzere galiplere karşı konulamayacağını kabul eden yönetimin yapabileceği fazla bir şey kalmamıştır. Dolmabahçe Sarayı önlerinde demirlemiş bulunan İtilaf Donanmasının bu süreçte hiçbir şey yapmadan dahi caydırıcı olduğu, ülke ve millet şartlarından habersiz merkezi yönetimin teslimiyetçi ruh halini artırdığını belirtmeliyiz.

Sultan Vahdettin milletin talepleri ve İtilaf devletlerinin dayatmaları arasında kalan şahsiyetini ve pozisyonunu "örs ile çekiç arasında kalmak" şeklinde değerlendirmesi de bu çaresizliğin bir yansımasıdır.⁷⁰ Böyle bir halet-i ruhiye içinde Harbiye Nezaretinin

⁶⁹ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 176-177.

⁷⁰ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 182-183.

çalışmaları çerçevesinde Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi olarak görevlendirilmesini irade eden Padişah, hükûmetin tereddüdüne rağmen geniş müfettişlik yetkilerinin onaylanmasını sağladı.⁷¹

Eniştesi Damad Ferit Paşa üzerindeki ısrarı, zor zamanda en yakınlarına güvenmek isteğinin sonucu olmalıdır.⁷² Devlet yönetme tecrübesi olmamasının, birlikte çalışacağı ekibi belirleme konusunda da ona ciddi hatalar yaptırdığını söyleyebiliriz. Padişah'ın Mustafa Kemal Paşa'ya Samsun'a giderken yaptığı konuşmada dile getirdiği; "Ülkeyi kurtarmak için ne yapmak gerektiği konusunda âciz kaldığı ve inşallah milletin agâh olup hem kendini hem de bizi kurtarır." beklentisinde samimi olduğunu dikkate almalıyız. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'ya "Paşa, memleketi kurtarabilirsin." deyişi, kendisinin de onayıyla verilen ve hükûmet üyeleri arasında dahi şaşkınlığa yol açan geniş yetkiler bu kanaati destekler mahiyettedir. Ancak sonrasındaki gelişmelere bakıldığında gerektiğinde işgalcilere karşı direnecek, aktif mücadele edecek bir azminin kalmadığı anlaşılmaktadır. Zira İngiliz işgal yetkililerinin muhalefeti ve devlet işlerine doğrudan müdahaleleri karşısında sebat gösterememiştir.⁷³

6.2. Hesaplaşma Süreci (İtilafçı-İttihatçı Çekişmesi)

Fransızlar 27 Aralık'ta Pozantı'yı, İngilizler 3 Ocak 1919'da Urfa ile Birecik'in güneyindeki demiryolu üzerinde bulunan Cerablus kasabasını işgal etmişlerdi. 5 Ocak'ta tutuklamalar başlamıştı. Padişah buna "Sadrazamın emr-i vakisi karşısında kaldıkları" yorumunu yapmıştı. Hacı Adil Bey, Hüseyin Cahit, Mithat Şükrü, Karasu Efendi gibi isimler tutuklanmıştı. 7 Ocak'ta, Yozgat eski kaymakamı Kemal Bey İstanbul'da tutuklanmıştı.⁷⁴

6.3. Tevfik Paşa Hükûmeti'nin İstifası

Bütün çabasına karşın iase sıkıntısını gideremeyen hükûmetin dış baskılar ile bunalan üyeleri arasında fikir ayrılıkları artmış ve nihayet 15 Şubat'ta kabinedeki damat bakanlar; Şurayı Devlet Reisi Damat Şerif Paşa ve Adliye Nâzırı Damat Arif Hikmet Paşa istifa etmişlerdi. Takiben Harbiye Nazırı Ömer Yâver Paşa ve Ticaret ve Ziraat Nazırı Kostaki Vayani Efendi'nin istifaları Hürriyet ve İtilaf Fırkasını yeni kabine için heveslendirmiştir. Basın organları un temini için değirmenciler ile yapılan anlaşmanın yarattığı rahatsızlık, millî şirketlere el konulması ve basın sansürü konularını devamlı işleyerek hoşnutsuzluğun yayılmasına yol açmıştı. Tevfik Paşa, İtilaf devletlerinin

⁷¹ *Bir Devlet Adamının Mehmed Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları II*, (yay. haz.F. Rezan Hürmen), Arma Yayınları, İstanbul 1993, s. 171.

⁷² Ş. Can Erdem, *Sadrazam Damat Ferit Paşa*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002, s. 8.

⁷³ İtilaf devletleri Karadeniz Ordusu kumandanı Milne'nin 6 Haziran tarihli raporu üzerine İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'nin 8 Haziran'da Hariciye Nazırına gönderdiği talimat, *BOA, Hariciye Siyasi (HR. SYS)*, 2608/6 lef 1. Hariciye'den Calthorpe 10 Temmuz tarihinde gönderilen yazıda Cemal Paşanın İstanbul'a geldiği, Mustafa Kemal Paşanın ise emre uymadığından azledildiği bilgisi için bkz. *BOA, HR. SYS*, 2606/2, lef 11-12.

⁷⁴ Sonyel, *İstanbul Hükûmetleri*, s. 13.

istedikleri kişileri kendilerinin tutuklayıp yargılamasının önüne geçmek amacıyla Divan-ı Harp yargılamalarını hızlandırmak için verdiği teklife Padişah'ın "sorumluluğu kendisine yıkmak istedikleri" gerekçesiyle karşı çıkması üzerine 3 Mart'ta istifa etmek zorunda kalmıştır.⁷⁵

7. Damat Ferit Paşa Hükûmeti (4 Mart 1919-16 Mayıs 1919)

Ahmet Tevfik Paşa'nın istifası üzerine yaptığı bu görevlendirmede Padişah, klasik söylemle Damat Ferit Paşa'nın bilinen ehliyet ve dirayetine işaret etmiştir. "Ahvalin ehemmiyet-i fevkaladesi, devletimizin temin-i selameti için o nispette gayret ve faaliyet ibrazını icap ettirmekte olduğundan"⁷⁶ hükûmet üyelerinin elinden geleni yapması bekleniyordu. Dönemin önemli gazetecilerinden Ali Kemal Bey'in Maarif Nezaretinde görevlendirildiği kabinenin Hariciye Vekâleti de Sadrazam Damat Ferit Paşa uhdesindeydi. Bahriye Nezaretinde Müşir Şakir Paşa, Harbiye Nezaretinde ise vekâleten Nafia Nazırı Avni Paşa yer almaktaydı. Konya Valisi Cemal Bey Dâhiliye Nazırı olarak görevlendirilirken Maliye'ye Divan-ı Muhasebat Reisi Mehmet Tevfik (Biren) Bey getirilmişti.⁷⁷

Kabinenin Hürriyet ve İtilaf Fırkasına dayanıyor olması bir kısım basında olumlu karşılanmakla birlikte iç ve dış gelişmelere dikkat etmesi, intikam fikriyle hareket etmemesi için uyarıldığı görülmektedir. Diğer taraftan İngiliz Yüksek Komiseri Yardımcısı Amiral Webb'e göre ise "Damat Ferit Paşa, İngilizlere teveccüh göstermek için istediğimiz her kişiyi tevkif etmeye hazırdır."⁷⁸ Aynı Webb, Damat Ferit'in 9 Mart'ta kendisini ziyaret ettiğini ve "kendisi ve efendisi Padişah'ın Allah'tan sonra İngiltere'ye umut bağladıklarını" tekrar ettiğini ve bağlılık derecesini göstermek adına aynı gün Türkiye'yi savaşa sokan kabine üyeleriyle tanınmış bazı İttihatçıların tutuklanmasını emrettiğini rapor etmektedir. Eski Sadrazam ve Hariciye vekili Sait Halim Paşa, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Fethi (Okyar), Halil Menteşe ve Rıfat (Menemenci) ilk anda tutuklanan isimlerdi. İngilizler Ermeni ve Rum muhacirlerin bulundukları yerler hakkında ayrıntılı bilgi isterken Ermenilerin korunmasına ayrı bir önem veriyorlardı. Hükûmet ise gayrimüslimlere iyi davranmayanların cezalandırılacağı, hükûmete itaat dinin emri olduğunu yayınladığı bir bildiri ile duyurmak ihtiyacı hissetmişti.⁷⁹

İngilizlerin bu süreçte Türkiye'ye bakışının en eleştirel örneklerinden biri Sefaret Baş tercümanı Ryan'a aittir. 1914 yılında kendilerini sırtından bıçakladığını düşündükleri Osmanlı'yı "kendi mali ve ekonomik sorunlarını çözemeyecek gibi görünen ve hepsinden önemlisi savaş sırasında Ermenilere yapılanlar dikkate alındığında azınlıkların kaderi

⁷⁵ Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 324.

⁷⁶ *BOA, DUİT*, 9/55.

⁷⁷ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 8.

⁷⁸ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 12.

⁷⁹ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri I*, s. 198; Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 12.

açısından güvenilemeyecek bir ülkeyle uğraşıyorduk” diyerek tanımlıyordu.⁸⁰ Ryan, Müttefikler olarak atılan tek kesin adımın İzmir’in işgalini Yunanlılara yaptırmak olduğunun altını çizmektedir. Bunun Damat Ferit’in kendilerine bağlı politikasından caydırmadığına işaret eden Ryan, ancak “başarı ihtimali açısından, kendi içinde son derece zararlı oldu.” hükmüne varmaktaydı.

7.1. İttihatçıların Yargılanması

Ferit Paşa kabinesinin en çok önem verdiği husus İttihat ve Terakki mensuplarını mahkemeye almak ve bu suretle İtilaf devletlerinin beğenisini kazanmak şeklinde tezahür etmiştir. Padişahın, 16 Şubat 1919’da yayımladığı bir iradeyle kurdurduğu ‘Fevkalade Darü’s-Saade Divan-i Harb-i Örfisi (Olağanüstü Sıkı Yönetim Mahkemesi)’ne 8 Mart günü atamalar yapılarak adli mahkeme üyeleri askerlerle değiştirilmişti. Aynı gün çıkan bir Meclis-i Vükela kararı ile yargılama yetkisinin sadece Rumlarla Ermenilerin yer değiştirmeleri (tehciri) sırasında onlara karşı kırım davranışlarında bulunmaktan sanık oldukları iddia edilen Osmanlı sivil ve askeri yetkililerini yargılamak olmadığı anlaşıldı. Mahkeme, ülkeyi savaşa sokanları, halkı birbirini öldürmeye teşvik edenleri, ulaştırma araçlarını haksız vurgun yapmak için kullananları da yargılamak için yetkili kılınmıştı. Böylece Tevfik Paşa’ya Anayasaya aykırı diyerek muhalefet edilerek verilmeyen yetki Hükûmet tarafından Divan-ı Harbe tanınmış oluyordu.⁸¹ Buradan hareketle genişletilen tutuklamalar İttihatçılara karşı bir sindirme harekâtına dönüşmüştü. Siyasetçiler, gazeteciler birbiri ardına tutuklanırken yapılan iş bir “Sürek Avı” mahiyetini kazanıyordu. İstanbul basınında İttihatçı karşıtı gazeteler bunlara verilecek cezanın en hafif olarak ölüm olacağını yazıyorlardı.⁸²

Mart ayı boyunca ülke genelinde Ermeni ve Rum mültecilerin her türlü kolaylıklar gösterilerek iskânı, tehcirden geri dönenlere eşya ve mülklerinin iadesi ve tehcir sırasında icraatından şikâyet edilen devlet memurlarının haklarında soruşturmaların açılması ve tutuklanması işlemlerine devam edilmiştir. Tehcirden dönen Ermenilerden ticaretle uğraşmakta olanların belli bir süre vergiden muafiyet talep etmelerinin olumlu karşılanması istenirken yurtdışına firar edenlerin ülkeye girmelerine de engel olunması istekleri dikkat çekmekteydi.⁸³ Dâhiliye Nezareti 20 Mart 1919’da yoğun gayretleri sonucu geri dönen 237 bin 679 kişinin yerlerine iade edilmesi ve yanmış yıkılmış olanlar dışında hanelerinin verilmesi başarısı dış muhataplara iletmek üzere Hariciye Nezaretine bildirmiştir.⁸⁴ Maliyenin takatsizliği dolayısıyla her isteklerini karşılamanın imkânsızlığı hatırlatılarak acil yiyecek ve tohumluk sağlandığı da aynı yazıda belirtilen hususlar arasındadır. Dâhiliye Nezareti bünyesinde de İttihatçı temizliğine gayret eden

⁸⁰ Sir Andrew Ryan, *Sonuncu Dragoman*, (Çeviren, Dilek Berilgen Cenkçiler), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 116

⁸¹ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 198; Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri*, s. 197.

⁸² Akşin *İstanbul Hükûmetleri*, s. 199.

⁸³ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 14.

⁸⁴ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 15.

Nâzır Cemal Bey, 26 Mart'ta tehcir olayına karıştığı halde cezalandırılmayanları unutmadığını, zorla alıkonuldukları Patrikhane tarafından iddia edilen Ermeni kadınlarının durumunun tahkik edilmesini teşkilata tamim olarak göndermiştir.⁸⁵ İtilaf kuvvetleri komutanlığından müttefik ülkeler yapımı filmlerin İstanbul'daki sinemalarda gösterilmemesi talebi müdahalenin boyutunu göstermek bakımından ilginçtir. Hükûmetin muhalif gördüğü gazeteci tutuklamasının *Vakit* başyazarı Ahmet Emin ve *İleri* başyazarı Celal Nuri beylere uzanması ise basında gerçek sebepler hakkında kamuoyunun bilgilendirilmesi gerektiği taleplerini ortaya çıkarmıştır. Dâhiliye Nazırı Cemal Bey'in "kamuoyunu bilahire tatmin ederiz" söylemi ise bildiğini okumaya kararlı olduğunu gösteren bir işaret olarak yorumlanmıştır.⁸⁶

Hükûmeti ve bilhassa Dâhiliye Nazırını bu konuda cesaretlendiren yandaş bir kısım yayın organı da vardır. Nitekim *Alemdar* gazetesinde Refi Cevad, "tutuklamalar gözümüzü doyurmadı. Daha ziyade şiddet, Daha ziyade şiddet! Daha ziyade şiddet" istediklerini yazabiliyordu.⁸⁷ İttihatçı yönetimin Bolşeviklerden farksız olduğunu beyan eden Cemal Bey, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının gayrimüslimler ile birlikte asayiş temine çalıştığını, İttihatçıları soruşturan mahkeme üyelerinin bir kısmının gayrimüslim olduklarını ve sadece kanunu uyguladıklarını iddia edebilmekteydi. Sadrazam Ferit Paşa'nın aksi ispatlanmadıkça bütün İttihatçıların suçlu olduğunu kabul etme kararı, çalışma arkadaşlarının arkasındaki en önemli destek olsa gerektir.⁸⁸

9 Nisan günü Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in idam ve Jandarma Kumandanı Tevfik Bey'in on beş sene kürek cezasına mahkûmiyeti kararnamesi Sadrazam ve Harbiye Nazırlarının imzasıyla Saray'a gönderilmiştir. Padişah'ın "şimdi çırkın bir hal karşısında kaldık amma iş bununla bitmeyecek tevâli edecek" düşüncesiyle ve yargılamaların bir intikama dönüşmesine meydan vermemek için Şeyhülislamın fetva vermesini istemiştir.⁸⁹ Padişah "bu adamın sabit olan e'âline nazaran hükmün tasdikinde tereddüt etmiyorum, lakin bu yoldaki hükümler tevali edecek, iş intikam ve bilahare mukatele şeklini alabilir." endişesini dile getirerek fetva talebinde bulunmuştur. Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin fetvası üzerine de hüküm 10 Nisan Perşembe günü infaz edilmiştir. Gerek hükmün infazı gerekse defin sırasında birtakım tepkilerin görüldüğü kaydedilmektedir.⁹⁰

Hükûmet 5 Mayıs'ta Teceddüt Fırkasını ve takiben Hürriyetperver Avam Fırkasını kapatmıştır. Tutuklama işlemlerini yürüten Dâhiliye Nazırı Cemil Bey de bütün gayretine karşın istifa etmişti. İngiltere ile yakınlaşmayı sağlamak adına Prens Sabahattin'in İstanbul'a dönmesi ve hükûmete girmesi beklentisi dile getirilmekle birlikte İngilizlerin

⁸⁵ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 15

⁸⁶ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri I*, s. 198; Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 16.

⁸⁷ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri I*, s. 199.

⁸⁸ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri I*, s. 201; Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 17.

⁸⁹ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 202-203

⁹⁰ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri I*, s. 200.

bu duruma soğuk bakmaları bu teşebbüsü önlemiştir.⁹¹ Hürriyet ve İtilaf Partisinin yöneticilerinden olur almadan iş yapmayan Cemal Bey'in Damat Ferit tarafından istifaya zorlanmasından sonra yerine gelen Mehmed Ali Bey de İttihatçı aleyhtarlığını devam ettirerek önceki dönem atanmış mülkî yöneticilerin soruşturulmasını isterken kesin delil olmadan tutuklama yapılmamasını isteme insafını gösterebilmiştir.⁹²

7.2. İstanbul Hükûmetleri ve Harbiye Nezaretinin Faaliyetleri

Mütareke döneminde sivil girişim olarak başlarında hanedan üyesi bir şehzade olarak Anadolu'ya gönderilen nasihat heyetleri ve askerî olarak da Harbiye Nezaretinin oluşturduğu askeri müfettişliklere değinilecektir.

7.2.1. Heyet-i Nasihalar

Osmanlı merkezi yönetimi Mütarekeden sonraki süreci barış anlaşmasıyla tamamlamak arayışına girmiş, Anadolu ve Rumeli'ye Saltanatı temsil eden heyetler göndermek suretiyle karşılaşılan işgal ve kötü muamelelere karşı ağırbaşlılığı koruma, devlet ve hükûmetine güvenerek barış anlaşmasının imzalanmasını bekleme mesajını vermeye çalışmıştır. Çalışmalarda savaşa İttihatçıların yüzünden girilerek yanlış yapıldığı tespitiyle başlayıp Halife- Padişahın ilk önceliğinin vatandaşları olduğu ve hükûmetin hayırlı sonuca diplomasi yoluyla ulaşacağına olan inanç dile getirilmişti. İşgale karşı konmaması ve gayrimüslim Osmanlı unsurlarına kardeşçe yaklaşmayı öğütleyen heyet üyeleri gittikleri her yerde vatandaşlara Padişahın selamını iletmışlerdi. Padişahın hükûmetine ve saltanatına destek olarak işlerin kolaylaştırılmasına katkılarını beklediği mesajını vermişlerdi.

Anadolu'ya giden heyette, Şehzade Abdurrahim Efendi'nin başkanlığında, Ali Rıza Paşa, Ferik Mahmut Hayret, Süleyman Şefik Paşa, Bursa Müftüsü Ömer Fevzi, Pazarcık eski Müftüsü Halil Fehmi, Bâbîâli Memurlar Kalemî Müdürü Ohannes Ferit, Karahisar eski Mebusu Yanko Gönenidis Bey bulunmuştur. Heyet, 16 Nisan'da İstanbul'dan hareketle Bursa, Balıkesir, Manisa, İzmir, Aydın, Denizli, Burdur, Muğla, Afyon, Antalya, Isparta, Konya ve Eskişehir'i dolaşmış ve 18 Mayıs'ta İstanbul'a dönmüşlerdir.⁹³

Trakya'ya gönderilen Nasihat Heyeti ise 28 Nisan'da Şehzade Cemalettin başkanlığında, eski Harbiye Nazırı Cevat ve Fevzi Paşalar da dâhil olarak yola çıkmış ve 9 Mayıs 1919'da İstanbul'a dönmüşlerdir. İstanbul Hükûmeti tarafından görevlendirilen bu kurullar, devlet ve milletin mukaddes varlığını ve hukukunu koruma gibi bir görüntü sergilerken aslında, bir anlamda Saltanatın tabandan destek bulması için de çaba sarf etmişlerdir. Anadolu'da iktisadi ıslahat yapılacağı vaadini de dile getiren heyetler, bir taraftan da işgal güçlerine karşı bütün azınlıklara eşit davranıldığı mesajını verme amacını gütmüşdür.⁹⁴

⁹¹ Akşin *İstanbul Hükûmetleri I*, s. 210

⁹² Akşin, *İstanbul Hükûmetleri I*, s. 207-208.

⁹³ Mevlüt Çelebi, "Heyet-i Nasîha'nın Manisa Günleri", *100. Yılında Millî Mücadele'de Manisa, I*, (editörler Nurettin Gülmez-Nejdet Bilgi), Ankara 2020, s. 545-571

⁹⁴ Şenol Kantarcı, "Heyet-i Nâsiha", *Atatürk Ansiklopedisi*,

13 Mayıs 1919 günlü bir irade ile Şehzade Seyfeddin Efendi'nin bir heyetle Bursa'ya gideceği, Mudanya'dan tren ile alınması için emir verildiği görülmektedir. Bursa Valisi Gümölcineli İsmail Bey, tren idaresince bu tahsis için İstanbul İtilaf siyasi mümessilinin izni gerektiğinin bildirdiğini belirterek zaman darlığı dolayısıyla ilgililere doğrudan emir verilmesini talep etmek mecburiyetinde kalmıştır.⁹⁵ Hükûmetin giriştiği bir uygulamayı sürdürmek için dahi yerel ve işgalci kuvvetlerin iznine tâbi olduğunu gösteren bu gelişmeler işlerin pek de başarılı bir şekilde yürütülemediğini göstermektedir.

7.2.2. Ordu Müfettişlikleri'nin Kurulması

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından gündeme getirilen ve 30 Nisan 1919 tarihi itibarıyla kurulan üç ordu müfettişliği vasıtasıyla ordu kontrol altına alınmak istenmiştir. Ancak işgalcilerin sınır tanımaması söz konusu yapılmayı da âtil duruma düşürmüştür. Diğer yandan Kuvâ-yı Milliye liderlerini kontrol altına almak için de tahkik heyetleri teşkil edilmiştir.⁹⁶

Osmanlı yönetimi Mütareke döneminde karşılaştığı zorlukları aşmak ve ülkenin yönetimini elinde tutabilmek için önce mülkî sonra askerî düzenlemeler yapmaktan geri kalmamıştır. Nitekim ilk etapta 10 mülkî müfettişlik bölgesi kurularak ülke genelinde denetim sağlanmak istenmiştir. 11 Aralık 1918 tarihinde, Osmanlı ülkesi 10 bölüme ayrılarak başlarına birer mülkiye müfettişi atanması kararlaştırılmıştı.⁹⁷ Görevlendirildikleri bölgenin idarî işlerine bakacak olan müfettişlerin askerî konularda askerî yetkililerle iş birliği yapmaları öngörülmüştü. Ancak girişimden beklediği sonucu alamayan hükûmet, Harbiye Nezâretinin teklifiyle mülkî yetkileri de ekleyerek 3 ordu müfettişliği kurmak kararı almıştı.

30 Nisan 1919 tarihinde teşkilâtı onaylanan ordu müfettişliklerinin 22 Mayıs 1919 tarihli Ordu Müfettişlikleri Hakkındaki Talimat yazısına göre vazifeleri yalnız askeri olmayıp aynı zamanda mülki idi.

Ağırlıklı olarak bölgelerindeki asayiş muhafaza etmeleri beklenen müfettişliklerin müşterek vazifeler şunlardı:

- a) Mıntıkada asayiş-i dâhiliyenin iade ve istikrarı ve bu asayişsizliğin ortaya çıkış sebeplerinin tespiti.
- b) Mıntıkada ötede beride bulunan silah ve cephanenin bir an evvel toplattırılarak münasip depolara konulması.
- c) Bütün memleketin yekpare bir kitle halinde ve Hilafet-i Kübra etrafında toplanması.

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/heyet-i-nasiha/erişim 26.11.2022>.

⁹⁵ BOA, DH KMS 51-3.

⁹⁶ Zekeriya Türkmen, "Mütarekeden İstiklal Mücadelesine, TBMM Merkezli Olarak (1920-1921) Türk Ordusunun Yeniden Yapılandırılması", 1921 Yılında Milli Mücadele, İstanbul 2021, s. 107-138.

⁹⁷ Müfettişlere verilen görevler için bkz. Zekeriya Türkmen, Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s. 45.

2. müfettişlik ve kolorduların yukarıda sayılan vazifeleri yerine getirmek için vereceği bütün talimatı mıntıkalarında bulunan vilayetlerle mutasarrıflıklar doğrudan doğruya ifa edeceklerdir. 3. müfettişlikler ve kolordular kendi mıntıkları civarlarındaki asayiş vesaire işleri için doğrudan doğruya civar kolordu ve müfettişliklerle muhabere edeceklerdir.

Birinci Ordu Müfettişi Ferik Fevzi Paşa, görev bölgesi işgal altında olduğu için fiilen faaliyet göstermemiştir. İkinci Ordu (Yıldırım Kıtaatı) Müfettişi Mersinli Cemal Paşa. 1 Temmuz 1919 tarihine kadar müfettişlik bölgesinde görev yapmıştır. Üçüncü Ordu (IX. Ordu Kıtaatı) Müfettişi Mirliya Mustafa Kemal Paşa 8 Temmuz 1919'a kadar görev yapmıştır.⁹⁸

Ordu müfettişlerinin görev bölgelerinde İtilaf subaylarının keyfi uygulamalarına ve Yunan işgallerine karşı halkı hareketlendirmeleri, desteklemeleri İtilaf devletlerinin tepkisini çekmiştir. Müfettişlik teşkilatına ilk önce İngilizlerin Karadeniz Ordu Kumandanı Milne karşı çıkarak müfettişlik teşkilatının kaldırılmasını istemişti. Ordu müfettişliklerine destek olan Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa ve Erkân-ı Harbiye Reisi Cevat Paşaların İngiliz baskısıyla 26 Haziran'da istifaya mecbur edilmeleri ordu müfettişlerini, Hükûmetin siyasi kanadının teslimiyetçi bakışı karşısında korumasız bıraktı. İngiliz baskısından bunalan Damat Ferit Paşa Hükûmeti faaliyetleri çeşitli problemler çıkaran ordu müfettişliklerinin savaş hali kalmadığı gerekçesiyle 16 Ağustos 1919 tarihli bir irade ile kaldırılmasını sağlamıştır.⁹⁹ Bununla birlikte müfettişlerin en faal olanı Mustafa Kemal Paşa örneğinde dahi görev ve yetkileri konusunda mahalli idarecilerin bilgilendirilmediği, mutasarrıfların ne yapacaklarını bilmez bir halde hükûmeti taciz ettiği görülmüştür.¹⁰⁰

7.2.3. Mustafa Kemal Paşa'nın 9.Ordu Kıtaatı Müfettişi Olarak Görevlendirilmesi

Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Kıtaatı Müfettişliği (Haziran 1919'dan itibaren III. Ordu Müfettişliği)'ne tayini de diğer atamalarda olduğu gibi 30 Nisan 1919 tarihinde yapılmış, 6 Mayıs'ta kendisine tebliğ edilmişti.¹⁰¹ Mustafa Kemal Paşa'ya 7 Mayıs'ta verilen talimatın metni aşağıdaki gibidir:

"Dokuzuncu Ordu Birlikleri Müfettişliğine ait görevler yalnız askeri olmayıp müfettişliğin kapsadığı bölge dâhilinde aynı zamanda mülkîdir.

⁹⁸ Türkmen, *Yeni Devletin*, s. 47. Bütün Trakya ve Marmara bölgesini kapsayan görev alanı ile I. Ordu müfettişliğine Mustafa Fevzi (Çakmak) Paşa atanmıştır. Müfettişliğin emrinde 1. 14. ve 25. Kolordular bulunmaktaydı. Batı Anadolu bölgesinin Ankara dâhil bağlandığı II. Ordu Müfettişliğine Mersinli Cemal Paşa atanmıştı. Paşa'nın emrinde 12. 17. ve 20. Kolordular bulunmaktaydı. Türkmen, *Yeni Devletin*, s. 51-53.

⁹⁹ Mustafa Bostancı, "Mütareke Döneminde II. Ordu (Yıldırım) Kıtaat-ı Müfettişliği", *Gazi Akademik Bakış* Cilt 9 Sayı 18 Yaz 2016 s.115.

¹⁰⁰ Refik Halid, *Minelbab İlelmihrab*, s. 158.

¹⁰¹ *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge)*, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1982, s. 21-22. 9.Ordu Kıt'aatı Müfettişliği teşkilatı Haziran ayında numarası değiştirilerek yeniden düzenlenmiş ve III. Ordu Müfettişliği adını almıştır.

1- Bu müşterek görevler şunlardır:

- a. Bölgede iç güvenliğin sağlanarak yerleştirilmesi ve bu asayişsizliğin ortaya çıkış sebeplerinin tespiti,
- b. Bölgede ötede beride dağınık bir halde varlığından söz edilen silah ve cephânenin bir an evvel toplattırılarak, uygun yerlerde toplanması ve muhafaza altına alınması,
- c. Çeşitli yerlerde birtakım Şûra'ların mevcut olduğu, bunların asker toplamakta oldukları ve ordunun resmî olmayan bir şekilde bunları koruduğu ileri sürülüyor. Böyle şûralar mevcut olup, asker topluyor, silah dağıtıyor ve ordu ile münasebette bulunuyorlarsa, kesinlikle menedilerek, bu çeşit şûraların kaldırılması.

2- Bunun için:

- a. İki tümenli olan Üçüncü ve dört tümenli olan On beşinci Kolordular, Müfettişlik emrine verilmiştir. Bu kolordular, harekât ve güvenlik hususlarını doğrudan doğruya Müfettişlikle, günlük işleri, yani özlük işleri, asker ve mühimmat gibi hususlarda ise geçmişte olduğu gibi Harbiye Nezareti ile haberleşeceklerdir.

Tümen veya bölge kumandanlığına yahut özet bir göreve atanacak subayların atanma ve yer değiştirmeleri, Müfettişliğin onayı veya isteği ile olacaktır. Bununla beraber Müfettişliğin lüzûm ve yarar görerek diğer hususlarda da verdiği talimatı Kolordu kumandanlıkları olduğu gibi uygulayacaklardır. Özellikle sağlık konuları çok önemlidir. Bu yoldaki inceleme ve uygulamaların halka da yaygınlaştırılması gerekir.

- b. Müfettişlik bölgesi Trabzon, Erzurum, Sivas ve Van vilayetleriyle Erzincan ve Canik bağımsız livalarını içine aldığından Müfettişliğin yukarıda sayılan görevleri yerine getirebilmesi için vereceği bütün talimatı bu vilayetlerle mutasarrıflıklar doğrudan doğruya yerine getireceklerdir.

3. Müfettişlik sınırına komşu vilayetler ve bağımsız livalar, (Diyarbakır, Bitlis, Elâzığ, Ankara, Kastamonu) vilayetleriyle kolordu kumandanlıkları da Müfettişliğin görevini yerine getirmesi sırasında doğrudan yapılacak başvuruları dikkate alacaklardır.

4. Müfettişliğin askerî konularda başvuracağı makam Harbiye Nezâreti olmakla beraber, diğer konular için ilgili makamlarla haberleşecek ve bu haberleşmelerden Harbiye Nezâretine de bilgi verecektir.

7 Mayıs 1919, Harbiye Nâzırı Şâkir."

Talimatname, Harbiye Nezareti vasıtasıyla 17 Mayıs 1919 tarihinde Bakanlar Kurulu'na gelmiş ve kabul edilerek 18 Mayıs itibarıyla ilgili Nezâretlere bilgi verilmiştir.¹⁰²

Mustafa Kemal Paşa'ya verilen talimatta yer alan hususların diğerlerinden farkı bölgesinin genişliği olarak dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra talimatın 1.C bendinde yer alan komite faaliyetlerinin engellenmesi vazifesi de bizatihi İngiliz İşgal Orduları Komutanlığı'nın talebi üzerine gönderilme vesilesi yapılmıştır. Bununla birlikte diğer

¹⁰² Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 25.

müfettişlikler de hayata geçirilmiştir. I. Ordu müfettişlik bölgesi zaten işgal altında olduğundan faaliyeti gayri resmî olarak millî kuvvetleri desteklemekle sınırlı kalmıştır. II. Ordu müfettişliği ise Cemal Paşa'nın İstanbul'un çağrısı üzerine görev yerini terki dolayısıyla Temmuz 1919'a kadar faaliyet gösterebilmiştir. III. Ordu müfettişliği ise İngiliz işgalinin daha fazla yayılmasını önlemek gayesiyle çalışırken aynı zamanda Doğu Karadeniz'de kurulmak istenen Pontus Devleti için yapılan hazırlıkları engellemek işlevini görmüştür. Merkezi Ankara'da bulunan 20. Kolordu II. Ordu Müfettişliği'ne bağlı olmakla birlikte başından itibaren Mustafa Kemal Paşa ile çalışarak mücadelenin dayandığı iki büyük askeri birlikten birini oluşturmuştur.

IX. Ordu Kıtaatı Müfettişliği görevi, İstanbul'un fiilen işgal edildiği 13 Kasım'da cepheden İstanbul'a dönen Mustafa Kemal Paşa için, Ordu'nun diğer seçkin kurmayları gibi vatanın kurtuluşu için çareler aradığı altı aylık zaman diliminde dava arkadaşlarıyla belirlediği esasların hayata geçirilmesinde kilit rolü görmüştür.

Mustafa Kemal Paşa, daha Samsun'a hareket etmeden önce 12 Mayıs'ta görev bölgesindeki yetkililerle yaptığı yazışmalarla bölgedeki hareketlerin adı bir eşkıyalık mı yoksa siyasî amaca yönelik faaliyetler mi olduğunu soruşturmuştur.

13 Mayıs'ta Harbiye Nezâreti, konunun mali boyutunu düzenlemeye çalışmıştır. Heyetin, "tahsisât ve harcırah gibi istihkâk-ı nizamîleri" Harbiye Nezareti bütçesinden verilecekti. Ancak "heyet-i mezkûreye umûr-ı askeriyeden mâadâ eşkıya takibâtı vesaire gibi bâzı vezâif dahi tahmil edilmiş olması hasebiyle seyyar olarak ifâ-yı vazife edeceklerine ve bundan dolayı fevkalade masârif ihtiyarına mecbur kalacaklarına binaen" normal ödeneklerine ilave olarak yarı maaşları ölçüsünde zam yapılması hak ve adalete uygun bulunmuştur. Ancak Harbiye Nezâreti'nin o yılki bütçesinde karşılığı olmadığı için toplam 57.269 kuruşun öngörülme-yen masraflar kaleminden (örtülü ödenekten) karşılanmasının Maliye Nezareti'nden istenmesi talep edilmiştir. Talep, 1 Haziran 1919 tarihli Meclis-i Vükela müzakeratında görüşülüp uygun bulunmuştur.¹⁰³

15 Mayıs'ta Yıldız Sarayı'nda ve 16 Mayıs'ta Cuma Selamlığında Padişah Vahdettin tarafından kabul edilen Mustafa Kemal Paşa aynı gün 18 kişilik kurmay heyetiyle birlikte Bandırma Vapuru ile Samsun'a hareket etmiş ve 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a ulaşmıştır.¹⁰⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın gönderilmesinden sonra en fazla şikâyetçi olan ve görevden alınmasını sağlayan İngiliz yetkililerin başlangıçtaki tavırları pek şüpheli değildir. Elçiliğin son tercümanı Sir Andrew Ryan, Damat Ferit Paşa'nın süreç hakkında kendilerini bilgilendirdiğini aktarmaktadır. "Damat Ferit Paşa 1919 Nisan'ında benimle

¹⁰³ Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk, (1916-1922), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2003, s. 24-25.

¹⁰⁴ Paşa'nın son derece güçlü bir kurmay heyeti ile göreve gitmesi İngilizlerin dikkatlerini en önce çeken husus olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın kurmay heyeti hakkında etraflı bilgi için bkz. Fethi Tevetoğlu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

müfettişlik planı hakkında konuştuğu zaman Mustafa Kemal'in adı bana hiçbir şey ifade etmemişti. İçgüdüsel olarak plana güvenmemiştim ve erdemleri hakkındaki kuşkuğularımı Ferit'e iletmıştim. Damat Ferit Mustafa Kemal'i akşam yemeğine davet ettiğini, bağlılığı konusunda yeterli güvence aldığını ve bunları bir subayın ve centilmenin güvencesi olarak kabul ettiğini söyleyerek beni ikna etmişti. Ferit'in tavrında oldukça samimi olduğuna inanıyorum.”¹⁰⁵

Mustafa Kemal Paşa, 20 Mayıs 1919 tarihinde Sadaret Makamına hitaben gönderdiği telgrafta İzmir'in işgalinden duyulan infiâle işaret ederek “Ne millet ne de Ordu, varlığına karşı yapılan bu haksız tecavüzü sindirmeyecek ve kabul etmeyecektir.” kanaatini paylaşmıştır. Damat Ferit Paşa'nın yeniden hükûmeti kurmasının halka güven verdiğini, sükûnetin muhafaza edildiğini bildirmiştir.¹⁰⁶ Sadaret makamının, 21 Mayıs tarihli cevabında sağ salim Samsun'a ulaşmasından duyulan memnuniyet dile getirilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa 22 Mayıs tarihli bir telgraf ile “bölgedeki asayişsizlik olaylarının özel olarak incelendiğini” arz etmiştir. Aynı gün yazdığı daha etraflı bir telgrafta ise Paşa, kurmay subaylarından birkaçının Samsun'daki İngiliz siyasî temsilci ve askerî kontrol memuru ile görüşüğünü belirtmektedir. Aynı gün verilen karşılıkta ise “Livâ asayiş ve güvenliği için değerli incelemeleri anlatan telgrafların bakanlar kurulunda okunarak pek çok istifade edildiği belirtilerek teşekkür ile zaman zaman bilgi vermesi temenni edilmiştir.”¹⁰⁷ Bu arada 25 Mayıs'ta Samsun'dan Havza'ya geçen Mustafa Kemal Paşa'nın Hamid Bey'in Samsun Mutasarrıflığına tayin edilmesi isteği de ilgilinin kabul etmesi üzerine yerine getirilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın millî teşkilatların haksız işgaller karşısında tepkilerini daha geniş kitlelere duyurmak üzere mitingler yapılması ve her tarafa telgraflar çekmesini isteyen 28 Mayıs 1919 tarihli tamiminden sonra hükûmet ve 9. Ordu Kıtâatı Müfettişi arasındaki ilişkiler bozulmaya başlamıştır.

Nâzır Ali Kemal'in 16 Haziran'da Redd-i İlhak Cemiyetleri tarafından verilecek Kemal Bey'in Sadaret makamına arz ettiği yazı üzerine toplanan hükûmetin, telgraflar hakkındaki kararı dikkat çekicidir. Kararda “Halkın haberleşme hakkı ve müracaatı açık olup ancak cemiyetler adına ücretsiz telgraflar çekilmekte olduğu anlaşılmıştır” tespiti yapılmaktaydı. Buna izin verilemeyeceğine göre hiçbir cemiyet tarafından ücretsiz hiçbir tarafa telgraf çekilmesine izin verilmemesi ve hükûmetçe tasdik edilmemiş cemiyetler adına ücretle dahi telgraf kabul edilip çekilmemesi ilgili genel müdürlüğe, vilayetlere ve bağımsız livalara bildirilmişti.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Ryan, *Sonuncu Dragoman*, s. 116-117.

¹⁰⁶ *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 26.

¹⁰⁷ *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 32. Mustafa Kemal Paşa'da aynı şekilde iyi dileklerle karşılık vermekteydi.

¹⁰⁸ Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 155-156.

Mustafa Kemal Paşa'nın Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğünün bu uygulaması karşısında 20 Haziran 1919 tarihinde Amasya'dan gönderdiği tamimle bu yasak emrini uygulayacak olan memurların derhal Divan-ı Harplere verilmesini emretmesi iki taraf arasındaki fikir ve icraat ayrılığını resmileştirecek boyuttaydı.¹⁰⁹

Diğer yandan Mustafa Kemal Paşa hakkında da karar verilmiştir. Damat Ferit Paşa Hükûmeti 23 Haziran tarihli toplantısında "hakkında yapılan şikâyetler dolayısıyla hükûmetçe dinlenilmesine lüzum görülerek, kendisine İstanbul'a gelmesi Harbiye Nezareti'nden bildirildiği halde daveti kabul etmediği ve halkı hükûmete karşı kışkırttığı anlaşılmaması üzerine hemen görevinden alınması kararlaştırılmıştı." Paşa'nın yerine daha önce Bahriye Nazırı olan Hurşit Paşa'nın atanması için işlem yapılmasına, Mustafa Kemal'in resmî hiçbir sıfatı kalmadığı için bildiri ve emirlerinin resmî geçerliliğinin kalmadığının icap eden vilayetlere yazılmasına da karar verilmiştir.¹¹⁰

Karar aynı gün Dâhiliye ve Harbiye Nezaretlerine bildirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafların çekilmesi konusundaki 3 Temmuz tarihli telgrafları üzerine Posta ve Telgraf ve Telefon Umûm Müdürü Refik Halid (Karay) Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın "takındığı tavr-ı serkeşâne ve cüretkârânenin memâlik büsbütün pâ-yi ecanibe çiğnetmeye kadar varacağının bedihi olduğundan" kesin tedbir alınması için durumu Sadaret'e arz etmek ihtiyacı hissetmiştir. Diğer yandan Mustafa Kemal Paşa ise azli konusunda kendisine bir tebligat yapılmadığını, görevinin devam ettiğini belirterek emirlerinin yapılmasında ısrarcı olduğu için mahallî mülkî yetkililer ne yapmaları gerektiğini Sadaret'e soruyorlardı.¹¹¹

Aynı tarihlerde Hariciye Nâzır vekili Saffet Bey, Sadaret'e arz ettiği gizli yazıda Mustafa Kemal Paşa'nın azlini, "bölgedeki Müslüman halkı azınlıklar ve yabancılara karşı kışkırtma hareketlerinden dolayı İngiltere Fevkalâde Komiseri'nin ısrarla istediğini" hatırlatmıştır. Saffet Bey, Fevkalâde Komiserlik birinci yardımcısıyla yaptığı görüşmede "Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a getirildiği takdirde İngilizler tarafından kendisine asla ilişilmeyeceğine söz verdiklerini; ancak tahrikleriyle katliam çıkarsa sözlerin geçerli olmayacağını, İtilaf devletlerinin olay çıkan yerlere asker göndermeye mecbur olacaklarının" söylendiğini aktarmıştır. Ayrıca "Cemal Paşa'nın da benzer hareketlerde bulunduğu, geniş yetkilerle donatılmış bu müfettişliklerin gereksiz olduğu ve kaldırılmasının uygun olduğunu Fevkalade Komiserin de tavsiye ettiği" Hâriciye Nazır Vekili Saffet Bey tarafından ifade edilmiştir.¹¹²

¹⁰⁹ Trabzon Vilayetine, 1.Ordu Müfettişliğine, 14. ve 17 Kolordu Kumandanlıklarına gönderilen şifre için bkz. *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 38-40.

¹¹⁰ *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 41-42.

¹¹¹ *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 43-45.

¹¹² *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 44.

Mustafa Kemal Paşa'nın geri çağırılmasının arkasında yatan en önemli sebebin İngilizlerin rahatsızlığı olduğu yazışmalarda çok net olarak görülmektedir. Paşa'nın İngiliz askerlerinin dâhile sokulmasına itirazda bulunması, İngilizlerin Karadeniz Ordusu Başkumandanı General Milne'nin raporlarına yansımıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın İngilizlerin Anadolu içlerine ilerlemesine engel olması ve tehditlerde bulunmasının "asla kabul edilemeyeceği" dolayısıyla Sadaretin hızla tedbir alması gerektiği belirtilerek Paşa'yı İstanbul'a getirmek için bir İngiliz gemisinin Samsun'a gönderildiği, hükûmetin Paşa'ya vermesi beklenen emirlerinin de bu gemiyle gönderileceği Hariciye Nezareti üzerinden Sadaret makamına ihtar edilmiş olmaktadır.¹¹³ İngilizlerin devreye girmiş olması süreci son aşamasına getirmiştir.

7.2.4. Padişah VI. Mehmed Vahdettin'in M. Kemal Paşa'nın Görevlendirilmesindeki Yaklaşımı

Osmanlı Padişahı VI. Mehmed Vahdettin'in bu süreçteki tavrının doğru bir şekilde analizi son derece önemlidir. Elbette başında bulunduğu memleketin düşman işgaline uğraması karşısında temsil ettiği Saltanat ve Hilafet makamını; devletini kurtarmak için elinden geleni yapacaktı.

Mustafa Kemal Paşa'nın daha 11 Haziran'da yaptığı yazışmada ifade ettiği, Padişah'ın, veda sırasındaki "İnşallah millet mütenebbih ve müteyakkız olur, gerek beni gerek kendini kurtarır." sözleri hem Paşa'dan hem de millettten bir şeyler beklediğini düşündürmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın da bir ayda "halkın ve kumandanların ve memurların hissiyât ve icraâtına vâkıf olduğunu, milletin baştan ayağa uyanık olup istiklâl-i devleti ve milleti, hukûk-ı saltanat ve hilafeti teyîf için kavî bir azîm ve imân ile mücehhez olduğunu; İstanbul'dayken bunu hayal bile edemeyeceğini" belirtmesi önemlidir.

Bununla birlikte ömrünün son deminde, yıkılmak üzere bulunan devletin sorumluluğunu omuzlamış, ancak bunu başarmak için gereken hazırlık ve donanıma sahip olmayan, milletin neler yapabileceğini tahayyül edemeyen Padişah'ın, işgal kuvvetleri komutanları tarafından direnmemeğe ikna edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Damad Ferit Paşa hükûmetinde Dâhiliye Nâzırı olarak görev yapan Ahmet Reşit (Rey) Bey, Padişahın Anadolu hareketini "İttihatçılığın yeni bir gelişmesi" şeklinde tarif ettiğini ve "Tarafınızdan gayet gizli bir surette yardıma mazhar olsa hem Saltanat merkezine bağlılığı ispat edilmiş, hem de teşebbüsünde başarıya ulaşması kolaylaştırılmış olur." şeklindeki teklifine "Evet ama bu işe girişenlerin ellerinde kuvvet olmadığını ve yaptıkları gürültünün blöften ibaret bulunduğunu vesikalı olarak haber aldım; buna ne dersiniz?" şeklinde karşılık verdiğini aktarıyor. Bütün bunlar durumu adeta belgelemektedir.¹¹⁴

¹¹³ İngiliz fevkalâde komiserliğinin 9 Temmuz 1919 tarihinde Hâriciye Nezareti'ne gönderdiği yazı için bkz. *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 42-43.

¹¹⁴ Ahmet Reşit Rey, *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim, Yaptıklarım (1890-1922)*, (Yayına Hazırlayan: Nur Özmel Akın) İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 347-348.

Gerçekten de Padişahın en yakınında bulunanlardan Başkâtip Ali Fuad Bey de Mütarekeden sonra gerek 1914-1918 dönemi Meclisinin İttihatçı olmak iddiasıyla feshi, gerekse son Mebusan Meclisinin feshi gibi uygulamaların arkasında İtilâf devletlerinin ve bilhassa İngilizlerin baskısı olduğunu Padişah'ın açıkça ifade ettiğini aktarmaktadır.¹¹⁵

Son Osmanlı Mebusan Meclisinin toplanıp Misak-ı Millî'yi kabul etmesinden sonra Padişah mebusları uyarmak için Meclisten bir heyet davet ettiğinde huzuruna gelen Rauf (Orbay) Bey, Mehmed Vehbi Efendi ve Reis Vekili Abdülaziz Mecdî Efendilere de "Bu adamlar her şeyi yaparlar. Yaptıkları bu kadarla da kalmaz. Daha fazlasını yapmağa da cüret edebilirler. Onun için Meclisteki konuşmalarınıza dikkat edin." uyarısında bulunmuştur. Mebusların, endişe etmemesi; Anadolu direnişinin sağlam olduğu yolundaki izahlarına karşın "Tekrar ediyorum, akıl için yol birdir. Vaziyet meydandadır. İsterlerse yarın Ankara'ya da giderler." diyecektir.¹¹⁶ Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın görevden alınması sırasındaki tavrı Paşa'ya olan güveninin göstergesi olmalıdır.

7.2.5. Mustafa Kemal Paşa'nın Görevden Alınması ve İstifası Esnâsındaki Yazışmalar

Nitekim Mâbeyn-i Hümayûn Baş Kâtibi Ali Fuad Bey, "hakkınızda perverde eyledikleri âsâr-ı teveccüh ve hayırhâhi icâbınca" diyerek Padişahın tavsiyelerini Mustafa Kemal Paşa'ya telgrafla aktarmıştır:

"Malûm olan hissiyât-ı vatanperverâneleri sâikasıyla o havalice bazı tertibâta ibtidâr eylemeniz İngilizlerin nazar-ı dikkatini celb ile hükûmeti tazyika kıyâm eylemişlerdir. Murahhaslarımız Konferans muvâcehesinde hukûk-ı devleti müdafaa ile uğraşdıkları bir sırada bu gibi teşebbüsât devletin menfâatinden ziyâde mazarrâtına hizmet edebilir, bahusûs Irak'daki rüesâ-yı aşâyir ile muhâberât vukûu, devleti büsbütün kuşkulandırır. Hâlbuki devletimizin vaziyet-i hâzırası taşraca zan ve tahmin edildiği derecede mûcib-i telâş ve endişe olmadığından şimdiki halde o yolda teşebbüsâta mahal de yoktur."

Buradan anlaşılacağı üzere Padişah, sürecin uluslararası ortamda siyaset yoluyla çözülmesi yönünde bir anlayış ortaya koymuştur. Padişah, Mustafa Kemal Paşa'nın şikâyetle konu olan eylemlerini ise onun vatanseverliği gereği yaptığı işler olarak görmekle adeta iki tarafı da idare etmek arayışında olduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan Padişahın, nihai tahlilde içeriden yapılacak bir hareketin İtilaf devletlerine Mondros'un 7. Maddesini kullanma vesilesi olmasından da korktuğu açıkça görülmektedir. Nitekim Almanya'nın barış anlaşması imzalamasından sonra Konferansın dikkatini doğu meselesine yönelttiğini, böyle bir zeminde ise "Memâlik-i Şâhâne muhill-i asayiş bir hal hudûsu gayr-ı kabil-i telâfi mazarrâtı intâç edebilecekti. Devletimizin mevcûdiyet ve istiklâlinin teminine muvaffâkiyet hâsıl olunca merkez-i

¹¹⁵ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 168-182.

¹¹⁶ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni II*, s. 34-35.

salтанattan taşranın kurtarılması âsân (kolay) olursa da merkez hatara (tehlikeye) ma'rûz kalınca taşradan merkezin tahlîsine imkân olamayacağından"¹¹⁷ devletin Anadolu'da yapılacak bir mücadeleyle değil merkezden yapılacak siyasî çalışmalarla kurtarılacağı düşüncesinde olduğunu göstermiştir. Bu aynı zamanda Müfettiş Paşa başta olmak üzere mücadele taraftarı kurmay subaylardan farklı düşündüğünü, Dâhiliye Nâzırının yaklaşımını kabul ettiğini de göstermektedir.

Bu durumda yapılacak "en makûl hareket, memlekette sükûn ve âsâyişin fiilen muhafazasına gayretten ibarettir." Vatanseverlik gereği yapıldığı bilinen işlerden vazgeçilmesi "zaruret-i mübreme tahtındadır." ibaresi ise girişilen işlerden haberdar olmakla birlikte, vazgeçilmesinin mecburi olduğuna ikna edildiğini de göstermektedir. Padişah, İstanbul'a gelmesi halinde haysiyet kırıcı muameleye maruz kalabileceği düşüncesiyle Mustafa Kemal Paşa'nın gelmesini tavsiye etmemektedir. Harbiye Nezareti tarafından azledilmesine Padişahın razı olmadığı ve Harbiye Nezaretinden bir iki ay müddetle hava değişimi istenilerek "ahvâl tavazzuh ve sulh takarrür edinceye kadar seçeceği bir şehirde istirahat etmesinin hatıra geldiği" de bildirilmiştir.¹¹⁸ Bu ifadelerden de Padişah'ın M. Kemal Paşa'ya değer verdiğini, hırpalanmasına göz yummayacağını anlamak mümkündür.

Aynı gün içinde konu Meclis-i Vükelâ'da görüşülerek Mustafa Kemal Paşa'nın kıskırtmaları sonucu güvenlik bozulacağı için İtilaf kuvvetlerinin asker göndereceği tehdidine karşı tedbir alınmaya çalışılmıştır. Paşa'nın bütün uyarılara karşın müfettiş sıfatıyla emrindeki kumandanlara emirler vermeye devam etmesi "İngiltere devletiyle ihtilâfât-ı mühimme hudûsuna sebebiyet verecek derecede tehlikeli neticelere doğru cereyan aldığı görülmesine binaen", müfettişlikten azli konusunda Harbiye Nezaretinin hazırladığı yazının Bakanlar Kurulu arzına eklenerek Padişah'tan onay alınmasına karar verilmiştir.¹¹⁹

8 Temmuz gecesi Başkâtip Ali Fuad Bey ile Mustafa Kemal Paşa arasında yapılan yazışmalara göre, Harbiye Nazırı ile yapılan görüşmelerden sonra Paşa'nın İstanbul'a gelmesi halinde onur kırıcı davranışlara maruz kalabileceği endişesinin İngilizlerden kesin söz alınarak giderildiği belirtilmektedir. Bu durumda aynı gün İstanbul'a dönmede tereddüt edecek sebep kalmadığı belirtilerek, başka bir yere tayin veya Erzurum'a geri dönmesinin etraflıca düşünülerek kararlaştırılacağından telgrafı alır almaz dönmesinin beklendiği bildirilmektedir. Padişahın onun hakkındaki güven ve itimadının derecesini takdir ederek hem Padişahı hem de hükûmeti "müskil bir mevkiide bulundurmamak ve

¹¹⁷ Başkâtâbet'ten 8 Temmuz gecesi gönderilen telgrafın metni için bkz. *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s.155.

¹¹⁸ Aynı belge için bkz. *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 155.

¹¹⁹ Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'nın 9 Şevval 1337 ve 8 Temmuz 1335 tarihli arzı için bkz. *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 157.

sonrasında hakkında istenmeyecek bir muameleye zorlamamak üzere” irade-i seniyyenin gereğini süratle yerine getireceğine Padişahın itimâdı olduğu bildirilmiştir. Bu telgrafa cevabın gecikmesi üzerine “memuriyet-i aliyyelerine hasbelicâb hitâm verilmiş olduğundan hemân bilâ teehhür dersaadete avdetleri irâde-i katiyye-i hazret-i Padişahi iktizasındandır”¹²⁰ şeklinde hüküm gönderilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa’nın bu durumda verdiği cevap hem Türk Millî Mücadelesi hem de kendi kariyeri için bir dönüm noktasını teşkil edecektir. İlk olarak gerek Padişaha ve gerekse Harbiye Nezâretine arzlarında “vatan ve milletin ve makâm-ı muallâ-yı Hilâfetin ma'rûz ve giriftâr olduğu avâkıb-ı elîme ve buna karşı mütahassıl-ı elem ve evzâ-ı milliyeyi tek mil safahât ve hakikatiyle” ifade etmişti. Böylece mukaddesat ve vicdanî vazifesini yaptığının altını çizmektedir. Öte yandan yaptıklarının “İngilizlerce müdafa’â-i vataniye suretinde değil şekl-i âhârda telakki olunmasından nâşi” hükûmetin müşkülât ve baskı altında kaldığı kabul edilmektedir. Padişahın nasıl bir baskı ve zor şartlar altında olduğu kendisince ve bütün milletçe biliniyordu. Bu baskıların daha genişlemesine ve özellikle “pek büyük sadakat ve kulluk bağlarıyla bağlı olduğu Padişahın yorulup bıkmasına razı olamayacağı için” yalnız müfettişlik görevine değil mübarek askerlik hayatına da veda suretiyle fedakârlığını gösterdiğini duyurmuştur.¹²¹ Yazışma Millete ve Hilâfet makamına hayatının sonuna kadar sadık kalacağına dair bir vaat ile sona ermektedir. Mustafa Kemal Paşa bundan sonra sivil bir fert olarak milletin istiklâli yolunda mücadeleye devam edecektir.

¹²⁰ Ali Fuad Paşa’nın 8 Temmuz tarihli yazısı için bkz. *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 158-159.

¹²¹ Mustafa Kemal Paşa’nın 8 Temmuz gece saat 11.45’te çektiği telgrafın metni için bkz. *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 160.

7.2.6. Mustafa Kemal Paşa'ya Verilen Yetkiler Konusu

Mustafa Kemal Paşa 15-20 Ekim 1927 yılında Cumhuriyet Halk Partisinin ikinci büyük kongresinde verdiği büyük Nutkunda; kendisine verilen yetkileri kendisini İstanbul'dan uzaklaştırmak isteyenlerin bilerek ve anlayarak vermediklerini ifade etmiştir.¹²² Sivil hükûmet erkânının Kasım 1918-Mayıs 1919 tarihleri arasındaki faaliyetlerinden rahatsız olarak onu İstanbul'dan uzaklaştırmak istemeleri anlaşılabilir bir durumdur.¹²³ Ancak gerek Padişah ve Sadrazamın, gerekse hükûmetin yetkilerin genişliği konusunun farkında olduklarını söylemek gerekir. Damad Ferit Hükûmetinin Maliye Nazırı sıfatıyla Mehmet Tevfik Bey, Mayıs ayı başlarında Vükela Meclisinde müzakere olunan işlerden birinin Mustafa Kemal Paşa'ya verilecek talimatnamenin mütalaa ve tetkiki olduğunu belirtmektedir. "Paşa'nın 9. Ordu müfettişliğine tayinini ben o zaman pek tabii görmüş, sadece kendisine verilmek istenen talimatnamenin, Paşa'ya Valilere emirler vermek salahiyetini tazammun edişini garip bulmuştum ve bu vaziyete itiraz ettim"¹²⁴ demektedir. Bir Ordu müfettişine bu kadar yetki verilmek istenmesinin sebebini anlayamadığını belirten Tevfik Bey, "eğer böyle bir salahiyeti tazammun etmesi icap ediyorsa Mecliste izah olunmakla beraber memuriyetine daha münasip bir unvan verilmesi icap edeceğini" söylediğini belirtmektedir. Ancak diğer üyelerden destek alamamıştır: "Baktım ki hiç kimse oralı değil! Sadece Sadrazam bana Zât-ı Şahanenin arzu ve irade buyurdıkları şekil budur! Tarzında bir cevap vermekle iktifa etti. Ben bu cevabı yeterli bulmamakla birlikte o sırada fazla bir şey söylemeye lüzum görmedim. Anlaşılan diğerleri meselenin evveliyatı hakkında benden ziyade malumata mâlik idiler."¹²⁵ sözleri ile yetki genişliğinin tartışma konusu olduğunu ve Sadrazamın müdahalesi ile çok fazla kurcalanmadan kabul edildiğini aktarmaktadır. Nitekim 6 Mayıs'ta kendisine verilen talimatın hükûmet tarafından onayı 18 Mayıs tarihlidir.¹²⁶

Yetki fazlalığına takılan isimlerden biri de Filozof Rıza Tevfik (Bölükbaşı) Bey'dir. Samsun'dan gönderilen raporların hükûmette görüşülmesi sırasında Rıza Tevfik Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçıları etkisizleştirmek için kendisi tarafından önerildiğini, ancak normalden fazla yetkiler verildiğini ifade etmektedir.¹²⁷ Mütarekeyi imzalayan hükûmetin başvekili Ahmet İzzet Paşa da Mustafa Kemal'in Anadolu memuriyetini Ferit Paşa'nın İzmir'in işgali üzerine bölge aydınları, efeler ve işgal bölgesinden dışarı çıkabilen askerlerin mücadele azmi ve galeyanından etkilenmesine, uyanıp telaşlanmasına bağlamaktaydı.¹²⁸ Kemal Paşa'nın "cüretli ve laubali tavır ve hareketleri ve genç İngiliz subaylarıyla ilişki kurmak suretiyle bazı devlet adamı ve makamlarının, bu cümleden olarak Sadrazamın zihnine dokunacak tehditkâr bir tavır almıştır."

¹²² Kemal Atatürk *Nutuk (1919-1927)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989, s. 7.

¹²³ Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 157.

¹²⁴ *Bir Devlet Adamının*, s. 171.

¹²⁵ *Bir Devlet Adamının*, s. 171.

¹²⁶ *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 25.

¹²⁷ Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, (Yayına Hazırlayan: Abdullah Uçman), İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 60-61.

¹²⁸ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 59.

değerlendirmesi yapan eski Sadrazam, “Yolsuzluk ve Ermeni meselesine bulaşmadığından kendisini bir şekilde suçlayarak yakadan silmek için Dünya Savaşından kalma bir ipucu da yoktu.” diyordu. Ferit Paşa'nın Saray'ı ve İngiliz karargâhını herkesten kışkırttığını iddia eden İzzet Paşa, İngilizler ile iyi geçinen Padişahın fahri yaveri, şöhretli bir generalin İstanbul'da varlığını çekemezdi” yorumunu yapmaktadır.¹²⁹ Mustafa Kemal Paşa'ya verilen yetkilerin öyle “her faniye nasip olmayacak genişlikte” olduğuna dikkat çeken İzzet Paşa, Mustafa Kemal'in İstanbul'dan sevindirilerek çıkarılması düşüncesini Şakir Paşa'nın önerdiğini anlatmaktadır. Paşa, “Zannolunur ki miskin bir yaltaklanmayla Avrupa'dan hiçbir yardım elde edilemeyeceği anlaşıldıktan sonra Padişah Anadolu kamuoyunu coşturmak ve ustaca bir şekilde saray tarafına yöneltmek için güvendiği bir Paşa'ya böyle bir görev verilmesini can u gönülden istemiş, hatta bu yolda özel ve mahrem talimatlar da verdirmiştir.” diyerek olmasını dilediği bir varsayımda da bulunmaktaydı.¹³⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın görevlendirilmesinin diğer müfettişlerinki gibi olmadığı açıktır. Çanakkale ve Doğu cephesindeki başarıları dolayısıyla tanınırlığının diğer müfettişlerden yüksek olmasının yanı sıra onlardan fazla yetki almasının bir sebebi de yapması düşünülen işler olsa gerektir. Zira daha 11 Haziran'da geri çağırılma tartışmaları sırasında Padişah'a yazdığı ve 24 Nisan 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi üyelerine yaptığı konuşmada belirttiği şu hususlar dikkate alınmaya değerdir. “Şevketmeâbım, hâtırı nişân-ı mülkdârileri olacaktır ki, vezaif-i mevduâmin ifâsı sırasında ecnebilerin ve bazı erbâb-ı mefsedetin mutlaka tezvirât ve mümanaâtı ihtimalini daha Dersaadet'te iken cezm ile bunu maruzâtım meyânında ihsâsa çalışmış ve bilhassa Sadrazam Paşa ile bazı ricâl-i mühimme-i devlete pek açık olarak teşrih ve böyle vaziyetler karşısında Ali İhsan (Sabis) ve Yakup Şevki (Subaşı) Paşaların âkıbetine giremeyeceğimi ilave etmiştim.”¹³¹ Paşa'nın daha görevi alırken yabancılar ve bazı kötü niyetli yalancı kişilerce engelleneceğini öngörmesi sıradan bir görevlendirme olmadığını da göstermektedir. Nitekim “Vicdan-ı millîdeki intibahâtı ciddiye ve tecelliyât-ı cedîdeyi menfaat-i istilaciyanelerine münâfi gören İngilizler ve vatanın zararına da olsa İngilizlere mümaşâtı meslek edinen zayıf seciyeliler bu kere acizlerini bi'l-iğfâl İstanbul'a celbe teşebbüs ediyorlar.” diyerek şikâyetle bulunmuştur. Gerçekten de Paşa İstanbul'a dönmesi için zorlanırsa istifa edeceğini o tarihte sorumlu olduğu en üst makam olarak Padişah'a ifade etmiştir. “Bittabi Malta'ya gitmek veyahut en hafif olarak hâl-i atâlete mahkûm edilmek gibi ihtimaller karşısında bırakıldım ve bittabi buna muvafakatta mazurum. Ve eğer icbar edilsem memuriyeti âcizânemden istifâ ederek kemakân Anadolu'da ve sine-i millette kalacağım ve vezâif-i vataniyeme bu kere daha sarîh hatvellerle devam edeceğim.”¹³² demiştir.

¹²⁹ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 59.

¹³⁰ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 59.

¹³¹ TBMMZC, Cilt I, İnikad 2, 24.4.336, s. 10; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (ASD) I, s. 14-15.

¹³² TBMMZC, I, s. 10.

11 Haziran tarihli bu yazışmada Mustafa Kemal Paşa, Cuma selamlığında yaptıkları konuşmayı Padişah'a hatırlatarak milletin kendisini ve istiklalini kurtarmak konusunda son derece uyanık olduğunu tespit ettiğini, ona güvenmek gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla vazifesi sadece eşkiya çetelerini etkisizleştirerek İngilizleri teskin etmekten daha kapsamlı olmalıdır kanaati oluşmaktadır.

7.2.7. Hükûmetin Tavrı

Sürecin bütününde Osmanlı hükûmetinin bir bütün olarak tavrının tutarlı olup olmadığı tartışılacak mahiyettedir. Her şeyden önce Harbiye Nezâretiyle diğerleri arasında bir tavır farkı olduğunu ifade etmeliyiz. Nitekim Erkân-ı Harbiye Reisi Cevad Paşa 16 Mayıs 1919 tarihli şifre telgrafında askerlerin yerlerini terk etmemesini, silahlarından ayrılmamasını emretmiştir¹³³.

İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgalini "kuvve-i gâlibeye maddeten mukavemet mümkün değildir" diyerek kabul eden Dâhiliye Nâzırı Ali Kemal Bey, Osmanlı bayrağının vilayet ve hükûmet konağında dalgalanmasından hareketle hâkimiyetin sürdüğünü, siyasî alanda her türlü girişimin yapıldığını, netice alınana kadar ağırbaşlılığı korumanın vatanseverlik olduğunu vilayetlere tamîm etmişti. Bu yaklaşımın şekli hâkimiyet anlayışının bir tezahürü olduğu şüphesizdir.¹³⁴

Bununla birlikte Dâhiliye Nâzırının işgalin genişlemesine karşı gösterilen askeri direnişleri bir yere kadar olumlu karşıladığına dair şahitlikler vardır. Yunan kuvvetlerinin işgâli genişleteceği haberleri üzerine 27 Mayıs'ta Karesi (Balıkesir) Mutasarrıflığına yazdığı yazıda asker çıkarılmasına izin verilmemesini istemiştir. "Merkezden bir emr-i sarîh ve İngilizlerden konferansın mukarreratına dair tebliğ-i kat'i olmadıkça asla Yunanlılar tarafından asker ihrâcına ve işgâle müsa'ade edilmemesi ve iktizâ ederse her türlü kuvvetlerle mukavemet olunması" emrini Ayvalık ve diğer sahil yerleşimlerine vermiştir.¹³⁵

28 Mayıs'ta yapılan çıkarma girişimini başarıyla püskürten Yarbey Ali (Çetinkaya) Bey'in başarısını da övmüştür. Dönemin Posta ve Telgraf İdaresi Umum Müdürü Refik Halid Bey "Ne zaman ki, Yunan İzmir hududu haricinde Ayvalık'a tecavüz etti, bu tecavüze Ali Bey, maiyetindeki asker ve halk kahramanca mukavemet gösterdi. Bu hareketi en evvel Dâhiliye Nâzırı Ali Kemal Bey beğendi." demiştir. Haberi Dâhiliye Nâzırına ileten Refik Halid Bey, "Ne diyeceğine ne fikirde bulunacağına merakla muntazırdım, hatta ben kızacak zannediyordum. Hayır! Telefonda şu takdir sesi top gibi gürledi! -Aşk olsun yiğitlere!¹³⁶

¹³³ Kazım Özalp, *Millî Mücadele 1919-1922 I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 10

¹³⁴ Yahya Kemal bu anlayışı "Mevc urmadadır râyetim cebelde, Urmaktaysa demek benim bu belde" dizeleriyle tarif etmektedir. Bkz. Yahya Kemal, *Eğil Dağlar-İstiklal Harbi Yazıları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, s. 49.

¹³⁵ Kazım Özalp, *Millî Mücadele II, Belgeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.1

¹³⁶ Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 155.

Erkân-ı Harbiye Reisi Cevad Paşa da 8 Haziran 1919 tarihli emrinde Ali Bey'in başarılı icraatının diğer kumanda heyetlerine numune-i imtisal olmasını temenni etmiştir.¹³⁷

Refik Halid Bey, Hükûmetin bu süreçteki tavrını şöyle anlatmaktadır. "Hükûmet tecavüze uğrayan yerlerde karşı gelmek niyetinde değildi. Resmen yasaklar gibi görünmekle beraber öyle azillere tedbirlere kalkmıyor, âdeta yarı göz yumuyordu. Bu bir müddet devam etti. Fakat nihayet Aydın Redd-i İlhak Cemiyeti'nin bütün Anadolu içlerine birbiri arkasına gönderdiği telgraflar kabineyi umumi bir silahlı hareketten korkuttu. Zîra Van'dan Trabzon'a halkı İzmir'e gelmeye çağırıyordu. Müthiş bir kargaşaya sebebiyet vermesi pek mümkündü." Gerçekten de "bu hal mütâreke mucibince umumi işgal ve İstanbul'un kaybı suretiyle neticelenebilirdi. Dâhiliye Nâzırı telaş etti ve 16 Haziran 1335/1919 da bana telefonla verdiği bir emirle Redd-i İlhak Cemiyeti tarafından verilecek telgrafların kat'iyen kabul edilmemesi ve tazyîk altında kabul edilse bile keşide olunmamasını bildirdi."¹³⁸ Refik Halid Bey "Anadolu Millî Hareketleri işte bu tamimden sonra alevlendi." tespiti yapmıştı. Mustafa Kemal Paşa bu emrin geri aldırılması için aynı gün Sadârete ve Harbiye Nezaretine yazmıştı. Mustafa Kemal Paşa milletin sesini boğmak, meşru haklarını istemesini engellemek olarak gördüğü bu emri uygulayacakları Divân-ı Harb'e vermekle tehdit etmişti.¹³⁹ Ancak Dâhiliye Nâzırı bu emirden geri dönmemiştir.

7.3. İzmir'in İşgali ve Osmanlı Merkez Yönetimi

14 Mayıs sabahı verilen nota ile İzmir tabyalarının İtilaf kuvvetleri tarafından işgal edileceği haber verilmiştir. Sadrazam Amiral Calthorpe'nin talebine uygun davranılması için İzmir Valisine telgrafla emir vermiştir. Akşam üzeri gelen ikinci nota ise İzmir'in Yunan kuvvetleri tarafından işgal edileceğini bildiriyordu. Tabiatıyla geçici işgale karşı herhangi bir tepki gösterilmemesi istenmişti.¹⁴⁰ Başkâtip Ali Fuad Bey'in 14 Mayıs 1919 Çarşamba günü gelişmelerini aktardığı notlara göre, Sadrazamın akşam üzeri Padişah'ın huzurunda bulunduğu sırada İngiliz Siyasi Mümessili Amiral Webb'in konağında kendisini beklemekte olduğu haberi üzerine acele evine gitmiş, Padişah'ta bu ziyaretin sebebini merakla yakın adamı Refik Bey'i göndermiştir. Refik Bey'in getirdiği zarfın içeriğini bilmemekle birlikte ertesi gün Padişahı "pek mütefekkir ve mükedder bir halde" gördüğünü aktaran Türkgeldi, ertesi gün yaşananlardan işgalden haberdar oldukları

¹³⁷ Özalp, *Millî Mücadele II*, s. 31.

¹³⁸ Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 156.

¹³⁹ Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 158.

¹⁴⁰ Posta ve Telgraf ve Telefon müdürü Refik Halid Bey ise İzmir posta ve telgraf başmüdür vekili Naşit imzasıyla "birkaç saate kadar Yunan ordusunun şehri işgal edeceğini Maliye Müfettişi Muvaffak Bey'den haber aldığını bildiren "telgrafi önce Dâhiliye Nazırına götürdüğünü, ancak hem onun hem de Sadrazamın bu habere inanmadıklarını belirtmektedir. İzmir Valisine şifreli bir telgraf gönderip "tahrik edici ve heyecan verici haberlerde bulunan müfettiş Muvaffak Bey'in derhal tevkif ve gözaltında olarak İstanbul'a gönderilmesini emrettiler" diyerek merkezde hâkim olan gaflet fikrini göstermektedir. *Minelbab İlelmihrab*, s. 139; Akşin, *İstanbul Hükûmetleri I*, s. 266-267.

sonucunu çıkarmaktaydı.¹⁴¹ Ancak 15 Mayıs'ta Menteşe Sancağı ahalisinden gelen bir telgraf bir yabancı devletin sahillerini işgal etmekte olduğunu, İzmir sahilinin de bir başka devletin işgaline girdiğini haber aldıklarını belirterek yardım isteğini duyuruyordu. Telgrafi Padişah'a arz ettiğinde hemen Sadrazama götürüp Menteşe'yi kimin işgal ettiğinin öğrenilmesi istenmiştir.

Sadrazam Damat Ferit Paşa ise ekstra kritik bir durum nitelemesiyle bir gün önceki gelişmeleri anlatmış, Menteşe'yi İtalyanların işgal etmiş olacağını, bununla ilgili olarak İtilaf Siyasi Mümессillerinin yeni bir nota vermediklerini belirtmiştir. Padişah çok müteessir olarak başkâtibinden gelişmeleri gece boyu takip ile neticelerini aktarmasını istemiştir. Gelen ilk haberler; karaya çıkan askerlerin çok taşkınlık yaptıkları, çarşayı yağmaladıkları ancak sonradan engellendikleri ve hükûmet memurlarının yerlerinde olduğu şeklindedir. Ali Fuad Bey, çok sevdiği Süleyman Fethi Bey'in fesini ayakları altına alıp çiğnemesi tekliflerini reddettiği için ağır surette yaralandığını ve birkaç gün sonra vefat ettiğini üzüntüyle ilave etmektedir.¹⁴² Ertesi günkü gazeteler hükûmetin istifasını bildiriyorlardı. Padişah yine Ferit Paşa'yı görevlendirmiş, 17 Mayıs günü ikinci Damat Ferit Kabinesi göreve başlamıştır.

8. İkinci Damat Ferit Paşa Kabinesi (17 Mayıs 1919-20 Temmuz 1919/21 Temmuz 1919-1 Ekim 1919)

Damat Paşa'nın 19 Mayıs günü arz ettiği bu ikinci kabinesinde Harbiye Nezaretinde Şevket Turgut Paşa, Bahriye Nezaretinde Avni Paşa, Dâhiliye Nezaretinde Ali Kemal Bey, Şakir Paşa ise Meclis-i Hass-ı Vükela'ya memur olarak yer almıştır.¹⁴³ Atama iradesinde yaşanan üzücü işgaller dikkate alınarak vatandaşın moralini takviye etmek amacıyla bazı tekliflerde bulunulmuştur. Başkâtib Ali Fuad Bey'in kalemiyle şu ifadeler yer almıştır. "Şu önemli anda başlarında milletin sinelerinden çıkan altı buçuk asırlık hanedanın reisi, şahsen her türlü fedakârlığa hazır Halife-Padişahları olarak milletin tek emeli devlet ve milletin bütünlüğünü korumaktır. Bunu gerçekleştirmek için son derece azimli ve fedâkarca çalışmalarını kesinlikle ihtar etmekte ve Allah'ın yardımına dayanıp peygamberin ruhaniyetinden yardım dilemekteydi.¹⁴⁴

Bu kabine hakkında Sait Molla'nın *Türkçe İstanbul'u*, "memleketi kurtaracak terk çare İngiliz himayesidir, millet vakit geçirmeden Hükûmet'ten bu himayeyi istemelidir" derken Refi Cevat'ın *Alemdar*'ı "İngilizleri istiyoruz, Türkler kendi güçleri ile adam olamaz! İngilizler elimizden tutarak bizi kurtaracak." diyerek manda beklentisini normal bir şeymiş gibi yazabiliyordu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası da yeni hükûmet fırkanın olmasa da parti programına uygun çalışması halinde dışardan destek olacaklarını

¹⁴¹ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 207.

¹⁴² Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 210.

¹⁴³ BOA, DUİT, 9/60.

¹⁴⁴ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 211.

açıklamıştır.¹⁴⁵ Basındaki bu desteğe mukabil İzmir'in işgali toplumun her kesiminde büyük infial uyandırmış, Üsküdar, Kadıköy, Fatih mitingleriyle kadın erkek, genç yaşlı, üniversiteli, öğrenci, öğretmenler toplu bir direnişin işaret fişeğini atmaya başlamışlardı.¹⁴⁶

Hükûmet İzmir'deki gelişmeleri merak ettiği için 19 Mayıs günü günlük gelişmeler hakkında çok sık bilgi verilmesini Vilayetten ehemmiyetle rica etmişti.¹⁴⁷ Aynı gün yayınladığı beyanname ile yaşanan olayları millî bir felaket olarak niteleyen Sadrazam, milletin ağırbaşlılık ve ciddiyetinin İzmir'in geri alınmasını sağlaması durumunda bunun ebedi bir şeref olacağına işaret etmiştir. Eğer muazzam milletin hakları hiçe sayılır ise "bütün milletin rey ve kararıyla ve Türk'ün necip tıynetine muvafık bir karar verileceğinin tabii olduğunu" belirtmiştir. Kurtuluş ve saadetin hürriyetle, hürriyetin ise cesaretle elde edileceğinin altını çizen Damat Ferit Padişahın kalbinin de milletiyle beraber çarpmakta olduğunu duyurmuştur.¹⁴⁸ Siyaseten İngiltere'ye bir an evvel Osmanlı Devleti hakkındaki kararı vermeleri çağrısı yapan Damat Ferit hükûmeti, Fransızları da manda idaresi için yoklama yapıyordu.¹⁴⁹

8.1. Hükûmetin Hâkimiyet Anlayışı

İzmir'in işgali haberlerinin gelmesini takiben Dâhiliye Nezareti valiliklere, mutasarrıflıklara bir tamim çıkararak bundan sonra uygulanacak politikalar hakkındaki bakış açısını ortaya koymuştur. Dâhiliye Nazır Vekili Mehmed Ali Bey'in 17 Mart tarihinde valiliklere ve mutasarrıflıklara gönderdiği genelgede İzmir'in Yunan askeri tarafından işgalini hükûmetin "Dersaadet mümessilleri nezdinde şiddetle protesto ettiği" haberi veriliyordu. Tepkilerinin Paris ve Londra'ya derhal tebliğ edilmiş olduğundan şüphe duymayan hükûmete göre "kuvve-i gâlibeye mukavemet maddeten mümkün değildir."¹⁵⁰ Ancak galiplere baş eğmek "hiçbir vakit hakkından vaz geçmek manasına gelmezdi." Bununla birlikte böyle tehlikeli zamanlarda sonucun netleşmesine kadar "vekâr ve sekineti muhafaza etmek de bir vazife-i vatanperveriydi." Milletin her tarafta görülen vatansever gösterilerini takdire layık bulan hükûmet şu anda "sükûnetle ifasını ve mesela Dersaadet İtilaf Mümessillerine ve Amerika mümessiline telgraflar keşidesi (çekilmesi) suretiyle yapılmasını menfaatimize daha muvafık görüyordu."¹⁵¹ Diğer yandan gece İzmir'den alınan haberlere görev mevcut durum devletin hâkimiyet anlayışına pek de halel getirmemişti! "Yedi saat devam eden işgal ameliyesinden sonra muhaberât-ı telgrafiye tesis (teessüs) ettiği gibi hükûmet-i mülkiyemizin ifa-yı vazifeye

¹⁴⁵ Erdem, Damat Ferit Paşa, s. 64.

¹⁴⁶ Geniş bilgi için bk. 1919 İstanbul Mitingleri-Milli Mücadelenin İşaret Fişeği, editörler, Cezmi Eraslan, Nilüfer Erdem, Umut Dere, Duygu Saygın, İstanbul Türk Ocağı Yayınları, İstanbul 2022.

¹⁴⁷ BOA, Dahiliye Şifre (DH.ŞFR), 99/266

¹⁴⁸ Can Erdem, Damat Ferit Paşa, s. 56.

¹⁴⁹ Can Erdem, Damat Ferit Paşa, s. 67.

¹⁵⁰ BOA, DH. ŞFR, 99/222

¹⁵¹ BOA, DH. ŞFR, 99/222

başladığı ve en mühim alâim-i hâkimiyetten olan polis ve jandarmamızın vazifesini ifaya devam eylediği anlaşılmış” olduğunu oradaki hamiyetli “vatanseverlere izah ederek heyecanlarını sakinleştirmeleri” isteniyordu. Dâhiliye Nezareti adına müsteşar Keşfi imzasıyla Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale) mutasarrıflığının 31 Mayıs tarihli sorusuna 3 Haziran'da verile cevapta da hükûmetin “hukuk-ı mülkiye ve milliyemizi müdafaa için her türlü vasıtaya müracaat ettiği” iddiası tekrarlanmıştır. “İzmir'deki işgalin askerî mahiyette bulunduğu anlaşılmış olmağa gayet mutabassırâne hareket” ile müdahaleye imkân vermemelerini istemeleri ise galiplere mukavemetin maddeten mümkün olmayacağı kabulünün bir yansıması olmalıdır.¹⁵²

Dâhiliye Nazırı Kemal Bey'in imzasıyla Bergama Kaymakamlığına gönderilen şifre telgrafta da işgal hem haksız hem usulsüz olduğu için İstanbul'da İtilaf temsilcileri nezdinde işgal öncesi ve sonrası gerekli teşebbüslerin yapıldığı duyurulmuştur. Nazır'a göre “Mütareke ile elimiz ayağımız bağlı olduğu için” Yunan keyfi işgaline karşı ancak Paris Konferansından elde edilecek bir “hükm-i adaletle mukabele” edebilecektik.¹⁵³ Adaletli kararı alabilmek için ise vatanın işgal altındaki yerlerindeki “ahalimizin himayet (hamiyyet) ve saabetlerine (sehabetlerine), sükûn ve vakarları her felakete rağmen yurtlarından çekilmemeleri çok yardım eyler”di. Onların da kaymakamlar, mutasarrıflar valiler gibi memurların fedakârâne ve dûrendişâne telkinat ve talimatı ikaz eylemelidir.” Nezaret bu emir ve uyarılar dairesinde hareketlerini muhataplarının hamiyyet ve fetanetlerinden bekliyordu. Bu telgrafın kaza müftisiyle hemen Bergama Kaymakamlığına tebliği isteniyordu. İmlası oldukça bozuk bu yazıda direniş fikrinin hiç olmadığı, Paris Barış Konferansından adaletli karar alana kadar ahalinin teskini politikası tercih edildiği açıktır. Muhataplarının Mütareke hükümlerini ilk günden çiğnemeye başladıkları bir zeminde Osmanlı Hükûmetinin bu tavrı mücadele gücü ve azminin olmamasından kaynaklı bir teslimiyet olarak görülebilir kanaatindeyiz.

8.2. Çare ve Çözüm Arayışları

14 Mayıs 1919 günü yayınlanan bir irade ile Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa Birinci Ordu Müfettişliğine atanmış, yerine ise Cevat Paşa getirilmiştir. Fevzi Paşa'nın bir Yunan işgali durumunda silahla karşı koyma emri verdiği, ancak Harbiye Nazırının buna uymadığı için Paşa'nın görevinden ayrıldığı değerlendirilmiştir.¹⁵⁴ Diğer taraftan her istediklerini yaptığı için Damat Ferit'in istifa etmesinden korktuğunu belirten İngiliz mümessil yardımcısı Webb, Sadrazamın İzmir'in işgalinin daha büyük gelişmelere yol açacağından korktuğunu belirtmektedir.¹⁵⁵ Hükûmet ilk iş olarak işgali protesto etti. Kalıcı bir işgalin kabul edilemeyeceğini, İzmir'in Türk olduğunu, İtilaf devletlerine saygı duyuyor olmanın kuvvete dayanan bu keyfi uygulamaya baş eğmenin

¹⁵² BOA, DH. ŞFR, 100/15.

¹⁵³ BOA, DH. ŞFR, 110/118.

¹⁵⁴ Harbiye Mütenevvia, MTV 93, BEO 4573-342951; Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 53.

¹⁵⁵ Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 76; Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 53.

hakkından vazgeçmek anlamına gelmeyeceği vurgulanıyordu. Anadolu'nun çeşitli yerlerinden vatandaşların işgale karşı tepkileri ve mücadele kararlarını bildiren telgraflar hükûmete gönderiliyordu.¹⁵⁶

Bu tepkinin önce hükûmeti korkuttuğunu belirten Posta ve Telgraf ve Telefon genel müdürü Refik Halid Bey, Dâhiliye Nezaretinin söz konusu telgrafların çekilmesi emrini verdiğini, ancak ertesi gün emrin geri alındığını yazmaktaydı. Emrin geri alınmasının yarattığı olumlu halk tepkisi kendisine iletilen Dâhiliye Nazırı Ali Kemal bundan memnun olarak "Silahsız olarak yapılacak miting ve her nevi protesto hareketlerine müsaade edilmesinde mahzur görmediğini" duyurmuştur.¹⁵⁷

8.3. Paris Barış Konferansı

Damat Ferit Paşa 22 Mayıs'ta Paris Barış Konferansına katılmak için Clemenceau'ya başvurarak Yunan askerlerinin İzmir'den çıkarılması halinde yerine gelecek büyük devletler askerlerini memnuniyetle kabul etmeye hazır olduklarını duyurmuştu.¹⁵⁸ Konferansta "İzmir Türk'tür" diyecek olan hükûmet, nüfus dengesinin bozulmaması için Müslüman ahalinin bölgeden göçüne izin verilmemesini isterken bilhassa Doğu Karadeniz'de yaşanan Rum nüfus çoğunluğunu sağlama çabalarına karşı etkili bir politika ortaya koyamıyordu. Sadece asayişin korunmasını incelemekle yetiniyordu. 26 Mayıs'ta toplanan Şura-yı Saltanatta kısa bir açış konuşması yapan Padişah toplantının idaresini Sadrazama bırakmıştı. "Devletin dışarı olduğu vaziyet-i hazıraya dâir müşavere edilmek üzere vükela, ayan ve mütehayyizan-ı memleketi" davet ettiğini belirten Padişah, devletin maruz kaldığı müşkilat hakkında "acilen lazım gelen tedabiri ittihazı için rey ve mütalaalarını beyan etmelerini eylemelerini istemişti.¹⁵⁹

Damat Ferit, İtilaf Yüksek Komiserleriyle ilişkilerin düzelmeye başladığını, eskiden beri dost olan iki devletin elvermesi halinde gelecekte emin olacaklarını iddia ederken konuşmacıların çoğunluğu millî bir duruş sergilemişlerdi. Ahmet Rıza Bey ve çevresinde bir grup Saltanat Şurasının daha büyük bir Millî Meclis şeklinde devam ettirilmesini istemekle dikkat çekmişlerdi.¹⁶⁰ Amerikan himayesinin alınabileceğini söyleyen bir gazeteciye "söz konusu olamaz" tepkisi veren Sadrazam'ın İngiltere ve Fransa'ya yaptığı teklifler dikkate alındığında bu konuda ilkeli duruşundan söz etmek mümkün görülmemiştir. Zira Ferit Paşa İngiliz Yüksek Komiserine anlaşmanın imzalanıp harfiyen uygulanacağına söz verdiği gibi, Trakya'da Cafer Tayyar'ın verilen emirleri dinlemediğinden şikâyet etmişti. Yine anlaşmayı yürürlüğe koymak için Anadolu direnişini ezmek gerektiğini belirtip bir ordu organize etmek için de İngilizlerin izin ve

¹⁵⁶ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 54.

¹⁵⁷ Refik Halid, *Minelbab İlelmihrah*, s. 154.

¹⁵⁸ Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 68.

¹⁵⁹ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 216. Padişah'ın toplantı salonundan çıkıp hususi dairesine dönmek üzereyken "melûl ve mahzun bir halde servis merdivenlerinden inerken iki gözünden yaş akıp "karılar gibi ağlıyorum" dediğini aktarmaktadır.

¹⁶⁰ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 74.

desteğini istiyordu.¹⁶¹ Robeck ise anlaşmanın imzasından sonra yeniden düzen tesisi için İngiltere'nin iş birliğine güvenebileceklerini söylemekle yetinerek Sadrazam ve Padişah'ın İngiliz himayesi beklentilerini açıkça desteklemekten kaçınıyordu.¹⁶²

Damat Ferit Paşa'nın Şûra'dan sonra da İtilaf devletlerinden bazı taleplerde bulunduğu dikkat çekmektedir. İngiliz Yüksek Komiseri Robeck, Doğu Trakya'da Çatalca'ya kadar gelen Yunan varlığının Midye-Enez hattına çekilmesini talep eden Sadrazamın gerekçesinin "İstanbul halkının bir sabah Yunan kalk borusuyla uyanmak zorunda kalmaması olduğunu" üstlerine iletip kendisinin Trakya'da Cafer Tayyar Bey'in direniş çabalarından şikâyet ettiğini raporlamıştı.¹⁶³

Bütün bunlara mukabil zaman zaman İngiltere tarafından duyurulmayan Yunan işgallerine karşı koyma tavrı gösterdiğini de belirtmeliyiz. Nitekim 26 Mayıs'ta Manisa, 27 Mayıs'ta Aydın'ı işgal eden Yunan kuvvetlerinin Ayvalık'a girişine izin verilmemesini emretmiştir. Yarbay Ali Çetinkaya komutasındaki 172. Alayın direnişi Dâhiliye Nazırı Ali Kemal Bey'in "aşk olsun yiğitlere" övgüsüyle karşılaşmıştı. Bununla birlikte 30 Mayıs itibarıyla direnmenin mümkün olmadığı gerekçesiyle geri çekilme emri verilmiştir. Benzer şekilde Aydın Reddi İlhak Cemiyetinin bütün Anadolu'ya göndermek istediği telgraflarla umumi bir hareket başlatmasından korkarak Cemiyetin telgraflarının kat'iyen kabul edilmemesini, baskı altında bile olsa çekilmemesini emretmiştir.¹⁶⁴ Ferit Paşa hükûmetinin gerekli hazırlıkları yapabilmesi için işgalin önce kendilerine duyurulmasını İngiliz Yüksek Komiserliğinden isterken tam anlamıyla bir çaresizlik çıkmazı içindedir. Nitekim Atina eski sefiri Galip Kemali Bey'in direniş emrini desteklemesini "A beyefendi, mukavemetten bir netice çıkabileceğini bilsem, ben başına geçerim. Fakat bu millet beş senedir bitti. Neyle ve kime karşı müdafaa edeceğiz? Dünya ile uğraşılır mı?"¹⁶⁵ sorusuyla karşılaşması bu sarmaldan çıkma ihtimalinin olmadığını, adeta öğrenilmiş çaresizlik psikolojisinin uygulamalarını göstermiştir.

Damat Ferit tutuklu İttihatçıların yargılanması ve cezalandırılmasının yol açabileceği toplumsal tepkileri dikkate alarak "Malta'ya gönderilmelerini" teklif etmiş ve 28 Mayıs'ta sevk edilmelerini protesto etmemiştir. Bu uygulamaya sadece Tevfik Paşa'nın "devletin yargılama hakkına aykırı olduğu gerekçesiyle tepki gösterip istifa ettiği kaydedilmektedir."¹⁶⁶

¹⁶¹ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 75; Murat Aydoğdu, *Mütareke Döneminin Son Osmanlı Hükûmeti, Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti, 21 Ekim 1902-4 Kasım 1922*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016, s. 26.

¹⁶² Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 26.

¹⁶³ Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 25.

¹⁶⁴ Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 154; Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 76.

¹⁶⁵ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 77.

¹⁶⁶ Refik Halid, Dâhiliye vekilinin "ben de dertlerinden kurtuldum, ne mahkûm edebiliyordum, ne de tahliye" diyerek sevindiğini nakletmektedir. Bkz. *Minelbab İlelmihrab*, s. 164; Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 77.

1 Haziran 1919'da İtilaf devletleri Yüksek Konseyi Osmanlı delegelerinin de Paris'te dinlenilmesi talebini kabul etti.¹⁶⁷ Hükûmet ağırbaşlılık ile diplomatik çabaların sonunu bekleme politikasının başarıya ulaştığı kanısını milletle paylaştı.¹⁶⁸ 3 Haziran'da Sadrazam Damat Ferit, eski Sadrazam Tevfik Paşa ve Şura-yı Devlet Reisi Rıza Tevfik'in görevlendirilmesi kabul edildi. Damat Ferit, Amiral Calthorpe'ı ziyaretle desteği için teşekkür etti ve barışın Mecliste onaylanmasının şart olup olmadığı konusunda fikrini aldı. Bu müşterek çalışmanın karşılığında Paşa'ya konferansta özel bir ilgi gösterilmesini isteyen Calthorpe, onu 'dürüst, içten, iyi niyetli, vb. vasıflara sahip olabilecek en iyi delege' diye tanımlıyordu.¹⁶⁹

17 Haziran'da Tevfik Paşa'nın delege heyetine katılımından önce On'lar Meclisine konuşma yapan Damat Ferit, savaşa girme ve esnasında yaşanan olumsuzlukları İttihatçıların gerçekleştirdiklerini belirterek üç milyon Müslümanı katletme sorumluluğunu da onlara yıkmıştır. İttihatçılara yönelik yargılamanın Osmanlı Milletini temize çıkardığını belirten Damat Ferit, kırk yıldır toprak kaybeden devletin savaşı öncesi sınırlarının korunmasını talep etmiştir. Osmanlı Devleti'nin yeniden parçalanmasının Doğu'da siyasi dengeyi yerle bir edeceği uyarısında bulunan dünya Müslümanlarının Osmanlı halifesine bağlılığını da hatırlatmıştır.¹⁷⁰ Başkentini muhafazası için Trakya'nın Osmanlı toprak bütünlüğü içinde kalmasının şart olduğunu belirtmiştir. Burada Arap coğrafyasına Osmanlı hâkimiyetinde geniş bir muhtariyet verilmesini isteyerek Trakya, Anadolu ve Torosların güneyinden Arabistan'a kadar olan coğrafyanın ayrılma kabul etmez biçimde İstanbul'a bağlı olduğunu iddia etmiştir. Bu üç kısmın ayrılması halinde doğuda dengelerin muhafaza edilemeyeceğinin vurgulanması dikkat çekmektedir.¹⁷¹ Damat Ferit Paşa, İtilaf devletleri temsilcilerince alayla karşılanan ve şaşkınlık oluşturduğu belirtilen bu konuşmadan sonra hükûmet tarafından kabul edilmiş olan 10 maddelik resmî muhtırayı sunmuştur.

23 Haziran tarihli muhtırada Wilson Prensiplerinin esas kabul edildiği vurgusuyla Osmanlı Devleti'nin Batılı Devletlere karşı harp arayışında olmadığını, Türkiye'nin de ekonomik ve medeniyet anlayışı bakımından Batı'ya bağlı olduğunun, komisyon üyesi devletlerin bazılarıyla savaş yapmadıklarının altı çizilmiştir. Devletin siyasi ve mali durumu dolayısıyla Batılı Devletlerle çatışmaktan hep sakındığı, devleti ele geçiren bir fırka yönetiminin devleti ve milleti zorla harbe sürüklediği iddia edilerek milletin töhmet altında bırakılmasının adalete aykırı olacağı vurgulanmış, konferans üyelerinin "fıkri adalet ve hiss-i insaflarına müracaat eyledikleri" ifade edilmiştir.¹⁷²

¹⁶⁷ Bu kabulde Hindistan Müslümanlarının İzmir'in işgalinden sonra Osmanlı Devleti'nin akıbetinden endişelenerek desteklerini Barış Konferansına bildirmelerinin etkili olduğu hakkında bkz. Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe, Misak-ı Milli'Den Lozan'a Türk Dış Politikası*, İstanbul Küre Yayınları 2002, s. 69.

¹⁶⁸ Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe*, s. 71

¹⁶⁹ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 81.

¹⁷⁰ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa* s. 87.

¹⁷¹ Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe*, s. 74; Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 89; Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 9.

¹⁷² Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe*, s. 76.

Harbin zaten bir facia olduğuna dikkat çekilerek Osmanlı mülkünün doğusunda milletlerin karışık halde bulunmaları ve milliyetçi ihtirasları yüzünden facialara sebep olduklarını belirten muhtıra, devletin elindeki belgelerin Ermeni çetelerin Çar ordusuyla iş birliği yaparak istila ettikleri yerlerdeki İslam ahalisini katliama uğratmalarına mukabele edildiğini ortaya koyduğu belirtilmiştir. Yedi yüz senelik ömründe Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaasına ayrımcılık yapmadığının altı çizilmiştir. Ayrılcılık hareketlerine girenlerden çok oralarda yaşayan Müslümanların acı çektiğine işaret ederek Rumların da ancak sahillerden içerilere taşınmış olmaktan şikâyet edebilecekleri, bunun da savaştan taraflara casusluk yapmalarının önlenmesine yönelik olduğu hatırlatılmıştır. Kafkasya Ermenistan'ı sınırında bir miktar arazinin ayrılıp Ermenilerin oralara sevki ve oralardaki Müslümanların da içerilere naklinin problemi çözeceğine inanıldığı, ülke dâhilinde herhangi bir toprak parçası ayırmanın mümkün olmadığı ihtar edilmiştir. Devletin kendi hukukunu savunacak durumda olmamasının Osmanlı Devleti yöneticilerinde ümitsizlik yaratmadığı, “kuvâ-yı müdafaa-i milliye mevcut değilse adalet-i ezeliye ve adalet-i medeniye-i düveliye onun makamına kaimdir” anlayışıyla muhataplarının değerlerine güvendiklerini belirtmişlerdir.¹⁷³ Muhtıra Adana ve civarında bir “Küçük Ermenistan” oluşturulması talebinin de temelsiz bir propaganda olduğunun, Ermeni nüfusun vilayetin ancak %12.5'ünü oluşturduğu gerçeğinden hareketle %87.5'lik Müslüman Türk'ün bu azlığa mahkûm edilmek istenmesinin kabul edilebilir olmadığı altı çizilmiştir. Muhtıra, Rum unsur için de Avrupa topraklarındaki Müslüman ahali ile topluca mübadele edilmesi teklifini ortaya koymaktaydı.

Wilson Prensiplerinin 12. Maddesinin yerleşikleri Türk olan kısımlarında hâkimiyet hakkını temin ettiğini hatırlatan muhtıra, sınır olarak son derece geniş bir alanın Osmanlı yönetiminde bırakılması gerektiğini savunuyordu. Batı'da Gümölcine'den başlayıp Balkan harbinden önceki Türk - Bulgar hududu, kuzeyde Karadeniz, doğuda Elviye-i selâse dâhil olarak Poti güneyinden aşağıya İran hududuyla sınırlı olarak Türklerle meskûn kısım esas alınmaktaydı. Güney sınırında ise Türk-Arap millî hattı olan Kerkük livasından başlayıp Musul, Re'sül-ayn ve Halep'ten geçip Lazkiye'nin kuzeyinde bulunan İbn-i Hani burnundan Akdeniz'e ulaşacaktı. Adalar Denizinde Osmanlı sahiline yakın adaların “muhafaza-i emn ü asayiş için Osmanlı Devleti'ne verilmeleri lüzumlu olduğu gibi ahali mübadelesi suretiyle Türkiye'ye iadesinin müstakil bir hükûmet olduğunun tasdiki açısından talep edildiğini bildirmektedir.¹⁷⁴

Arap vilayetlerinin durumu için Hilafet ve Saltanat makamına sadakatleri ileri sürülerek Suriye, el-Cezire, Hicaz ve Yemen'e Wilson prensipleri doğrultusunda geniş bir idari muhtariyet verilmesine hazır bulunduğu beyan edilmiştir. Hükûmet söz konusu sınırlar üzerinde Padişahın kayıtsız şartsız hâkimiyete sahip olmasını şiddetle talep etmektedir. Bağımsızlığı temel şart olduğu Hilafetin de Osmanlı Hanedanında muhafazasını İslam

¹⁷³ Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe*, s. 78

¹⁷⁴ Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe*, s. 78.

âlemi için zaruri addeden hükûmet, söz konusu iktidarın adalet, hakkaniyet ve medeniyet esasları dairesinde kullanılacağını taahhüt etmektedir. Müstakil yaşamın temel şartı ekonomik bağımsızlık olduğundan kapitülasyonların kaldırılmasını zaruri addeden muhtıra, aksi halin Türkiye'nin ekonomik menfaatlerinin Avrupa menfaatleri için feda edilmesi demek olduğunu hatırlatmaktaydı.¹⁷⁵

Osmanlı hükûmeti sınır düzenlemelerinden sonra hissesine düşecek borçlarını alacaklılarla anlaşarak ödemeye hazırdı. Ancak bu hususta medeni batılı devletlerin yardımını ümit etmekteydi. Muhtırayı hazırlayanların talepleri Avrupa devletlerinin fiiliyata geçirdikleri parçalama eyleminden tamamen habersiz bir bakış açısını yansıtıyordu.

Nitekim Wilson Prensiplerine uygun olarak savaş ve barışta Çanakkale ve İstanbul boğazlarından dünya milletlerinin serbestçe geçmelerine, başkentinin savunma tedbirlerini almak şartıyla hazır olduklarını duyurmuştur. Hükûmet, yukarıdaki şartlar dâhilinde barışa hazır olmasına karşın Adana, İçel, Antalya, Konya, Menteşe, İzmir ve Karesi havalisinin Mütareke ahkâmına aykırı şekilde işgal edilmesini protestoyu vazife bilmekteydi. Söz konusu arazinin boşaltılmasını galip büyük devletlerin "hiss-i adalet-perverisinden şüphe etmeyerek ısrarla talep etmekteydi."¹⁷⁶ Bu taleplerin kabulü karşılığında Osmanlı Hükûmeti barışçı, işbirlikçi anlayışla Milletler Cemiyetine girmek için çalışacağını, galip medeni devletlere "ilel-ebed minnetdâr olarak yaşayacağını" duyurmakla şeref kazanacaktır.¹⁷⁷ İngiltere, Fransa ve Rusya üçlüsünün 1894 senesinden itibaren yaptıkları anlaşmalarla adım adım Osmanlı Devleti'nin stratejik noktalarını paylaşmada anlaşmış olmalarından tamamen habersiz olarak ve sadece muhataplarının adalet, hakkaniyet ve medeniliklerine güvenerek yapıldığı ifade edilen bu taleplerin karşılık bulamayacağı açıktı. Nitekim İtilaf devletleri 23 Haziran'da verdikleri cevapta hem Damat Ferit'in konuşmasında hem de muhtırada belirtilen savaşa girme sorumluluğunun millete ve hükûmete ait olmadığı savunusundaki mantığın kabul edilemez olduğunu belirtmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin kaderini kendi çıkar ve menfaatlerine göre belirleme yetkisi İtilaf devletlerine aitti. Osmanlı Devleti, topraklarındaki farklı milletleri yönetme konusunda da ısrar etmek yerine kendine çeki düzen vermeliydi. 28 Haziran'da ise On'lar Konseyi Osmanlı heyetine bir mektup göndererek heyetin verdiği bilgiler için teşekkür etmekle beraber her iki aşamada da dile getirilen taleplerin haklı ve kabul edilir olmadığını altını çizmişlerdi. Dile getirilen taleplerin uluslararası sorunları ilgilendirdiği için incelemenin zaman alacağını, dolayısıyla çözüm gecikeceğinden, karar verdiklerinde bildirecekleri ifadesiyle heyeti, orada kalmasına lüzum olmadığını bildirerek adeta kovmuşlardır.¹⁷⁸ Damat Ferit Paşa

¹⁷⁵ Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe*, s. 81

¹⁷⁶ Budak, *İdealden Gerçeğe*, s. 80-81.

¹⁷⁷ Budak, *İdealden Gerçeğe*, s. 82.

¹⁷⁸ Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe*, s. 87; Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 97.

30 Temmuz tarihli bir mektupla barışın kurulması için verdikleri güvencelere teşekkür etmiş, bundan sonra siyasetlerine yön verecek hususlara ağırlık verecekleri belirtmişti. Heyet 15 Temmuz'da İstanbul'a dönmüştür.

Ermenistan'a bir miktar toprak bırakılacağı bahsi dışında bu muhtırada belirtilen taleplerin son Osmanlı Mebusan Meclisinde kabul edilen Misak-ı Millî ile büyük oranda benzerlik içerdiğinden hareketle muhtıranın "pratik bir fayda sağlamamakla beraber bir inisiyatif kullanma, daha da önemlisi siyasi tavır koyma" anlamı taşıdığı da değerlendirilmektedir.¹⁷⁹

8.4. İtilaf devletlerinin Baskıları Karşısında İstanbul (Padişah, Veliahd ve Damat Ferit Paşa Hükûmeti)

Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya Genelgesini yayınladıktan hemen sonra 23 Haziran tarihli hükûmet kararıyla görevden alınmasını takiben 24 Haziran'da II. Ordu Müfettişi Cemal Paşa'nın millî hareketi ve tezahürlerinin desteklenmesi talebine karşı ne yapılacağı sorulmaya başlandı. Hükûmet bu gibi faaliyetlerin bir netice vermediği gibi en çok gereken asayişin de ihlaline yol açacağı uyarısı yapıyordu. Dâhiliye Nazırının İngiliz Sefareti Ataşemiliteri Deeds ve Baş tercümanı Ryan ile görüşmesinde milletin işgale karşı direniş azminin giderek arttığı bir ortamda bunu frenlemeye çalışıp itidal ve ağırbaşlılık tavsiye etmenin zorluğuna işaret ettiği buna karşılık Yunan saldırılarının durdurulmasını talep ettiği kaydedilmektedir. Aksi takdirde istifadan başka çıkış yolu kalmayacaktı. Mevcut durum askerler ile Ferit Paşa siyasetinin uyuşmazlığının sonucudur diyen Ali Kemal'e "memleketin selameti için bu yolda devam etmesinin tavsiye edildiği" söylenmektedir.¹⁸⁰ İngilizleri memnun ederek ülke ve millet çıkarına bir netice alabileceğini düşünen devlet adamlarının durumu aynı zamanda devletin neden bu hale düştüğünün de göstergesi olmalıdır. Gerçekten de Ferit Paşa kabinesinin üyelerinin birbirleri aleyhindeki olumsuz görüşleri her birinin ayrıca yaranmak istediği İngiliz yetkililerle paylaşımları vaziyetin ne kadar vahim olduğunu göz önüne sermekteydi.

Veliahd Abdülmecid Efendi, içinde bulunulan durumdan ve Padişahın Damat Ferit Paşa'ya duyduğu güvenden rahatsızdı. Haziran ve Temmuz aylarında Padişah'a gönderdiği iki mektup ile teklif edilen şartların milletin ölüm fermanı olduğunu, Padişahın daha aktif olması gerektiğini, milliyetçi hareket ile yakınlaşmak için şehzadelerden yararlanılmasını öneriyordu.¹⁸¹ Padişahın suskun kaldığı bu tekliflerden sonra TBMM'den gönderilen üç mektup ile Anadolu'ya davet edilen Abdülmecid Efendi'nin hanedan arasında mücadele ve memlekette ikilik çıkabileceği gerekçesiyle bu teklifi kabul etmediği değerlendirilmektedir.¹⁸²

¹⁷⁹ Budak, *İdealden Gerçeğe*, s. 88; Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 9.

¹⁸⁰ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 106

¹⁸¹ Ali Satan, *Son Halife Abdülmecid Efendi*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 46-47.

¹⁸² İngilizlerin de Damat Ferit Paşa vasıtasıyla Veliahdın konutunu muhasara ettirip gidişi engellediğine dair ayrıntılar için bkz. Satan, *Son Halife*, s. 52-54.

8.5. Mustafa Kemal Paşa'nın Görevden Alınması ve Kongreler Sürecine Bakış

Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın görevden alınması sürecinde İngilizlerin ilk talebinin Karadeniz Orduları Kumandanı General Milne'nin 7 Haziran tarihli yazısıyla geldiğine dikkat çekelim. Daha 19 Mayıs'ta bu kadar büyük bir askerin bu görev için vazifelendirilmesine tepkilerini dile getiren Milne, Paşa'nın görevden alınmasını istiyordu. 9 Haziran'da Hariciye ve Dâhiliyeye bilgi, Mülkiyeye uyarı yapılmasını rica eden İngiliz Yüksek Komiser Amiral Calthorpe 17 Haziran'da Paşa ve ekibinin hemen İstanbul'a alınması istenmişti.¹⁸³

İstanbul Hükûmeti için kırılma noktası Mustafa Kemal Paşa'nın 22 Haziran 1919 tarihinde yayınladığı Amasya Tamimi'nin duyulması olmuştur. Nitekim 23 Haziran'da Dâhiliye Nâzırı Ali Kemal "büyük bir asker olmakla birlikte siyaset-i zamana o derece âgâh olmadığı için" vatanseverliğine ve gayretine karşın vazifesinde başarısız olduğunu iddia etmiştir. "İngiliz Fevkalade Komiserliğinin talep ve ısrarı üzerine azledildiğini, Paşa'nın İstanbul'a getirilmesinin Harbiye Nezaretine âid bir vazife olduğunu, lâkin Dâhiliye açısından Paşa'nın ma'zul olduğunu ve emirlerinin dinlenmemesi gerektiğini" tāmîm etti.¹⁸⁴ Bu tāmîmde Kuvâ-yı Milliye faaliyetlerini "ahali-i İslâmiyeyi nâhak yere kırdırmaktan ve fakat bu vesileden istifade ile halkı haraca kesmekten başka bir iş görmeyen ipsiz sapsız ve kanunen takip edilen" kişilerin işleri olarak tanımlamıştı.

Mustafa Kemal Paşa'nın durumu ile alakalı tartışmalar üzerine 26 Haziran'da Dâhiliye ve Harbiye nazırları istifa ettiler. Ancak yeni Dâhiliye Nazırı Reşit Akif Paşa da Mustafa Kemal Paşa'nın azledilmiş olduğunu kabul etti. Diğer yandan Anadolu'dan gelen talep ve sorulara karşılık olarak da bu tavrın gösterildiğini söyleyebiliriz. Nitekim 6 Temmuz 1335/1919 tarihinde millî kuvvetler hakkında ne yapılacağını soran Eskişehir Mutasarrıfına "Hükûmet-i Seniyye, Müdafaa-i Milliye ve Redd-i İlhak cemiyetleri teşkilâtına mesâğ gösteremez. Bazı ordu müfettişlerine Meclis-i Vükela kararıyla verilen salahiyet memleketin temin-i âsâyişine müteallik tedâbiri memûrin-i mülkiye ile müştereken ittihâz ve tatbik etmek ve yalnız bu noktada mülkî ve askerî kuvvetlerin tevhîdi ile müsmîr netâyic istihsâl eylemek gâyesine matûf"¹⁸⁵ olduğu bildirilmiştir. Böylece siyaseten netice alınana kadar asayişin muhafazası anlayışının esas olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu yetkilerin "kâffe-i muâmelât-ı mülkiyeye müdahale ve beyan olunan daireyi tecavüz etmeleri caiz" görülmemiştir. Netice itibarıyla hükûmetin nihâî hedefinin Mütarekenin 7. ve 21. maddelerinin uygulanmasına engel olmak şeklinde tezahür ettiğini söyleyebiliriz.

¹⁸³ Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk, 1918-1922, s. 34.

¹⁸⁴ Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk, 1918-1922, s. 42/306-307.

¹⁸⁵ Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti'nin (DH. KMS) 14 Temmuz 1919 tarihli yazısı için bkz. Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007, s. 87.

8.6. Kongreler Süreci

Hükûmetin görevden alması ve Padişah'ın da iradesini bu yönde kullanmasından sonra sivil bir fert halinde mücadelesine devam eden M. Kemal Paşa'ya en büyük destek silah arkadaşları kadar yerel sivil girişimler tarafından veriliyordu. Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin Erzurum Şubesi istifasını takiben Paşa'ya icra heyeti reisliğini vermişti. Dâhiliye Nezareti, 25 Haziran'da gönderdiği bir uyarı mesajıyla memurların siyasetle uğraşmalarının katiyyen yasak olduğunu hatırlatarak kongre ve cemiyetler ile uğraşanların sorumlu olacaklarını ihtar etmişti.¹⁸⁶ Buna mukabil “millet menfaati adına yapılacak kongreye katılımda bir mahzur görmüyoruz” cevabı hükûmetin bölgedeki etkisizliğini göstermek bakımından önemlidir. İngiliz yöneticilerin hükûmet üyelerine emreder mahiyetteki talimatlarının da gittikçe artması hükûmeti her bakımdan zora sokmaktaydı. Amiral Calthorpe Mustafa Kemal'in İstanbul'a getirilmesi talebinde ısrar etmiş, Sadrazam Vekili Mustafa Sabri Efendi, ordudan istifa ettiği için resmi temaslarının olmadığı karşılığını vermesi üzerine “Mustafa Kemal'in kanun dışı olduğunun Doğu Anadolu vilayetlerinin asker ve sivil memurlarına tebliğini istemiştir. Hükûmetin aczini gösteren bir diğer husus Amiral'in “talimatı görmek isteyerek” hükûmeti aşağılaması olmuştur.¹⁸⁷

Bütün bu aşağılamalara karşın Hükûmet, Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetlerine ve faaliyetlerine izin veremeyeceğini, işgal askerlerine karşı yapılan karşı koymaların hem halka hem de devlete zarar vereceğini yerel yöneticilere bildirmeye devam ediyordu. 15 Temmuz tarihli bir genelge ile memleketin değişik yerlerinde seferberlik ilan edildiği söylentilerinin yabancı temsilciliklere hesap sorma imkânı verdiğinden şikâyetle böyle seferberlik veya teşkilat yapıldığı dedikodularını yalanlayacak şekilde hareket etmelerini kumandanlıklardan istemiştir.

Damat Ferit Paşa dış politik gelişmelerin olumlu olmamasından, içerde ise otoritesinin kaybolmasından dolayı 20 Temmuz'da istifa etmiş, ancak Padişahın iradesiyle de ertesi gün 3. Hükûmetini kurmuştur. Damat Ferit Paşa'nın Sadaret, Hariciye ve vekâleten Harbiye'yi üzerine aldığı bu hükûmette sandalyesiz bakan olarak iki eski sadrazamın yer alıyor olması kadar Ali Rıza Paşa'ya da selef olması ilginç bir tezahürdür. Ancak bu defa Hürriyet ve İtilaf, Sulh Selamet, Milli Ahrâr ve Türkiye Sosyalist Fırkaları hükûmeti gayrimeşru ve güvenilmez olarak nitelemişlerdir.¹⁸⁸ Basın organları da seçim yapılarak Mebusan Meclisinin açılmasını veya millî şura kurulmasını talep ediyorlardı. İngilizlere başvuran Damat Ferit, seçim yapılmamasını isterken İngilizler ateşkese uyulması ve Padişahın her türlü ihtilale karşı korunacağı, ancak iç politikaya karışılmayacağı kararı almışlardı.

¹⁸⁶ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 108.

¹⁸⁷ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 112.

¹⁸⁸ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 117.

23 Temmuz'da toplanan Erzurum Kongresi adına Padişah'a bağlılık telgrafi çekilmesine karşın Damat Ferit bunu bir asayişsizlik olarak görüp millî kongre çalışmalarının Anayasaya aykırılığını savunmuştur. Kongre yönetimi millete haksızlık edildiğini belirtirken, 15. Kolordu kumandanı Kazım Karabekir de onları desteklemiştir. Harbiye Nezareti de benzer evrakı Sadrazama sunarak asayişsizlik konusunda milletten yana tavır almışlardı. Dâhiliye Nezareti 24 Temmuz'da Kazım Karabekir'in Mustafa Kemal'i desteklemesi dolayısıyla görevden alınmasını isteyince Harbiye Nezareti bölgenin emniyeti için Paşa'nın o bölgede kalması gerektiğini dile getirmiştir.¹⁸⁹ 26 Temmuz'da Ordu'nun kongreye karşı ne yaptığını soran Harbiye Nezaretine, Karabekir Paşa'nın "Halk memleketimizi kimseye vermeyiz diye karar alıyor. Bu haklı teşebbüslerinde ben de lazım gelen kolaylığı gösteriyorum." cevabı vermesi asker sivil fikir ayrılığının hükûmetin otoritesini bitirdiğini gösteriyordu. 26 Temmuz'da Hükûmet Anadolu'yu beş bölgeye ayırarak inceleme kurullarıyla kontrol etmeye teşebbüs etmiştir.¹⁹⁰

Damat Ferit Paşa Anadolu'daki millî faaliyetlere karşı bir hamle olarak seçim kararı almış ve 27 Temmuz 1919'da Valiliklere hazırlık yapmaları emrini göndermiştir. Takiben 29 Temmuz'da hükûmetin emir ve tebliğlerine karşı kışkırtmalara devam eden Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin yakalanıp İstanbul'a gönderilmesini istemiştir.¹⁹¹ Damat Ferit Paşa'nın 30 Temmuz günü İngiliz Yüksek Komiserliği yöneticilerine hükûmetin içindeki Anadolu destekçilerinden şikâyet ettiği ve bunların Malta'ya sürülmesi ve Padişah ile kendisinin güvenliğini İngilizlerin sağlayıp sağlamayacaklarını sorduğu iddia edilmiştir.¹⁹² Bu arada seçim hazırlıklarına devam edildiği, güvenlik için tarafsız olmayan yöneticilerin değiştirilmesi tedbirine başvurulacağı kararına mukabil İngilizler seçim sonunda Meclis İstanbul'da toplanacağından bizim kuvvetlerimizin etkisinde kalır düşüncesiyle engel çıkarmıyordu. Damat Ferit'in isteği üzerine Veliâht Abdülmecid Efendi'yi de uyarmışlardı.

Sadrazam subayların siyasetle uğraşmalarına engel olmak amacıyla geniş yetkili 9 kişilik bir askeri şura oluşturduktan sonra Erkân-ı Harbiye Riyasetine Cevat Paşa'nın yerine Hâdi Paşa'yı getirmişti. Mustafa Kemal ve arkadaşlarını eleştirmek için mevcut durumu İkinci Meşrutiyet sonrasında İttihatçıların siyaset ve askerliği birlikte götürmek istemelerinin yol açtığı sıkıntılar üzerinden eleştiriyordu.¹⁹³ Sadrazam bu hamlesinin devamında 6 Ağustos itibarıyla Mustafa Kemal Paşa'nın askerlik mesleğinden çıkarıldığının resmen ve bir an evvel ilanıya sahip olduğu nişanların alınması ve üzerinde bulunan fahri yaverlik rütbesinin kaldırılmasının Padişah emri olarak Harbiye'ye bildirmiştir.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 124.

¹⁹⁰ Sina Akşin *İstanbul hükûmetleri*, s. 448; Erdem, *Damat Ferit Paşa* s. 126.

¹⁹¹ BOA, *Meclisi Vükela Mazbataları (MV)*, 216/358; BEO, no 343763 ile Hariciye, Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerine bildirilmiştir. *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 53-55.

¹⁹² Sina Akşin *İstanbul hükûmetleri I*, s. 443; Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 127.

¹⁹³ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 131.

¹⁹⁴ 9 Ağustos tarihli irade için bkz. *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 56-57.

13 Ağustos'ta Süleyman Şefik Paşa Harbiye Nazırı oldu. Karabekir Paşa, vekâlet ettiği 3. Ordu'ya Abdullah Paşa'yı getiren yeni nâzırın bu hamlesini ve kolorduların şifreli haberleşmesini yasaklayan emirlerini Sadarete şikâyet etti. Karar geri alındı. İngiliz ordu kumandanı Milne, kendi içinde otorite kuramayan hükûmetten 14. Kolordu kumandanının değiştirilmesini isteyebiliyordu. Böyle bir ortamda Mustafa Kemal Paşa'da Damat Ferit Paşa'dan İngilizlere değil millete dayanmasını ve irade gösterecek Mebusan Meclisinin bir an evvel açılmasını talep etti.¹⁹⁵

21 Ağustos günü Amerikan Yüksek Komiseri Bristol Başkan Wilson'un emriyle hükûmete bir nota vererek Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Ermeni ve Hristiyanların katledilmelerinin engellenmesini, aksi takdirde çoğunluk olduğu yerlerin dahi Türklerden alınacağı tehdidinde bulundu. Ferit Paşa, Mütareke hükmünce elinde bulunan çok küçük askeri güçle gereğini yapamayacağından daha çok asker bulundurmak ve İzmir'deki Yunan işgalinin kaldırılmasına yardım etmesi için Başkan Wilson'a müracaat ediyordu. Durumdan Amiral Webb'e yakındığında anlayış gördü ve ateşkesin uzaması ve barışın yapılamamasının sorumluluğunu taşımayacağını bildirdi. Bu noktada Anadolu hareketini küçümsemede Damat Ferit'in mi İngilizleri etkilediği, yoksa İngilizlerin mi Damat Ferit'i yönlendirdiği sorusu dile getirilmektedir.¹⁹⁶

Erzurum Kongresini engelleyemeyen Hükûmetin Sivas'ta toplanacak Kongre'ye dönük çabaları sonuçta millî hareketi besleyen bir netice vermiştir. Sivas Valisi Reşit Paşa'dan 22 Ağustos'ta Kongreyi engelleyip Mustafa Kemal ve Rauf Beyleri tutuklamasını isteyen Dâhiliye Nazırı Adil Bey'e mukabil hareketin engellenemeyeceğini gören Reşit Paşa istifa edince hükûmetin ümidini Elâzığ Valisi Ali Galip'e bağlamaktan başka çıkar yolu kalmamıştı. Hâlbuki bölgede görevli devlet memurları raporlarında milletin devlete bağlılığını ve kongre çalışmalarının da hükûmet nizamına bağlı cereyan ettiğini söylüyorlardı.

8.7. Damat Ferit Paşa'nın Görevden Ayrılması

Dâhiliye Nâzırı Adil Bey 4 Eylül'de toplanan kongreyi birkaç kişinin toplanması olarak ehemmiyetsiz ve hükümsüz göstermeye çalışıyordu. Damat Ferit Paşa'da Le Temps Gazetesine demeç vererek Amerikan mandasına karşı olduğunu, Avrupa'ya inancını dile getirerek Kongre çalışmalarının milletin esas kısmına dayanmadığını iddia etmiştir.¹⁹⁷ Ali Galip ve işbirlikçisi Binbaşı Noel'in Mustafa Kemal Paşa'nın hamleleri karşısında kaçmaları Sivas'ı basıp kongre liderini ve üyelerini tutuklaması emredilen Ankara Valisi Muhittin Paşa'nın da tutuklanıp Sivas'a götürülmesi üzerine Sadrazam ve hükûmetin kaderine razı olmaktan başka yapacakları bir şey kalmamıştır. Nitekim kongrenin bitiminde Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal'in 11 Eylül'de çektiği telgraf ile "milletin mukaddesatını ayaklar altına almak ve Padişah'ın şeref ve haysiyetini ihlal

¹⁹⁵ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989, s. 51.

¹⁹⁶ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 139.

¹⁹⁷ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 144.

etmekle" suçladığı Damat Ferit, millet ile Padişah arasındaki görüşmeye engel olduğu için Anadolu haberleşmeyi kesmiştir. 1 Ekim 1919'da istifa eden Damat Ferit Paşa, yaklaşık üç hafta boyunca İngiliz Siyasi Temsilcilerinden askeri ve siyasi yardım talebinde bulunmuş, Kongre toplayanların Bolşeviklerle iş birliği yaptığı suçlaması yapmış, destek alamadığı İngilizlerden hayatını garanti altına almalarını istemiş ancak netice alamamıştı. Bu süreçte Padişah Mehmed Vahdettin de 20 Eylül'de bildiri yayınlarak hükûmetin politikalarını desteklediğini göstermişti. Ancak bu bildirinin Anadolu'ya sokulması önlediği gibi Sadrazamın kalp ve vicdanını yabancılara satan bir ihanet içinde olduğunun vurgulandığı karşı cevap ile iki taraf arasındaki her türlü anlaşma imkânı ortadan kaldırılmıştı.¹⁹⁸

9. Ali Rıza Paşa Hükûmeti (3 Ekim 1919-3 Mart 1920)

Padişah, Ali Rıza Paşayı, vezirlik ve müşirlik yetkisiyle donatarak Sadarete getirirken "ehliyet ve kifayetine" vurgu yapmıştır. İstanbul ve Anadolu arasındaki ayrılığın yanlış anlamadan kaynaklandığını, bunu giderip halk arasında yardımlaşma ve birliğin temini, ülkede asayişin sağlanıp kanun dairesinde seçimlerin bir an önce yapılıp Meclisin toplanmaya davet edilmesi en büyük beklenti olarak gösterilmiştir. "İntihabâtın bir an evvel icra ve Heyet-i Mebusan'ın toplanmaya davet edilmesi matlub-ı kat'imizdir" ¹⁹⁹ diyerek öncelikli konular ve amaçlarını ortaya koymuştur. Burada Padişahın Kongrelerde ifade edilen talepleri kabul etme noktasına geldiğini söylemeliyiz. Hükûmette Hariciye Nezaretinde Mustafa Reşid Paşa, Harbiye'de Ferik Cemal (Mersinli/Küçük) Paşa, Bahriye'de ise Ferik Salih Paşa yer almaktaydı. Şura-yı Devlet'te Abdurrahman Şeref Efendi, Dâhiliye'de Damat Mehmed Şerif Paşa, Adliye'de Ayandan Mustafa Efendi, Maliye'de Tevfik Bey, Nafia'da Birinci Ferik Abuk Ahmet Paşa, Ticaret ve Ziraat'te Birinci Ferik Hâdi Paşa, Maarif'te Said Bey, Evkâfta vekâleten Said Beyler yer almaktaydı.²⁰⁰ Cemal Paşa ile Abdurrahman Şeref Bey Heyet-i Temsiliye'nin temsilcisi gibi varsayılıyorlardı.

9.1. Padişah, Ali Rıza Paşa Hükûmeti ve Heyet-i Temsiliye Arasındaki İlişkiler

Sultan Vahdettin'in "bu hüllecî bir kabine olacak! Tevfik Paşa son fişegimizdir. Onu âtiye saklamalıyız" diyerek başkâtibine anlattığı hükûmetin amacı Anadolu'yu teskin etmektir. Onların beklentilerini karşılayan bir hükûmet kurarak Anadolu'daki yapılanmanın varlık sebebini ortadan kaldırmak ilk sonuç olacaktır. Böylece merkezde devlete ve yapılanma şekline sadık isimler ile yola devam etmek mümkün olabilecekti. Kabinede Anadolu hareketine yakın duran iki isim vardı. Harbiye Nazırı Cemal Paşa ve Şura-yı Devlet Reisi Abdurrahman Şeref Bey. Yeni kabine yayınladığı beyannamede kendini uyumlu ve ana konularda aynı fikirde olup hiçbir siyasi partiye ait olmamakla tarif ediyordu. Anadolu'da ortaya çıkan hareketi ise "Doğu Anadolu'nun kaderi hakkında ortaya atılan rivayetlerin

¹⁹⁸ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa* s. 151.

¹⁹⁹ BOA, DUİT 9/84.

²⁰⁰ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 250.

millete tesir etmesi sonucu" olarak görmüştür. Milletin esas maksadının Osmanlı hududunu ve haklarını muhafaza etmek olduğu, hükûmetin de aynı fikirde olunca aradaki yanlış anlamaların biteceği ümit ediliyordu. Hükûmetin rehberi anayasaydı. "İrade-i milliye'nin tecelliğahi olan Meclis-i Mebusanın sürati mümkün ile celbi akdem vezâifimiz" ve seçimlerin tam bir serbestlik içinde yapılarak "ülkenin kaderinin milletvekilleri aracılığıyla tayini emelimizdir" deniyordu. Vatanın menfaatinin millete dayanan bir hükûmetin barış konferansına gitmesinde olduğunu, bütün vatandaşların kanun karşısında eşitliğinin esas alınacağını vaat etmekteydiler. Wilson Prensiplerinden yararlanarak Osmanlı Devleti'nin Padişahın etrafında toplanmış müstakil bir devlet olarak yaşatılması için her teşebbüs yapılacaktır diyen hükûmet ilk iş olarak Heyet-i Temsiliye ile görüşerek bir yol haritası belirlemeyi önemsemiştir.

9.2. Amasya Görüşmeleri

Ali Rıza Paşa hükûmeti 13 Ekim'de Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı Heyet-i Temsiliye ile görüşmek üzere yetkilendirmiş ve Binbaşı Salih (Omurtak) ve Yüzbaşı Sami bey ile birlikte Amasya'ya göndermiştir. Burada 20-22 Ekim günlerinde Heyet-i Temsiliye adına katılan Mustafa Kemal Rauf ve Bekir Sami Beyler ile yapılan görüşmelerde Sivas Kongresi beyannamesi üzerinde gizli ve açık birtakım kararlar alınıp uzlaşmaya varılmıştır.

Toplantının başlangıcında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin asıl hedefinin İslam dünyası için en güçlü dayanak ve sığınak teşkil eden Halifelik makamı ve Osmanlı Saltanatının devamının sağlanması ve korunması olduğu ifade edildikten sonra Sivas Kongresinin sonunda yayınlanan 11 Eylül tarihli beyannamenin maddeleri üzerinde görüşülmüştür. Görüşme esasının Millî Hareket'in beyannamesine dayanması Heyet-i Temsiliye'yi legal ve resmi olarak devletin muhatabı haline getirmiştir. Damat Ferit hükûmetlerinin başından itibaren reddettikleri bir kurum ve söylem böylece devletin resmî muhatabı haline gelmiş oluyordu.

İlk olarak Osmanlı sınırlarının Türkleri ve Kürtlerin bulunduğu hattı kapsadığı ve bu iki unsurun ayrılmazlığı kabul edildi. Yabancıların bağımsızlık tahriklerinin önüne geçmek amacıyla da Kürtlerin serbestçe gelişme, örfi ve sosyal haklar bakımından destekleneceğinin bildirilmesi kabul edildi. İşgal altında olan vatan topraklarının hiçbir şekilde terkine razı olunmaması prensibi, son söz Meclise ait olmak üzere kabul edildi.

Müslüman olmayanların hakları için müteakabiliyet ve siyasi hâkimiyet ve sosyal dengeyi bozmamak şartıyla kabul edildi.

Bağımsızlık saklı olmak şartıyla teknolojik, sinâî ve iktisadi ihtiyaçların giderilmesi konusunda yardımcı olacak devletin maliye üzerinde denetim hakkına sahip olmayı isteyeceği dikkate alınarak Millî Meclisin uygun göreceği şeklin kabul edileceği benimsendi. Sivas Kongresinin diğer kararlarının da Mebusan Meclisinin kabulü şartıyla uygun bulunduğu anlaşılmaktadır.

Diğer yandan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin mevcut ve gelecekteki durumu da görüşülmüştür. Ali Rıza Paşa hükûmetinin iş başında kaldığı sürede bazen açıkça, bazen alttan alta tartışılmaya devam edilen konu Heyet-i Temsiliye'nin ne olacağıydı. Nitekim Amasya'da millî iradeyi hâkim kılacak Millî Meclisin kanun yapma ve kontrol etme hakkına hür ve emin bir şekilde sahip olmasıyla bu duygunun Mecliste güçlenmesinden sonra Cemiyetin alacağı şeklin kongre ile belirlenmesi kabul edilmiştir.

Burada esas tartışma konusu olan Millî Meclisin İstanbul'da tamamen güven içinde serbestçe çalışabilmesiydi. İstanbul'un işgal altında olması dolayısıyla bunun pek de mümkün olamayacağı kanaati oluştu. Barışın yapılmasına kadar Anadolu'da hükûmetin de uygun göreceği yerde toplanmasının doğru olacağı kanaati Fransa ve Almanya'nın daha önce yaşadıkları deneyimlere atıfla benimsendi. Heyet-i Temsiliye'nin de Millî Meclisin toplanmasından sonra emniyet içinde görev yapacağı anlaşıldığında durumunu tayin etmesi gerekeceğinde uzlaşıldı.

Milletvekili seçimlerinin tam bir serbestlik içinde olması gerektiği, Heyet-i Temsiliye'nin en küçük bir müdahalesinin bile Osmanlı Hükûmetince kabul edilemeyeceği vurgulandı. Seçilecek vekiller arasında İttihat ve Terakki'ye mensup ve önceki dönemlerde olumsuz işlere karışmış olanların bulunması halinde İtilaf devletlerince problem çıkarılabileceğinden buna meydan verilmemesi istendi. Bunun için Heyet-i Temsiliyece aydınlatıcı çalışmalar yapılması kabul edildi.²⁰¹

Her ne kadar Sivas Kongresine katılanlar İttihatçılık yapmayacaklarına yemin etmişler ise de gerek müdafaa-i hukuk örgütlerinin kadro yapısı gerekse mücadele için elini taşın altına koyanların bu gelenekten geliyor olması son maddenin gerçekleşmesini zorlaştıran amiller arasında sayılmalıdır. Amasya görüşmelerinden sonra Mebusan Meclisi için seçimler yapıldı. Bâbîâlî imkânı ölçüsünde seçimlerin nasıl geliştiğini kontrol etmeye çalıştı. Kongre şehri Erzurum seçimlerine özel bir önem verildiği bir teftiş heyeti gönderilmesinden anlaşılmaktadır. Teftiş Heyeti'nin raporunu Sadaret Makamına arz eden Dâhiliye müsteşarı Keşfi Bey'in aktarımıyla "Erzurum halkı millî bir teşkilat meydana getirmişlerse de merkezi hükûmete karşı muhalefet amacıyla değil savaşta uğradıkları Ermeni zulmünden ders alarak barışta oralarda bir Ermenistan kurulmasına karşı devlete yardım etmek amacındaydılar."²⁰² Şehir halkı ile yapılan görüşmelerde orada gayrimüslim olmadığı, Türk ve Kürt ahalisinin kaynaştığı rapor edilmekteydi. Mustafa Kemal Paşa, Baro Reisi Celaleddin Arif ve Albayrak Gazetesi Müdürü Necati Beylerin ekseriyeti aldığı seçimlerin tam bir serbestlikle yapıldığı vurgulanmaktadır. Yöre halkının Mustafa Kemal Paşa'yı Millî Teşkilatın yaratıcısı olarak görmeyip kendilerinin başlattığı harekâta katılmasından dolayı hürmet gösterdikleri ve 500 mühürlü tutanak ile aday gösterdikleri anlaşılmıştı.²⁰³ Dâhiliye Nezareti, Anadolu ve

²⁰¹ BOA, A. VRK. HRM, nu 3 Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri, s. 67-68.

²⁰² BOA, DH. KMS, 54/2.

²⁰³ Hükûmetin Erzurum'u incelemek isteği ve Mustafa Kemal'in seçilme durumunu merak etmesi dikkat çekmektedir.

Rumeli Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi / Mustafa Kemal'in hareketlerini takiple 18 Aralık'ta Sivas'tan Ankara'ya doğru hareketini Sadaret makamına arz etmiştir.²⁰⁴

9.3. Ali Rıza Paşa Hükûmeti ve Heyet-i Temsiliye Arasında Hâkimiyet Mücadelesi

Meclisin toplanma yeri Salih Paşa ile Amasya'da tartışılmıştı. Mustafa Kemal Paşa Kolordu kumandanlarıyla istişaresi sonunda İstanbul'a razı olmak durumunda kalmıştır. Bundan sonra ise Heyet-i Temsiliyenin hükûmet işlerine karışması tartışmaları bilhassa hükûmette heyetin temsilcisi gibi görülen Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın yazışmalarına yansımıştır. Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın 9 Kasım tarihli telgrafında seçimlere karışılmaması, Meclisin İstanbul'da toplanması ve Millî Teşkilat adına hükûmet işlerine karışılmaması konusunda hükûmetin tavrının net olduğu açıkça belirtilmişti. Seçimlere müdahalenin kanıt göstermeye ihtiyaç bırakmayacak kadar açık olduğu da vurgulanmıştı.²⁰⁵

Hükûmetin ilan ettiği tarafsızlık adına Millî Teşkilata muhalif olanları baskı altına alıp cezalandırma yoluna gidemeyeceğine dikkat çeken Cemal Paşa, "kanuna muhalefet eden olursa kanuni muamele yapılır" diyerek müdahalelerin sona ermemesinin hükûmetin baskı ve tesir altında olduğunu göstereceği endişesinin altını çizmiştir. Anlaşıldığı üzere (Amasya mülakatı) "Heyet-i Temsiliye'nin hükûmete tamamen itimat ve icraat-ı hükûmete inkıyâd eylemesi zaruridir." diyen Cemal Paşa, bu olmadığı sürece; "Memlekette yalnız bir hükûmet mevcut olduğuna kanaat husule gelmedikçe Sulh Konferansına davet olunmaklığımız mümkünattan değildir." demektedir. Paşa'nın "İtilaf mümessillerinin de beyanatı bunu müeyyittir." cümlesi Ali Rıza Paşa Hükûmetinin de Damat Ferit Paşa'nın yaptığı gibi İtilaf devletlerinin beklentilerini karşılamayı öncelediğini düşündürmektedir.²⁰⁶ Bu durumun biraz daha devamının "hükûmetin istifasına yol açması muhakkaktır." diyen Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın etkinliğini engellemek istiyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye nâmına 12 Kasım gecesi verdiği cevapta Temsil Heyetinin ülke ve millet için hayat ve memet meselesi olduğunun hükûmet tarafından tasdik ve kabul edildiğini hatırlatarak, faaliyetinin Meclisin toplanmasından sonra da devam etmesinin istendiğini, seçimlerin medeni memleketlerde bile görülmeyecek bir serbestlik içinde yapıldığı cevabını vermiştir. Meclisin toplanma yeri hakkındaki değerlendirmelerinin kabulü veya reddi hükûmetin bileceği iştir diyen Paşa, merkez heyetleri vasıtasıyla milletin kararının öğrenilip arz edileceğini hatırlatmıştır. Milli birliği bozmak için çalışanlar hakkında hükûmeti uyarmanın müdahale olarak görülmesini iyi niyetleriyle bağdaştıramadıklarının altını çizen Mustafa Kemal Paşa, "Hükûmetin Teşkilat-ı Milliye'nin varlığını zait gördüğünün anlaşıldığına dikkat

²⁰⁴ BOA, DH.KMS, 54/2

²⁰⁵ Kemal Atatürk, *Nutuk- Vesikalar*, s. 841.

²⁰⁶ Atatürk, *Vesikalar*, s. 841.

çekmiştir. Eğer hükûmet kendi başına memleketi kurtaracak kuvvete sahip ise gereğini yapmak üzere emirler vermeli ve aradaki yanlış anlamayı kaldırmalıdır.” diyen Mustafa Kemal Paşa da adeta hükûmete meydan okumaktadır.²⁰⁷ Bunu takiben Cemal Paşa’nın hükûmet işlerine ve kararlarına karışmanın devam ettiğinden şikâyet eden telgrafını görüyoruz. Cemal Paşa, Hükûmeti sıkıntıya sokmak için işgal kuvvetleri ve içerdeki muhalifler şiddetle faaliyet gösterirlerken Kuvâ-yı Milliye’nin de zorluk çıkarması işgal kuvvetleri temsilcilerinin hükûmet üstündeki baskıyı artırmalarına yol açmıştır kanaatindeydi. Harbiye Nâzırı “Memleket normal bir vaziyete dönmedikçe barış görüşmelerine başlamayacaklarını ihtar ettiler.” sözü ile dikkate almayı tercih ettiği tarafı da seçmiş görünmektedir. Paşa, ayrıca Ali Rıza Paşa kabinesinin düşmesi halinde gelecek kabinenin şekil ve renginin önceki gibi olması halinde “Vatan muhakkak surette zarar ve felakete sürüklenmiştir ve bu hali bekleyenler çoktur.” uyarısında bulunuyordu. Bir an evvel barış yapmak ihtiyacına dikkat çeken Cemal Paşa, “Vatan sulhun seri akdine cidden muhtaçtır. Temadisi hiçbir şey olmasa iktisaden felaketi muciptir.” diyordu.²⁰⁸ Hükûmet için sulh “Kuvayı Milliye’nin hükûmetle itilaf-ı tâmmıyla husul bulabilecekti. İkinci olarak seçimlerin yapılması ve mebusların kimliklerinin ülkeye sükûn getirebileceğine işaret eden Cemal Paşa, işgalciler ve muhaliflerin Mebusan Meclisinin açılışına engel olmaya karar verdiklerini, Heyet-i Temsiliye de bu engele dâhil olursa işimiz Allah’a kalıyor demektir.” hükmü ile Mustafa Kemal Paşa ve heyeti sorumlu göstermekteydi.²⁰⁹ Ali Rıza Paşa hükûmeti ile Heyet-i Temsiliye arasında ipler, Harbiye Nazırı’nın 24 Kasım tarihli telgrafı ile iyice gerilmiştir. “Devletin umur-ı dâhiliye ve siyasisi kat’iyen iştirak kabul etmez.” sözüyle hükûmetin atadığı memurlara engel çıkarılmaya devam edildiğini iddia eden yazı çeşitli örneklemelerle devam etmiştir.

Birkaç gün sonra verdiği cevapta Mustafa Kemal Paşa, yapılan bunca yazışmadan sonra hükûmetin Temsil Heyetinin tek amacının hükûmetin nüfuzunu takviye etmek ve eski hükûmetin uygulamalarından kaynaklanan düzensizlikleri gidermek olduğunu anlamasını beklediklerini üzülererek aktarmıştır. Devletin işlerine karışmamak gerçeği kadar benzeri görülmemiş zor bir durumda vatan ve milletin varlığının ve geleceğinin temini için varlığının devamı gereken Millî Teşkilatı zaafa düşürüp millî birliği bozacak hareketleri kabul edemeyeceklerini belirtmiştir. Heyet-i Milliye’nin taahhütlerine sadık olduğunu tekrar hatırlatan Paşa, hükûmetin ise Salih Paşa’nın imzaladığı taahhütlerin hiçbirisini yerine getirmediğine dikkat çekmiştir.²¹⁰ Cemal Paşa 31 Aralık 1919 tarihinde verdiği cevapta Heyet-i Temsiliye’nin yazışmalarının içeriğinde şahsına karşı bir itimatsızlık gördüğünü belirterek Millî Teşkilatın devamına ne kadar çalıştığını hatırlatma ihtiyacı duymuştur.

²⁰⁷ Atatürk, *Vesikalar*, s. 842-843.

²⁰⁸ Kemal Atatürk, *Vesikalar*, s. 845.

²⁰⁹ Atatürk, *Vesikalar*, s. 845.

²¹⁰ Atatürk, *Vesikalar*, s. 848.

İşin şahsiyata döküldüğü görüntüsü ise çok nettir. Cemal Paşa, “Buraca yapılan her işin yanlış olduğu ve doğru kararların ancak Heyet-i Temsiliye’den sâdır olabileceği gibi bir mânâyı tazammun eden cevapnâmelerinin” vazifeye başladığından beri sorunları çözme gayretlerini yarım kalmaya mahkûm ettiğini iddia etmektedir. Nurettin Paşa’nın 12. Kolordu’ya tayini ve Ahmet Fevzi Paşa’nın bir heyetle Anadolu’ya gönderilmesine karşı çıkılmasını anlayamadığını belirten Harbiye Nazırı, söz konusu atamaları Erkânı Harbiye ve kendisinin uygun gördüğünü ve iradelerin çıktığını belirterek Meclisin açılması için bu kadar çalışmış iken beklemeden istifa etmek zorunda kalacağı uyarısını yapmıştır.²¹¹ Mustafa Kemal Paşa kendileriyle görüşülmeden atanan iki kişinin uygun olmadığına dair zaruri ve belgeli muhalefeti izzet-i nefis meselesi yapmaya gerek olmadığını belirterek “Her doğru şeyin Heyet-i Temsiliye’den sudur ettiğini iddia eylemiş değiliz.” sözünü sadece görüşlerini aktardıklarını ve bunun da vazifeleri gereği olduğunun altını çizmiştir.²¹² Cemal Paşa’nın İtilaf yüksek komiserlerinin ısrarı sonucu istifasından önceki son talebi Meclise gelecek mebuslar ile Ankara’da hususi bir toplantı yapmaktı. Hükûmeti Meclisin açılışına kadar bir arada tutabilmek için çok çalıştığını söyleyen Paşa, seçimin serbest yapıldığı kanaatini “zir ü zeber edecek bir şekildedir” dediği toplantıdan kaçınılmasını hassaten rica etmekteydi.²¹³

9.4. Mustafa Kemal Paşa’nın Nişanlarının Geri Verilmesi

Harbiye Nazırı Cemal Paşa bu günlerde Mustafa Kemal Paşa’nın askerlikten çıkarılmasının bir mahkeme kararına dayanmaması gerekçe gösterilerek düzeltilmesini istemesi ilişkilerin düzeltilmesi adına önemli bir adım sayılabilir. İşleminin yok sayılarak askerlik mesleğinden istifasıyla nişan ve fahri yaverlik unvanlarının geri verilmesi 28 Aralık 1919 günü teklif edilmişti.²¹⁴ Meclis-i Vükela 29 Aralık’ta talebe olumlu yaklaşır Padişah’a arz edilmesine karar vermiş, nihayet 3 Şubat’ta askerlikten kendisi istifa ettiği için sadece nişan ve madalyalarının geri verilmesine dair irade sâdır olmuştur.²¹⁵ Bu hamle karşısında Mustafa Kemal Paşa’da Heyet-i Temsiliye’nin Padişahın rahatsızlığı karşısında üzüntü duyduğunu ifade eden bir telgraf göndererek ilişkilerdeki yumuşamayı teyit etmiştir.²¹⁶

9.5. Son Osmanlı Mebusan Meclisi’ne Gidiş

Sultan Vahdettin’in başlangıçta taraftar görüldüğü seçimde farklı fırkalardan vekillerin gelmesinden memnun olurken bilhassa İstanbul seçimlerinde İttihat ve Terakki adaylarının kazanmasından rahatsız olduğu, İttihatçıların yeniden hükûmeti ele geçirecekleri kanaatiyle Meclisin açılması fikrinden vaz geçtiği, bahaneler bulmaya

²¹¹ Atatürk, *Vesikalar*, s. 862.

²¹² Atatürk *Vesikalar*, s. 865-867.

²¹³ Atatürk, *Vesikalar*, s. 870.

²¹⁴ Harbiyeden Sadarete 28 Aralık 1919 tarihli arz, *BEO, Siyasi Kısım*, nu. 345546.

²¹⁵ *BEO, Mütenevvia*, 68.

²¹⁶ Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 13.

başladığı aktarılmaktadır.²¹⁷ İstanbul'a gelen mebusların Sadrazam Ali Rıza Paşa'yı açılış için tazyik ettikleri, Paşanın da açılış gününün belirlemesi için Saray kapısını aşındırmaya başladığı görülmüştür. Padişah'ın Tevfik Paşa ve Başkâtip Ali Fuad Bey ile Meclise giren fırka yöneticilerini toplayıp mevcut hal ile mi yoksa bazılarının istifaya çağrılıp yerlerine başka fırkalardan birkaç kişi alınması mı uygun olacağını tartıştığı anlaşılmaktadır.²¹⁸ Bu tereddüt Ali Rıza Paşa'yı rahatsız etmiş, Damat Ferit'in yeniden hükûmete getirilmek istendiğini düşünerek istifaya hazırlanması üzerine Padişah "Benim böyle bir niyetim olsa böyle dosdoğru yürürüm ve kimseden çekinmem." diyerek tepki göstermiştir. Bunun üzerine 12 Ocak açılış günü olarak belirlenmiş ancak Padişah çok heyecanlanıp hastalığını bahane ederek Meclisin açılışına gitmediği gibi dört-beş gün Harem dairesinden dışarı çıkmamıştır.²¹⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın, Heyet-i Temsiliye adına gönderdiği 14 Ocak tarihli geçmiş olsun telgrafı memnuniyetle karşılanmıştır.²²⁰

Meclis-i Mebusan 12 Ocak Pazartesi öğleden sonra saat 2'de açılmış, Padişahın beyannamesi Dâhiliye Nazırı Şerif Paşa tarafından okunmuştur. Meclis Başkanlığına Hariciye eski müsteşarlarından Reşad Hikmet Bey seçilmiş, Ayan Başkanlığına Tevfik Paşa tayin olunmuştur.²²¹ Ali Rıza Paşa hükûmetinin İtilaf devletleriyle en ciddi çatışması Harbiye Nazırı Cemal ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevad Paşaların millî kuvvetlere yardım ve göz yummaları iddiasıyla görevden alınmalarının istenmesiyle yaşanmıştır. Üç İtilaf yüksek komiserlerinin talebine karşı durulamamıştır.²²² Sivil kanattan Hariciye Nazırı Reşid Paşa ile Adliye Nazırı Mustafa Efendi Meclis-i Mebusan tarafından istenmediği için, Dâhiliye Nazırı Şerif Paşa ise Ankara'ya tayin ettiği valinin Kuvâ-yı Milliye yöneticileri tarafından iade edilmesindeki anlaşmazlık nedeniyle istifa etmişlerdir. Türkgeldi, başlangıçta arkadaşlarından hiçbirinden ayrılmayacağı, gerekirse toptan çekileceğini duyuran Ali Rıza Paşa'nın Mebusan Reisi Reşad Hikmet Bey ile müzakereden sonra istifalara razı olduğunu belirtmektedir.²²³

9.6. Misak-ı Millî, Padişah ve Ali Rıza Paşa Hükûmeti

Osmanlı Mebusan Meclisi Sivas günlerinden beri hazırlanan ve Mustafa Kemal Paşa'nın Hüsrev Gerede ile İstanbul'a gönderdiği Misak-ı Millî metnini, ikinci reis vekili Hüseyin Kazım beyin başkanlığındaki Ahd-i Millî Komisyonunda 21 Ocak'tan itibaren görüşmüş

²¹⁷ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 252.

²¹⁸ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 252-253, Bu mecliste ikinci reisliğe seçilen Hüseyin Kazım Kadri Bey, Sadrazam Ali Rıza Paşa'nın da Meclisin açılmasına taraftar olmadığını kaydetmektedir. Bkz. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, (yayına hazırlayan İsmail Kara), İstanbul 1991, s.263-266.

²¹⁹ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 254. Türkgeldi Padişahın hastalığı için Sadaret marifetiyle her gün resmi rapor neşir olunduğunu kaydetmektedir.

²²⁰ BEO, *Mütenevvia*, 35/4.

²²¹ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 254. Reşat Hikmet Bey'in kanser hastalığından vefatı üzerine yerine Celaleddin Arif Bey seçilmiştir.

²²² Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 255.

²²³ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 255. Sadrazamın Cemal Paşa'nın istifasını getirdiğinde "Aferin, Türk oğlu Türk olduğunu ispat etti" dediğini, ancak İngilizler tarafından Malta'ya gönderilmesine engel olamadığını belirtmektedir.

ve 28 Ocak'taki gurup toplantısı / özel bir oturumda oybirliği ile kabul etmiştir.²²⁴ 17 Şubat günü Meclis gündemine alınıp Edirne Milletvekili Şeref Bey tarafından okunan metin Hüseyin Kazım Bey'in başkanlığındaki oturumda kabul edilmiş, Fransızcaya çevrilerek bütün hükûmetlere ve parlamentolara gönderilmiştir.²²⁵ İstanbul'daki Millî Mücadele muhalifi basın Misak-ı Millî çalışmalarına olumsuz yaklaşmış, *Peyam-ı Sabah* ve *Alemдар* suçlama ve alay içerikli yazılar yazmışlardı. Bu gelişme İstanbul'un İtilaf kuvvetleri tarafından işgalindeki en önemli gerekçe olacaktır.

9.7. Mütarekede İstanbul Manzarası

İstanbul halkı ve aydınının Mütareke dönemiyle birlikte başlayan İtilaf işgaline karşı ölçülü bir direnişi hayata geçirmesine mukabil, işgal altında yaşamının adeta içselleştirdiğini, hayatın bir şekilde devam ettiğini gösteren örnekler de vardır.²²⁶

Yahya Kemal, 1920 kışında şahit olduğu bir olayı naklederken işgal İstanbul'una dair önemli bilgiler vermektedir. Kalbi vatanın hüznü ve sevgisiyle dolu bir Türk gencinin teklifiyle Süleymaniye Camii'ne gittiğini belirten şair, gördüğü manzarayı "Camiinin kapısından girerken hayretten dondum. Ya Rabbi, o ne manzara idi! Mihraptan cümle kapılarına kadar, hâki ve çamur lekeli kaputlara sarınmış, sarı benizli Mütareke askeri, küme, küme, küme, küme oturmuş, yer yer ateşler yanıyor. Kesif, ılık ve hummalı bir duman içinde sütunlar, kitabeler, kandiller ancak seçilebiliyor. Anadolu ve Rumeli köylerinin hasret türküleri bir cumhurun boğuk hıçkırıkları gibi her yandan perde perde aksediyor. Sıtmanın sıcağı ile kışın soğuğu arasında bunalmış bu on bin kişilik asker kalabalığı o gün orada Türk saltanatının en büyük mabedinin içinde, büyük felaketi toplu bir manzarada temsil ediyordu." sözleriyle tasvir ediyordu.²²⁷ Gördüklerini gazetede yazan Yahya Kemal, Harbiye Nazırı Ziya Paşa'nın "o kara günlerimizdeki güçlüğü rağmen bu feci manzarayı muttasıf olduğu Müslüman himmetiyle bir gün içinde kaldırdığını" adeta müjdelemektedir. Cami kayyımı, tahliye edilip temizlenen Cami'nin son halini görmek için kendisini davet ettiğinde "Cami kurtuldu, yalnız hasırları eksik" diyerek bir başka temel probleme işaret etmişti. Şairin bu eksikliğin giderileceği teminatına karşın işin biraz zor olduğunu belirten kayyım, problemi; "Selatin camilerinin hasırları vaktiyle Mısır'dan gelir, başka bir yerde imal edilemezmiş. Bu sıralarda da pek pahalı imiş, bizim liranın farkı ile satın almak büsbütün imkânsızmış, evkâfın o kadar parası yokmuş." sözleriyle açıklamıştır. Yahya Kemal, Osmanlı'nın câmilerine tahsis ettiği vakıflar

²²⁴ Namık Sinan Turan, "Millî Mücadelenin Siyasal Programını Belirleyen Bir Özgürlük Bildirgesi, Misak-ı Milli", *Bir Asrı Geçen Birikimle Misak-ı Milli'ye Yeniden Bakmak*, Ankara TBMM Basımevi 2021, s. 64.

²²⁵ Turan, *Bir Özgürlük Bildirgesi*, s. 66-67.

²²⁶ 16 Mart gecesi Süleyman Nazif'in Nişantaşı Meşrutiyet Mahallesi'ndeki evinde küçük bir salonda bir rakı topluluğu vardı. Birçok arkadaşlarla oradaydık. Hatırimda kaldığına göre orada aramızda Falih Rıfkı, Cem, Namık İsmail, Ahmet Haşim, Çallı İbrahim, Ruşen Eşref ve daha birkaç kişi vardılar. Çok içmiş, keyiflenmiş, konuşmuş, şarkı söylemiştik. Sabaha doğru ben Falih Rıfkı ile çıktım..." "16 Mart", Yahya Kemal, *Eğil Dağlar*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2021, s. 317

²²⁷ "Bir Hasır ve Bir Külâh", Yahya Kemal, *Eğil Dağlar*, s. 291.

bulundukları eyaletlerle birlikte kayborduğu için, Mütarekeden sonra asker iskânı yüzünden yıpranıp atılan hasırlarının yerine koyulamamasını teessüfle! “milletlerin zevaline dair hazin bir belâgat” olarak niteliyordu.²²⁸

9.8. Ali Rıza Paşa Hükûmeti'nin İstifası

İtilaf devletleri yüksek komiserlerinin 2 Mart 1920 günü hükûmetten “Kuvâ-yı Milliye'nin tedibini” taleplerini takiben 3 Mart günü Sadrazam Ali Rıza Paşa Kuvâ-yı Milliye ile yaşadıkları gerginlikler ve İtilaf devletlerinin yapılamayacak talepleri ile karşı karşıya kaldığı gerekçesiyle istifa etmiştir. Derhal Tevfik Paşa ile görüşmeye başlayan Padişah iki gün boyunca kendisini ikna edemeyince istifa etmiş olan hükûmetin Bahriye Nazırına dönmüştür. Türkgeldi, kendisiyle istişare eden Padişah'a istifayı kabul etmemek, Tevfik Paşa'yı ikna etmek ve son olarak “erbab-ı nâmus ve iffetten olduğuna şüphe olmayan Salih Paşa'yı Sadarete getirmek şıklarını sunduğunu belirtiyor. Aynı gün Meclis Reisi Reşad Hikmet Bey'in vefatı üzerine yenilenen Meclis başkanlık divanı üyeleri, Başkan Celaleddin Arif, Birinci Vekil Hüseyin Kazım ve İkinci Vekil Abdülaziz Mecdi Efendilerin huzura kabulleri de gerçekleştirilmişti. Celaleddin Arif Bey'in Damat Ferit'in yeniden Sadarete atanmasından endişe ettiğini belirten Türkgeldi, bu durumun ülkede galeyana yol açacağına dair telgrafları Padişah'a sunmak istediğini, ancak Salih Paşa'nın Sadarete getirileceğini haber vermesinin heyet üzerinde olumlu tesir bıraktığını kaydetmektedir.²²⁹ Heyetten sonra gelen Salih Paşa Sadaret teklif edileceğini öğrendiğinde ağlamaya başlayarak katiyyen kabul edemeyeceğini söylemiştir. Şartların vahametini hatırlatan Başkâtip, “Damat Ferit'in yeniden getirilmesi durumunda yaşanabilecek kötü neticeler konusunda uyararak adeta zorla” huzura soktuğunu beyan etmektedir.²³⁰

10. Salih Paşa Hükûmeti (8 Mart-1920-2 Nisan 1920)

Salih Paşa'nın atandığını gösteren iradede Padişah, tek emelinin atalarından miras kalan devletin birliğini ve devamını sağlamak olduğunu belirtmişti. Millet in de aynı düşünceyle vatanı muhafaza için Hilafet ve Saltanat makamı etrafında birlik oluşturacakları ümidindeydi. Mesai arkadaşlarıyla çalışarak “Hukuk-ı meşruasını müdafaaya âzim ve esasat-ı idariyesini adalet ve hakkaniyet düsturlarına ve icabât-ı asriyeye tevfi kan suret-i ciddiyede ıslaha kâdir bir millet-i müttehede ve mütemeddine olduğumuzu enzar-ı âmmede fiilen isbat eylemeniz hamiyet-i vataniyenizden muntazırdır.”²³¹ diyerek durumun vahametini devam ettirdiğini göstermektedir.

²²⁸ Yahya Kemal, *Eğil Dağlar*, s. 292. Aynı kışın keskin karayeli'nin Süleymaniye'nin bir minaresindeki külâhı uçurduğunu, bir şerefeyi yıktığını belirten Yahya Kemal, bu manzaranın da altı aydan beri dost ve düşmanın gözü önünde öyle durduğunu belirtmektedir.

²²⁹ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 257.

²³⁰ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 257.

²³¹ BOA, DÜİT 9/92

8 Mart 1920 günü ataması yapılan hükûmeti “alelacele teşkil edilmiş” olarak niteleyen Türkgeldi, bakanlıkların çoğunun vekâletle idare edildiğini belirterek yeniden kabine kurmak için adam bulunamadığı acı gerçeğini dile getirmekteydi.²³² Bu esnada İngiltere'nin Müttefiklerini ikna ettikleri ve Osmanlı hükûmetine karşı daha sert tavır alma sürecini başlattıkları görüldü. “İstanbul'un resmen işgali, Mustafa Kemal'in etkisizleştirilmesi, işgalin barış imzalanana kadar sürmesi, karşı koyma girişimleri olursa barış şartlarının daha da zorlaştırılması hususlarında fikir birliğine varmışlardı.”²³³ 16 Mart günü İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin İstanbul'u resmen işgal ederek eski bakanlardan, Ayan ve Mebusan üyelerinden askeri ve mülki erkândan kısaca memlekette bir kuvvet teşkil edebilecek kimselerden birçoğunun hatta Şehzade İbrahim Tevfik Efendinin bile birdenbire evlerinden alındıktan sonra şehzade haricinde diğerlerinin gemiyle Malta'ya gönderildikleri görülmüştür. İşgal hareketi Fransız Sefareti Baş Tercümanı tarafından Saray'a, İngiltere Sefareti Baş Tercümanı tarafından hükûmete tebliğ edilmiştir. Devlet dairelerinin önündeki bayraklara dokunulmaması Osmanlı yönetiminin ülkeye hâlâ, hâkim olduklarını sanmaları için yapılmış bir muziplik olsa gerektir.

Son Osmanlı Mebusan Meclisi üyeleriyle doğrudan görüşmemiş olan Padişah o gün bazı mebusları Saray'a davet etmiş ve Meclis İkinci Reis Vekili Abdülaziz Mecdi, Konya Mebusu Vehbi Efendi ve Rauf Bey ile uzun bir mülakat gerçekleştirmiştir. Rauf Orbay görüşmenin 15 Mart olarak planlandığını, ancak Padişah'ın rahatsızlığı bildirildiğinden 16'sı sabahına alındığını bildirmektedir. Kabulde gayet soğuk bir tavır gösteren Padişah, işgalcilerin Anadolu'dan gelen birtakım kişilerin İstanbul'un emniyet ve huzurunu ihlal edecek harekâta bulunduklarını iddia ettiklerini belirtmişti. “Şehrin asayişini muhafaza için bir nümayiş yapılmasına karar verdiklerini, ancak bunun İstanbul'un statükosunu ihlal edecek bir hareket olmayacağını” vaatlerini tamamen kabul eden Padişah, “İşittiniz mi beyefendi? Bu adamlar her şeyi yaparlar. Yaptıkları bu kadarla da kalmaz. Daha fazlasını yapmağa da cüret edebilirler. Onun için Meclisteki konuşmalarınıza dikkat edin” uyarısında bulunmuştur.

Konya Mebusu Vehbi Efendi'nin “Efendim, ne yapsalar bu milleti yıldırıamazlar. Millet Hilafet ve Saltanata sadıktır. Memleketin kurtarılması için uğraşyoruz. Müsterih olunuz Padişahım.” demesine de aynı karşılığı vererek endişesini ortaya koymuştur. “Rica ederim, dikkat edin. Bu adamlar her şeyi yaparlar. Meclisteki sözlerinize dikkat edin.”

Abdülaziz Mecdi Efendi'nin heyecanla Dolmabahçe önünde demirli düşman donanmasını göstererek “Padişahım bu kâfirlerin zoru işte su kenarına kadar geçer. Ötesinde sökmez. Anadolu pulattır. Memleketin selameti için atıldığı mücadelede mutlaka muvaffak olacaktır. Bundan emin olunuz.” Padişah'ın cevabı bir noktada takıldığını göstermektedir. “Tekrar ediyorum, akıl için yol birdir. Vaziyet meydandadır. İsterlerse yarın Ankara'ya da giderler.”²³⁴

²³² Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 258.

²³³ Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 16.

²³⁴ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni II*, s. 34.

Görüşmenin bu aşamasında söze giren Rauf Orbay, Meclis olarak taleplerini şöyle izah etmiştir. “Müsaade buyurun. Misak-ı Millî ile tespit edildiği veçhile Hilafet ve Saltanat makamı ile memleketin kurtarılması bahis konusudur... Eğer biz bu milletin duygularına tercüman olabiliyorsak şunu arz edelim ki milletin sizden istediği Meclis kararı olmadan herhangi bir milletlerarası vesikayı imzalamamaktır. Aksi takdirde istikbali çok karanlık görüyoruz. O kadar ki âkıbetin ne olacağı şimdiden kestirilemez.” Padişah bu sözlerle karşılık olarak “Rauf Bey, bir millet var, koyun sürüsü... Buna bir çoban lazım... O benim!” demiştir.²³⁵

10.1. Yol Ayrımı: 16 Mart 1920 İstanbul’un Resmen İşgali

Meclise dönen heyet üyeleri görüşmenin detaylarını mebuslar ile paylaşırken Meclis muhafız kıtası komutanı kapıya gelen bir İngiliz müfrezesinin Rauf ve Kara Vasıf beyleri teslim almak istediklerini haber vermiştir. Mebusların tepki göstermesi karşısında önce muhafız kıtasının karşı koyması istenmişse de Meclis Reisi daha önce karşı konulmamasını emretmiş olduğundan muhafız kıtası etkisiz kalmıştır.²³⁶ Meclisin resmen basıldığını ve mebusların da işgal güçleri tarafından alınıp götürülmeleri suretiyle Anadolu’da bir Meclis toplanmasının meşruluğunu garanti altına almak isteyen Rauf Bey kendisini müzakere salonundan zorla teslim aldıklarını bildiren bir yazıyı İngiliz birlik kumandanından aldıktan sonra Vasıf Bey ile birlikte teslim olmuştur. Askeri bir otomobil ile Tophane’ye götürülen mebuslar Tophane rıhtımından açıkta bulunan Benbow Dritnot’una nakledilerek Malta’ya gönderilmişlerdir.²³⁷

O günün ilk saatlerini Nişantaşı’nda Süleyman Nazif’in evinde bir dost meclisinde geçiren ve ertesi gün Falih Rıfkı’nın Saraçhanedeki evine geçmek için Unkapanı köprüsünü kullanan Yahya Kemal Bey, Karaköy köprüsünden Divanyolu’na kadar önemli noktaları tutan İtilaf askerlerinin önüne geleni yakalayıp dövdüğünü öğrenmiştir. Öğleye yakın uyanıp sokağa çıktığında Saraçhanebaşı’ndaki sebinin önünde karşılaştığı edebiyat muallimi Süleyman Şevket Bey’den Letafet Apartmanı’ndaki karakol baskını faciasında askerlerin yataklarında öldürüldüğünü, Harbiye Nezaretinin işgal edildiğini, çok sayıda evlerin İtilaf askerleri tarafından basıldığını öğrendiğini nakletmektedir. Darülfünuna geçtiğinde ise “talebenin içtima ettiğini ve Letafet Apartmanı’nda şehit edilen askerlerin²³⁸ cenazesini kaldırmayı tezekkür ettiğini” duymuştur. Darülfünün hocalarından Rıza Tevfik’in talebeye giderek “asla bu işe karışmamalarını, karışarlarsa

²³⁵ Rauf Bey daha İzzet Paşa kabinesini istifaya zorladığı sırada bu sözleri Padişah’tan duyduğunu hatırlayarak çobanlık rolünü oynamaya pek hevesli, gerçekten de kararlı ve azimli imiş” diyor. Orbay, *Cehennem Değirmeni II*, s. 35-/36.

²³⁶ Orbay, *Cehennem Değirmeni II*, s. 37.

²³⁷ Orbay, *Cehennem Değirmeni II*, s. 38.

²³⁸ Onuncu Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam (Yarbay) Kemalettin Sami Bey’in sabah saat 6’da elli neferlik bir İngiliz müfrezesinin kendilerine karşı bir hareket olmadığı halde henüz uykuda olan muzıka takımı erlerine ateş açtığı, üç şehid iki yaralı ve karargâh efradından iki şehid yedi yaralı bulunduğu raporu için bkz. DH. EUM, SSM, 40/26, *Osmanlı Belgelerinde Mustafa Kemal ve Milli Mücadele*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007, s. 187-189.

Darülfünûn'un başına bir türlü bela getireceklerini söylemiştir." Bununla birlikte Filozof'un sabah Ayan Meclisinde "denî hilkatinin bir marifetini gösterdiğini, arkadaşları olan bir eski Âyan âzası tevkif edilirken protestoya mani" olduğunu aktaran Yahya Kemal, Filozof'un "Adalet-i beynelmilel diye bir şey vardır. İngilizler o adalet-i beynelmilel namına hareket ediyorlar; Medeniyeti temsil eden İngiltere gibi bir devlete itiraz etmek küstahlıktır." dediğini bir zihniyet faciası olarak nakletmektedir.²³⁹

İşgalin ertesi günü İtilaf devletleri temsilcilerinin gazetelerde yayınlanan tebliği İttihatçıların Alman telkinlerine kapılarak girdikleri savaşın sonucunu ve ülkeden kaçmalarını hatırlatarak söze başlıyordu. Mütareke ile galip devletlerin vazifesi olarak cins ve mezhep farkı gözetmeden bütün Osmanlı vatandaşlarının gelecekleri, ekonomik ve sosyal hayatlarını düzenleyecek bir barış yapmak gösterildikten sonra aslında İttihatçı olan Millî Teşkilatın Padişahı ve emirlerini hiçe sayarak ahaliyi askerlik için topladıklarını, halkı soyduklarını iddia ile devam ediyordu. Sulh konferansının İstanbul'u gayrimüslimlerin hayatının tehlikeye atılmaması ve işgal ordularına karşı yapılan saldırıların durdurulması şartlarıyla Osmanlı Devleti'ne bırakma kararı aldığını belirten işgalciler, merkezi hükûmetin buna iyi niyet göstermesine karşın Millî Hareket adı altında hareket edenlerin tahrik ve teşviklerinden vazgeçemedikleri gibi hükûmeti de kendilerine katılmaya çağırdıkları suçlamasını yapmışlardı. Bu aşamada "Barış hükümlerinin gerçekleştirilebilmesi için ilk adım olarak şehrin geçici işgaline karar vermişlerdi."²⁴⁰ Beyanname, işgalcilerin niyetlerinin Padişahın nüfuzunu kırmak olmadığını, Osmanlı idaresinde kalacak yerlerde kuvvetlenmesini istediklerini belirterek Anadolu'da çıkacak bir isyan veya karışıklığın Türkleri İstanbul'dan mahrum edeceğini ihtar ediyordu. Herkesin işine gücüne bakmasını, hükûmetin emirlerine itaat etmesini isteyen işgal yönetiminin bildirisi, Millî Harekete katılanların yakalanıp mesul tutulacakları tehdidiyle son buluyordu.²⁴¹

10.2. Mebusan Meclisi'nin Feshi

Meclisi Mebusan üyeleri baskından iki gün sonra bu şartlarda toplanıp çalışamayacağını belirterek faaliyetlerine son vermişlerdir. 18 Mart günü verilen 16 imzalı bir teklif ile Meclis toplantılarını erteleme kararı almıştır. Böylece Padişah'ın feshetmesinin önüne geçilmek istenmişti. Buna mukabil Heyet-i Temsiliye adına işgali protesto edip halkın ve idarecilerin tepkilerini yöneterek işgali "resmî Avrupa ve Amerika'nın değil, ilm ü irfan ve medeniyet Avrupa ve Amerika'sının vicdanına tevdi" ile iktifa eden Mustafa Kemal Paşa, bu hadisenin büyük ve tarihi sorumluluğuna kamuoyunun dikkatini çekmiştir. İstiklal davasının meşru ve kutsi olmasının en zor zamanlarda Allah'tan sonra en büyük yardımcıları olduğunu belirten Mustafa Kemal Paşa, Erzurum mebusu sıfatıyla ve Heyet-i Temsiliye namına 19 Mart günü "vilayetlere

²³⁹ Yahya Kemal, *Eğil Dağlar*, s. 318-319.

²⁴⁰ Orbay, *Cehennem Değirmeni II*, s. 40.

²⁴¹ Kemal Atatürk, *Nutuk-Vesikalar*, s. 277-278.

ve müstakil livalara ve kolordu komutanlarına" gönderdiği bir tamim ile başkentin korunması, milletin istiklalini ve devletin kurtarılmasını temin edecek tedbirleri düşünmek ve gerçekleştirmek üzere "millet tarafından salahiyet-i fevkaladeyi haiz bir meclisi" Ankara'da toplanmaya davet etmişti.²⁴² Dağılmış olan Meclisten Ankara'ya gelebilenlerin de bu meclise katılmalarının zaruri görüldüğü ilan edildiğinden mebuslar tatil kararının ardından birer birer Anadolu'ya geçmeye başlamışlardır.²⁴³ İstanbul'un Anadolu ile münasebeti böylece tekrar kesilmiştir.

10.3. Salih Paşa Hükûmetinin İstifası

Salih Paşa hükûmetinin bu gelişmeler karşısında ortaya bir irade koyamaması ve İngilizlerin; Millî Teşkilatın suçlanması, aksi takdirde İstanbul ve Edirne'nin işgal edileceği yolundaki taleplerini kabul etmeyerek istifa etmek zorunda kalacağı anlaşıncı Padişah Tevfik Paşa'ya hükûmeti kurmayı teklif etmiş ancak kabul ettiremeyince yine Damat Ferit Paşa seçeneğine yönelmişti.²⁴⁴ Padişah'ın bu tercihinde İngilizler tarafından hoş karşılanacağı beklentisinin etkili olduğu düşünülmektedir.

Damat Paşa'nın hayalciliği bilindiği için ihtimal ortaya çıktığı andan itibaren itirazlar da dile getirilmeye başlanmıştır. Nitekim Meclis ikinci reisi Hüseyin Kazım Bey, Başkâtip Ali Fuad Bey'i ziyaret edip, "Eğer Ferit Paşa İngilizlerden kavi bir söz almış ise" Padişahın onu Sadarete getirmesini, kendilerinin de yardımcı olacaklarını vaat etmişti. İngilizlerden destek için bir söz alınmamış ise Damat Paşa'nın Sadaretinin ülkede olumsuz etkileri olacağından bunu yapmamasını talep etmiştir. Ali Fuad Bey, durumu Sultan Vahdettin'e arzettiğinde onun dolaylı olarak/zımnem işrabem olumlu cevap verdiğini söylüyor ve "Acaba İngilizler mi Ferit Paşa'yı, Ferit Paşa mı Padişahı, Padişah mı bizi aldattı?" sorusunu soruyordu.²⁴⁵ Meclis ikinci reisi Hüseyin Kazım Bey'in bu konudaki ısrarını Padişah ile görüşmesinde de sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Regaip Kandili vesilesiyle huzura çıkıldığında Padişah'ın Başmabeyincisi Yaver Paşa'nın da ricasıyla Padişahın bu tayinden vaz geçirilmeye çalışılması Ferit Paşa hakkındaki olumsuz kanaatin umumi olduğunu göstermektedir. Hüseyin Kazım Bey görüşmede Ferit Paşa'nın yetersizliğinin fiilen ve maddeten sabit olduğunu belirterek bu sorumluluğa ortak olmaması için Padişahı uyardığını aktarmıştır. Fena halde kızan Padişah:

"-Ben Ferit Paşa'yı mevki-i Sadarete getirmek kararını verdim ve öyle de yapacağım!

-Evet, ama bundan pek çok fenalık görülecektir!

-Ben Rum Patriğini bile getiririm!

²⁴² Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 281.

²⁴³ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 260

²⁴⁴ Türkgeldi, Damat Paşa'nın bu sadaretinin ülke için felaket getirmesi üzerine Tevfik Paşa'nın o zaman teklifi kabul etmediğine pişmanlığını dile getirdiğini aktarmaktadır. Bkz. *Görüp İştiklerim*, s. 260.

²⁴⁵ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 260

-Evet, getirebilirsiniz, fakat maksat hâsıl olmaz.

-Ben Ermeni Patriğini de getiririm!

-Evet, yine faidesi olmaz!

-Ben Hahambaşını da getiririm!

- Bunun da faidesi olmaz.” Artık konuşma mantıklı bir zeminden çıkmıştı, Bunun üzerine yerinden fırlayan Padişah;

-Evet, ben böyle karar verdim ve getireceğim! Diyerek eliyle kapıyı gösterdi.”²⁴⁶ Memleketi ailesinin malı, halkını sürü olarak vasıflandıran Padişah'ın kendisini uyaran kişiyi kovduğu anlaşılıyor.

Hüseyin Kazım Bey, Padişah ile görüşmesini Sadrazam Salih Paşa'ya aktarmış, onun ne yapılması gerektiği sorusuna cevaben şahsi haysiyetini kurtarmak için istifa etmesini önermiştir. Salih Paşa 4 Nisan'da istifanamesini yazarak Padişaha sunmuş ve ertesi günü Sadaret Ferit Paşa'ya verilmiştir.²⁴⁷

11. Damat Ferit Paşa Hükûmeti (5 Nisan 1920-17 Ekim 1920) İstanbul Ankara Arasında Aleni İktidar Mücadelesi

Gelinen noktada uyguladığı siyasetin ve tedbirlerin sonuçsuz kaldığına hükmeden Padişah bunun sorumlusu olarak Millî Hareketi suçlamaktaydı. Mütarekeden beri kademeli olarak kurtuluş noktasına yaklaşan siyasi vaziyeti “milliyet namı altında îkâ edilen iğtişâât vahîm bir hale getirmiş ve buna karşı şimdiye kadar ittihazına çalışılan tedbir-i muslihane faidesiz kalmıştır.” Son olaylara nazaran bu isyan hali devam ederse Allah korusun daha vahim sonuçları olacağından isyanın bilinen “düzenleyici ve teşvik edicileri hakkında kanun hükümlerini uygulamak ve kandırılarak karışmış olanlar hakkında umumi af ilanı gerekmektedir. Hükûmetin ülkede asayiş ve düzeni sağlaması, tebaanın Hilafet ve Saltanata bağlılığını kuvvetlendirmesi bekleniyordu. Büyük devletler ile samimi ve tatmin edici bağlar kurarak barış şartlarının yumuşatılması, gerekli tedbirleri alarak halkın ekonomik sıkıntısının hafifletilmesi katiyen isteniyordu.”²⁴⁸ Bu direktifiyle Padişah ülke içinde bir iktidar mücadelesini resmen başlatmak yoluna gitmiştir diyebiliriz.

Böylece başlamasına vesile olduğu hareketin bir şekilde arkasında durmak değil, sadece galip devletlerin isteklerini yerine getirmek amacıyla olduğunu gösteriyordu. Etrafında bu hareketi el altından desteklemesi çağrısı yapanlara da bunun bir işe yaramayacağını söyleyerek İtilaf devletleriyle her halde iyi geçinmek mecburiyetine inandığını ortaya koymuştur.²⁴⁹ Benzer mahiyette Salih Paşa hükûmetinde Dâhiliye Nazırı olarak görev yapan Ebubekir Hazım Bey de Kuvâ-yı Milliye'nin gizlice desteklenmesi için Padişahı

²⁴⁶ Hüseyin Kazım, *Meşrutiyetten Cumhuriyete*, s. 173-174; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 261.

²⁴⁷ Hüseyin Kazım, *Meşrutiyetten Cumhuriyete*, s. 175; Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 158.

²⁴⁸ BOA, DUİT, 9/96

²⁴⁹ Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim Yaptıklarım* s. 346-347.

cesaretlendirmişti. Padişaha, Damat Paşa'nın bürokrasiyi ve ülkeyi tanımadığını örneklerle aktardıktan sonra eğer atanırsa; "artık Üsküdar'dan öteye emrimiz geçmeyeceğini arz etmeyi bir sadakat gereği sayıyorum." sözleriyle uyarılmış, ancak netice alamamıştı.²⁵⁰

Ferit Paşa'nın Sadrazamlığa getirilmesinin Mebusan Meclisinde büyük bir heyecan uyandırmakla birlikte uzun zamandır bir şekilde korunan dengeyi alt üst ettiğini belirten Hüseyin Kazım Bey, Meclisin ve Damat Paşa'nın birbirleri hakkında verdikleri beyanatlardan sonra birlikte çalışmanın mümkün olmadığını dile getirdiğini, Ferit Paşa'nın da Meclisin feshi için irade çıkarttığını söylemektedir.²⁵¹

Ferit Paşa'nın Hariciye Nâzırlığını da üstlendiği kabinesinde Dâhiliye Nazırı Reşit Bey, Bahriye Nazırı ve Harbiye Nazır vekili Mehmet Sait Paşa, Adliye Nazırı Ali Rüştü Bey, Maarif Nazırı Fahrettin Bey, Nafia Nazırı Cemil Paşa gibi isimler görev almışlardı. Türkgeldi, İngiliz Muhipleri Cemiyeti kurucusu Said Molla'nın Adliye Nezaretini Müsteşarlığına getirildiğini belirterek mücadelenin geldiği noktayı göstermektedir.²⁵²

Damat Ferit Paşa hükûmeti bu devrede Anadolu hareketini etkisiz bırakmak amacıyla çok yönlü tedbirler almaya başladı. Padişahın tam desteğine ilaveten halkın dini duygularına ve Saltanat/Hilafet makamına bağlılığına hitap ederek Şeyhülislam'dan Teşkilat-ı Milliye adı altında fesat çıkarıcıların ve destek verenlerin cezalandırılmalarının dinen gerekli olduğuna dair fetva alındı. Kuvâ-yı Milliye'ye karşı daha önce etkili olamayan Ahmet Anzavur, paşa unvanı ile Balıkesir mutasarrıflığına tayin edildi. Tehcir davalarına bakan İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi başkanlığına acımasızlığıyla meşhur Nemrut Mustafa Paşa atanarak muhaliflere gözdağı verilmek istenmişti. Halkı doğrudan olumlu etkileyecek bir hamle olarak da Kuvâ-yı Milliye'nin faaliyetlerinden can, mal ve mesken bakımından zarar görenlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla para ayrıldığı duyurulmuştur.²⁵³

11.1. Fetva, İrade, Beyanname Üçlüsü

Padişah, yeni hükûmeti atama iradesinde Anadolu hareketi karşısındaki pozisyonunu korumuştur.²⁵⁴ Şeyhülislam Dürriyade Abdullah Efendi fetvası ise İslam Halifesinin ülkesinde kötü kişilerin birleşip kendilerine reis seçerek çeşitli propaganda ile vatandaşları kandırmaya çalıştıkları tespitiyle başlıyordu. Halifenin emri olmadan ahaliden asker toplamaya teşebbüs ile görünüşte askeri silahlandırmak ve giydirmek, hakikatte mal toplamak sevdasıyla şariat hilafına hareket ediyorlardı. Vatandaşın mal ve eşyasını gasp etmeleri, bunun için bazı köylere saldırıp yakıp yıkmaları ve masum

²⁵⁰ Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, (Yayına hazırlayan Sadi Borak), Çağdaş Yayınları, İstanbul 1982, s. 45-47.

²⁵¹ Hüseyin Kazım, *Meşrutiyetten Cumhuriyete*, s. 175.

²⁵² Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 261; Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 156.

²⁵³ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 159.

²⁵⁴ BOA, DÜİT, 9/92

vatandaşlardan birçoğunu öldürmeleri sorumluluklarını artırıyordu. Devletin askeri, mülki ve ilmi memurlarını durduk yere azledip kendi taraftarlarını atamaları, devletin haberleşmesini keserek devlet merkezinin ülkeden koparıp Halifenin nüfuzunu azaltmaya çalışmaları dolayısıyla devlete karşı asi oldukları hükmüne ulaşılıyordu. Halifenin emrinden sonra da dağılmayarak isyanda ısrar etmelerinden vatandaşı kurtarmak vacip olduğuna göre asilerin öldürülmeleri meşru ve farz olur hükmü verilmişti.²⁵⁵

Müslümanların Halifenin etrafında toplanıp asilerin öldürülmeleri davetine uymalarının vacip olduğu; mücadeleye çağrılanlardan çekinip kaçacakların dünyada cezaya ahirette azaba müstahak olacakları, Halife askerlerinden asileri öldürenlerin gazi ve asiler tarafından öldürülenlerin şehid olacakları, asilerle mücadele için çıkarılan Padişah emrine uymayanların da şeriatı göre cezaya müstahak olacakları hükme bağlanmıştır.²⁵⁶

Damat Ferit Paşa hükûmetinin beyannamesinde ise öncelikle, Osmanlı Devleti'nin eşi görülmemiş bir tehlike içinde olduğu tespiti yapılmıştır. Milletin bilmeyerek, istemeyerek sürüklendiği savaş, yapılan her türlü fedakârlığa rağmen kaybedilmişti. İmzalanan Mütareke ile teslim olunduğunu hatırlatılarak artık akla ve hâle uygun bir yol tutulması gerektiği halde bu mecburiyetin anlaşılamamıştı. Teşkilat-ı Milliyeciler “yalnız hırs ve menfaat sevgisiyle fitne ve fesat çıkararak” siyasi vaziyeti son derece tehlikeye atmaktaydılar.

Savaş sırasında yaşanan birtakım çirkin hadiselerin Avrupa ve Amerika kamuoyunda şiddetli bir cereyan yaratıp barış şartlarının ağırlaştırılmasına yol açtığı iddiasıyla İttihatçıların tehcir politikası suçlanmaktaydı. Netice olarak Büyük Devletlerin Mütareke hükümlerini İstanbul'u geçici şekilde işgal ederek uyguladıklarını belirten Damat Ferit Paşa beyannamesi, isyancıların başkent ile Anadolu arasındaki haberleşmeyi kesmeye teşebbüs etmelerini “en büyük hıyanet-i vataniye” olarak niteliyordu. Zira isyan hareketi Anadolu'yu korkunç bir istilaya maruz bırakmak ve devletin başını gövdesinden ayırmak felaketinin hazırlayıcısıydı.²⁵⁷ Şahsi emelleri ve ihtirasları için yalancı milliyetçilik davasıyla milleti feda etmekte, bunun için her türlü cinayeti işlemekteydiler. Asilerin Anayasa ve kanunları hiçe sayarak ahaliden zorla para toplamak, zorla asker almak, razı gelmeyenlere eziyet ederek öldürmek, köyleri basıp yağmalamak gibi uygulamalarının şeriat bakımından reddedildiği fetva ile sabittir iddiası savunulmaktaydı.

²⁵⁵ BOA, BEO, nu. 344400'dan naklen Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 160.

²⁵⁶ BOA, BEO, nu. 344400, dan naklen Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 160; Fetvaya karşı Millî Hareket'in Ankara müftüsü Rifat Börekçi'nin hazırladığı fetva 16 Nisan'da vilayetlerdeki müftülerin katılımı için tamim edilmiş ve 21 Nisan günü Bursa ulemasının da katkısıyla 153 imzalı olarak ertesi gün 22 Nisanda Hâkimiyet-i Milliye'de yayınlanmıştır. Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Yayınları, İstanbul 1953, s. 354-356; *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, IV*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1991, s. 311; Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 95.

²⁵⁷ BOA, İDUİT, 9/140,

Hükûmetin amacının barışa kan dökmeden ulaşmak, devlet ve millet için tehlike oluşturanları anayasa, kanunlar ve şeriat dairesinde cezalandırmak olduğu vurgulandıktan sonra bir hafta içinde pişman olduğunu bildirenlerin umumi affa mazhar olacakları, isyana devam ederek Müslim gayrimüslim ahaliye zulüm ve tecavüz edenlerin şiddetle cezalandırılacakları ilan edilmekteydi.²⁵⁸

Aynı gün Padişah iradesi “siyasi zaruret sebebiyle” Meclisin feshinin gerektiğini, dört ay içinde seçimle yeniden toplanmak üzere feshinin irade edildiğini duyururken, hükûmet seçimlerin zaten tam bir serbestlik içinde yapılmadığını, gayrimüslim unsurlar da katılmadığı için²⁵⁹ “hâkimiyet-i milliye’yi tamamen temsil edemediği” gerekçesine sığınmaktaydı.

11.2. Ankara’ya Karşı Muhalefet Çabaları- Hilafet Ordusu /İç İsyanlar (Bolu, Düzce, Hendek, Adapazarı, Bozkır, Anzavur...)

Damat Ferit Paşa, Teşkilat-ı Milliye’ye karşı mücadelesinde İngiliz temsilcilerin yardımlarına güvenmekteydi. Harbiye Nezareti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetini kendi istediği gibi yönetemediği için Balıkesir mutasarrıflığına atadığı Anzavur’un kullanacağı mühimmatın teminini İngilizlerden istemişti. Ancak 8 Nisan’da Amiral Robeck’ten iç savaş çıkması ihtimalini dikkate aldıkları uyarısıyla karşılaştı.²⁶⁰ Hükûmetin İngiliz makamlarının istediği gibi çalışacağını ancak muhaliflerden kurtulmak için yardım etmeleri gerektiğini savunan Damat Ferit, siyasi düşmanlarının tutuklanmasını İngilizlerden talep edecektir. Bu hem yapmaya kendi kuvvetinin yetmeyeceğini bildiğinden hem de İngilizler ile müşterek hareket ettiğini gösterebilmek ve onların da taşın altına ellerini koymalarını sağlamak isteğinden kaynaklanmış olmalıdır.

Dâhiliye Nazırı Reşit Bey 15 Nisan’da Anzavur için “bu doğrudan Hükûmetin harekâtıdır” diyerek projenin sahibi olduklarını kabul etmiştir. 16 Nisan itibarıyla bütçesi düzenlenen Kuva-yı İnzibatiye için 18 Nisan’da kararname çıkarılmıştır. Buna göre teşkilat, “Kuvâ-yı Milliye adıyla köy ve kasabalara saldırıp ahalinin para ve mallarını gasp eden eşkıyanın tedip ve tenkili” için kurulmuştur.²⁶¹ Teşkilatı idare için Erkân-ı Harbiye-i Hususiye kurulup başına Albay Refik Bey getirilmiştir. İngilizlerin isteğine uygun hareketinin bir sonucu olarak Damat Ferit, 22 Nisan’da tutuklanmalarını istediği muhaliflerin listesini İngiliz Yüksek Komiser vekili Webb vasıtasıyla General Milne’e ulaştırmıştı. İngilizler Mustafa Kemal Paşa ve yakın kadrosunun isimlerinin de yer aldığı listedeki şahısların hükûmet tarafından tutuklanmasının uygun olacağını bildirerek beklentileri daha başta boşa çıkarmışlardı. Sadrazam 26 Nisan’da Balkan ve Birinci Dünya Savaşı suçlularının yargılanacağı yeni bir Divan-ı Harp kurup başına Müşir Zeki Paşa’yı getirerek Sivas eski

²⁵⁸ Vakıf, 11 Nisan 1920, nu. 871’den naklen Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 163.

²⁵⁹ Vakıf, 13 Nisan 1920, nu. 873’ten naklen Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 164.

²⁶⁰ Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri II*, s. 480; Can Erdem, *Damat Ferit Paşa* s. 165.

²⁶¹ Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 94; Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 166.

valisi Muammer Bey ve mebuslar Nazif ve İsmail Hakkı Beylerle birlikte 19 rütbesiz askerin Amasya tehciri uygulamasından yargılanmasını kararlaştırdı. Böylece İngiliz dostluğunu ve yardımını kazanma ümidini kaybetmediğini göstermekteydi. Nisan ayı sonunda İzmit Jandarma Alay kumandanı Hikmet Bey'in Kuvâ-yı Milliye karşıtlarının çoğunluğu Çerkezlerden olarak iki bin kişiyi aştığı ve Düzce'de Millî Hareketin üç yüz asker ve subaylarını esir aldıklarını ilan etmesini hükûmetin başarısı olarak görmüşlerdi. Harbiye Nezaretinin de Kuva-yı İnzibatiyenin desteklenmesi için emir verdiği gazetelerde yayınlanıyordu.

Hükûmetin 28 Nisan'da Anadolu Fevkalade Müşirliğini kurup Müşir Zeki Paşa'nın yönetimine vermesi Anadolu'yu bırakmama kararlılığının bir göstergesi olmalıdır.²⁶² Bir gün sonra Harbiye eski nâzırlarından Süleyman Şefik Paşa da Kuva-yı İnzibatiye kumandanlığına "İzmit ve Havalisi Fevkalade Kumandanı" unvanı ve Yaver-i Ekremlik payesiyle atanmıştır. Kongreler döneminde Mustafa Kemal'i yakalamakla görevlendirilmiş olan Elâzığ eski valisi Ali Galip de o tarihten itibaren maaş ve yollukları ödenerek taltif edilmiş, hizmeti unutulmamıştır. Damat Ferit Paşa, Kuva-yı İnzibatiye teşkilatının her ilde kurulmasını sağlamak üzere çalışırken pek çok yerde gönüllü bulunamadığı için emrinin yerine getirilemediği haberleriyle de karşılaşılıyordu. Bu durum Harbiye ile fikir birliği içinde olamayan hükûmetin ayrı bir yapılanmaya gitmek zorunda kaldığını da göstermektedir. Ahmet Anzavur ve Zeki Paşa yetki ve görev yapma tarzları bakımından anlaşılmayınca Fevkalade Kumandanlık lağvedilerek 21 Mayıs'ta İzmit ve Havalisi Kolordu Kumandanlığı kurulmuş ve başına Suphi Paşa getirilmiştir. Bütün çabaların karşın Anzavur kuvvetlerinin bulundukları yerin halkını soymaya ve yağma yapmaya başlamaları amaca ulaşamayacağını gösteriyordu. Nitekim kuvvetlerin umumi kumandanlığına getirilen Suphi Paşa da mevcut askerin eğitimsiz, terbiyesiz ve sayıca yetersiz olduklarına dikkat çekerek kıtaların hemen geri alınıp İstanbul dışında bir yerde eğitim verilmesini talep etmişti. Anzavur'un Mayıs ayında subay ve teçhizat destekli kuvvetlerinin Adapazarı, Geyve ve Kandıra'yı ele geçirip Bolu ve Gerede'de ahali yapısının da yardımıyla başarılar kazanması Damat Ferit Paşa ekibinde bir ümit ışığı yakmıştı. Ancak ilk çarpışmalardan sonra bir kısım Kuva-yı İnzibatiye erbaşları cephaneleriyle millî kuvvetlere katılmaya başlaması tereddüt yaratmıştır. Nitekim Haziran ayında Geyve boğazında yapılan çatışmalarda Ali Fuad Paşa'nın gönderdiği millî kuvvetlere yenilen Kuva-yı İnzibatiye'nin bazı birlikleri karşı tarafa geçmişlerdi. Diğerlerinin de silahları alınarak İstanbul'a geri gönderilmişlerdi. Bunlardan bir kısmı yolda firar etmiş, bir kısmı da Jandarma'ya kaydedilmişlerdi. 23 Haziran'da ise Anadolu Islahat Müfettiş-i Umumiliğinin kadrosu kapatılmış, sadece unvanı Zeki Paşa'nın üstünde bırakılmıştı.²⁶³

²⁶² Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 172; Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 18.

²⁶³ BOA, MV, 219/86'dan naklen Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 181; Ayten Dirier, "Kuva-yı İnzibatiye / Hilafet Ordusu", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, cilt 8, sayı 3, Ankara 2021, s. 968-983.

12. Damat Ferit Paşa'nın Son Hükûmeti, (31 Temmuz 1920-20 Ekim 1920)

Damat Ferit Paşa, bütün gayretine karşın İngilizlerden ülke ve devlet lehine kazanımlar elde edememişti. Barış anlaşması olarak ortaya konan projenin devletin bitiş, milletin parçalanma kararı olduğunun ortaya çıkması üzerine 31 Temmuz'da istifa etti ancak aynı gün yeni hükûmeti kurmakla görevlendirildi. Sadaret, Hariciye ve Harbiye Nazır vekilliğini üzerine alan Paşa, İtilaf devletleriyle münasebeti olan her işi kendisi takip etmek arzusundaydı. İngiliz yetkililer de onu barış anlaşması imzalanana kadar orada tutmak ve sonra harcamak niyetini rapor ve yazışmalarında ortaya koymuşlardır.²⁶⁴ 4 Ağustos'ta bir bildiri yayınlayan hükûmet, Sevr Anlaşmasını imza edeceklerini duyururken Millî Teşkilatı Bolşeviklikle suçlamaya özen göstermişti. Anadolu'daki isyancı İttihatçıların mutlak ezileceğini tekrarlayan Damat Ferit Anadolu'ya geçmek konusunda davet alıp tereddüt gösteren Veliâht Abdülmecid Efendi'yi Dolmabahçe'ye naklederek polis nezareti altına almıştı.²⁶⁵ Diğer yandan İngiliz siyasi ve askeri temsilcilerinden Anadolu'ya karşı kullanılacak 25.000 kişilik askerin donanımının sağlanmasını istemişti.

13. Sevr'i İmzalama Süreci ve Onay Tartışmaları

Osmanlı Devleti'nin yöneticileri tarafından resmen tarihe gömüldüğünün kabulüne işaret eden Sevr Anlaşması, Osmanlı murahhasları, Hadi Paşa, Rıza Tevfik ve Reşat Halis Beyler tarafından 10 Ağustos 1920'de imzalandı. İstanbul'u şartlı, İzmir'i ise şeklen Türkiye'de bırakan Sevr'in imzalandığı gazetelerde "millî matem günü" başlıklarıyla duyurulmuştur. 12 Ağustos'ta İstanbul'da genel yas ilan edildi. Yüksek Komiserliğin Saray ile ilişkilerine önemli bir figür olan baş tercüman Ryan bile anlaşmanın imzalanmasını "Hâlâ Müttefikleri memnun etme politikasına sadık olan Ferit, bunu imzalama cüretini gösterdi." sözleriyle değerlendirmekteydi.²⁶⁶

İngiliz Harbiye Nezareti 17 Ağustos günü, Hariciye Nezaretine (Damat Ferit Paşa) gönderdiği yazıda İstanbul hükûmetinin barış şartlarını daha kolay kabul ettireceği inancıyla 25.000 kişilik ordu kurmasını kabul ettiklerini bildirmiştir. Bunu takiben üç yüksek komiser Padişahı ayrı ayrı ziyaretle Kuvâ-yı Milliye'nin bastırılması talebinde bulunduklarında Padişah, İngiltere'nin dostluğunu kazanmak için daha kuvvetli çalışacağını vaat etmiştir.

Hükûmet, Sevr Anlaşması şartlarına göre çekildiği yerlerin memurlarına maaş ödemesini kesmiş, İstanbul'a dönen memurların da Millî Harekete katılıp katılmadıklarını tahkik için Divan-ı Harp'te sorgusunu yapmaya başlamıştır. Hükûmet 28 Ağustos'ta İngiliz Muhipler Cemiyetinin teklifi olan okullarda İngilizce öğretimin

²⁶⁴ Amiral Robeck, anlaşmanın imzasından sonra halk nazarında düşeceği aşağılık durumdan sonra orada kalmasına gerek olmayacağını altını çizmiştir. Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 201.

²⁶⁵ Jaeschke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili Belgeler, s. 16; Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 203.

²⁶⁶ Ryan, *Sonuncu Dragoman*, s. 129; Heyete bazı ödünler elde etme talimatı verildiği ancak başarılı olunamadığı hakkında bkz. Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 107.

yapılmasını kabul ederek²⁶⁷ sömürge pozisyonunu fiilen kabul ettiğini de göstermiştir. Ekonomik sıkıntılar içindeki hükûmet memur maaşlarını ödemekte zorlandığından Ağustos ayı sonunda hazineden altın satılması kararı almıştır.

Damat Ferit Paşa'nın bu aşamada önceliği İtilaf başkentlerinde siyasi temsilci bulundurmaktır. İngiltere ve Fransa önemli, İtalya ise usule uymak bakımından dikkate alınmalıydı. Ancak Türkiye'nin aciz durumunu göz önüne alan Lord Curzon temsilciliğin maslahatgüzar seviyesinde olmasında ısrarlı iken Fransa ve İtalya büyükelçi seviyesinde anlaşmışlardı. İngiltere'nin Osmanlı yönetimini iyice itibarsızlaştırmak istediği anlaşılıyordu.²⁶⁸ Sevr'i uygulayabilmek için Anadolu'daki hareketi de dâhil etmek gerektiği kanaatine ulaşan İngiltere'nin önerisine Damat Ferit Paşa "Mustafa Kemal ile müzakere faydasızdır." dese de İstanbul'da bu fikrin hayata geçirilmesi için girişimler başlamıştı.²⁶⁹

İngiltere'nin bu aşamada Sevr'i uygulatmayı merkeze alarak hükûmetin her talebini önce anlaşmayı onaylamaya bağladığı görülmektedir. Sevr'in imzasından sonra "İtilaf Yüksek Komiserliği Sultan Vahdettin ile gayri resmi kişisel ilişkiler kurma girişimlerinde bulunmuş ve Yüksek Komiserler 22 Ağustos'ta onu ayrı ayrı ziyaret etmişlerdi."²⁷⁰ Padişahın Damat Ferit ile birlikte kabul ettiği komiserlere yaşadıkları felaketin sebebi ve İngilizlerle dostluk geleneğini çiğneyenler içinde bir tek gerçek Türk'ün bulunmadığını söylemişti.²⁷¹ Kendisi Türkiye'nin idam hükmü sayılabilecek Sevr'i imzalarken gelecekte İngiliz yardımını alabileceği ümidiyle hareket ettiğinin altını çizmişti. Ryan'ın "çok güçlü değil ve anlaşılan çok gergin bir durumda" olarak tarif ettiği Padişah, kabulde yanında tuttuğu Damat Ferit üzerinden milliyetçi bir hükûmetle çalışmaktan ise Saltanatı bırakmayı düşüneceği mesajını İngilizlere iletmışti. Lord Curzon 6 Ekim günü "Sultan'ın Saltanatı bırakmaması için bütün kuvvetinizle tesir ediniz" talimatını vermiş olması Padişahın kısmen de olsa amacına ulaştığını göstermektedir.²⁷²

İtilaf Yüksek Komiserleri 7 Ekim'de Anadolu'ya bir heyet göndererek ayrılığı barışçı yoldan çözmesi için ortak bir nota verdiklerinde, hareketi ezmek için ordu donatma desteği isteyen Damat Ferit Paşa'nın hizmetlerinin sonunun geldiği de açığa çıkıyordu. İngiliz Yüksek Komiseri Robeck, 11 Ekim'de Padişah ile mülakâtında Sevr'in parlamento onayı olmaksızın de tasdik edilebileceğinde ısrar ederek, aksi halin Türkiye'nin felaketi olacağı ihtarında bulunmuştur. 17 Ekim'de Yüksek Komiserler heyeti Padişahı ziyaretle

²⁶⁷ BOA, MV nu. 220/32'den naklen Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 205.

²⁶⁸ FO 406/44, no: 86'dan naklen Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti*, s. 35.

²⁶⁹ Lütfi Fikri Beyin başkanlığında bir heyetin gönderilmesi konusuna Damat Ferit Paşa'nın da olumlu yaklaştığı basına yansıyan haberler arasındadır. İngilizlerin Mustafa Kemal'i denklem içinde düşünmeye başladıklarını gösteren anlayış için bkz. Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 107.

²⁷⁰ Ryan, *Sonuncu Dragoman*, s. 134; Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti*, s. 37.

²⁷¹ Robeck, Curzon'a Padişahın psikolojisini tahlil ederek İngiliz yardımı beklediğini bildirmişti. Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s.108.

²⁷² Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 211; Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 110; Ryan, *Sonuncu Dragoman*, s. 134; Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti*, s. 38.

“Anadolu ile uzlaşacak bir hükûmet kurmasını” isteyerek Damat Ferit’in kullanımdan düştüğünü zımnen ilan etmiş oldular.²⁷³ 18 Ekim günü sağlık sorunlarını gerekçe gösteren Damat Ferit Paşa istifa etti.²⁷⁴

14. Tevfik Paşa Hükûmeti (21 Ekim 1920-4 Kasım 1922)

Damat Ferit Paşa’yı Sadarette muhafaza etme gayretlerinden sonuç alamayan Padişah’ın Tevfik Paşa’nın atama iradesinde klasik söylemi tercih ettiği, iç ve dış politikaya dair bir beklenti dile getirmediği görülmektedir.²⁷⁵ Öncekilere nispetle bu irade Padişahın işinin artık duaya kaldığına veya gelişmeleri olurluna bırakmak durumunda olduğuna işaret kabul edilebilir. 21 Ekim tarihi ile atanan Tevfik Paşa’nın durumu için de “yavaş yavaş ölmekte olan İstanbul Hükûmetinin başında olmak iktidar sayılırsa nâzırlarında değişiklik yaparak iki yıl süreyle görevini sürdürdüğü” yorumu yapılmıştır. Paşa’nın milliyetçi etkilerin etkisi altına girmeyeceğinden emin olunduğu takdirde mevcut en iyi aday olduğu belirtilirken Robeck, “zayıf ve milliyetçi etkilere maruzdu” yorumunu yapmıştı.²⁷⁶ Paşa’nın Yüksek Komiserlere Sevr’in Padişah tarafından onaylanması için yol gösterdiğine dair iddiaların da bu meyanda olduğunu söylemeliyiz.

Hükûmette Dâhiliye Nezaretine Ahmet İzzet Paşa, Bahriye Nezaretine Salih Paşa, Harbiye Nezaretine Ziya Paşa, Hariciye Nezaretine Safa Bey getirilmişti. Adliye Nezaretine vekâleten Hüseyin Kazım Bey, Şura-yı Devlet Riyasetine Mustafa Arif Bey, Maliye Nezaretine Raşid Bey, Maarif Nezaretine, Reşit Paşa, Nafia Nezaretine Abdullah Bey getirilmişlerdi. Ticaret ve Ziraat Nezaretinde Hüseyin Kazım Bey, Evkaf Vekâletinde ise vekâleten Şeyhülislam Nuri Efendi görev yapacaklardı.²⁷⁷

Sonradan atanan Ali Rıza Paşa ile birlikte dört eski sadrazamın ve hepsi daha önce bakanlık yapmış bürokratların oluşturduğu kabine ilk bakışta ülke yönetimi için büyük ümitler uyandırabilecek yapıdaydı. Ülkenin en nüfuzlu devlet adamlarının, asker ve sivil bürokratların çalışmasından içeride ve dışarıda çok iyi neticeler beklenebilirdi. Tevfik Paşa’nın bu son Sadareti elbette beklentileri karşılamak üzere yapılan girişimlerle geçmiştir. Nitekim 23 Ekim’de yapılan toplantıda hükûmet programı görüşülürken “Ankara ile anlaşarak aradaki soğukluğu gidermek ve münasebetlerin düzeltilmesine çalışmak” için fikir birliği ifade edilmiş ve Anadolu’yu ikna edebilecekleri kanaati dile getirilmiştir.²⁷⁸ Tevfik Paşa yayınladığı beyanname ile de “ülkede mevcut ikiliği ortadan

²⁷³ Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 114; Ryan, *Sonuncu Dragoman*, s. 129; Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 387; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 54-55.

²⁷⁴ Can Erdem, *Damat Ferit Paşa*, s. 212; İstifa talebinin arkasında Konya ve Isparta isyanlarının başarısız olmasının, İtilaf devletlerinin Kuva-yı Milliye’yi zorla ikna etme projesini boşa çıkarmasının yer aldığı görüşü için bkz. Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 57.

²⁷⁵ BOA, *DUİT*, 9/120, lef 2.

²⁷⁶ Ryan, Tevfik Paşa için bu yorumu yaparken kendilerinin de Türk çetelerinin Beykoz’a kadar gelip İngiliz ve Yunan birlikleriyle çatışmasından korktuklarını belirtiyor ve Ankara’nın başarıları devam ederse İstanbul’da daha fazla kalamayacaklarını öngörüyordu. Bkz. Ryan, *Sonuncu Dragoman* s. 129-130; Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 59.

²⁷⁷ BOA, *İ. DUİT*, 9/120; Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s.65.

²⁷⁸ 24 Ekim 1920 tarihli Vakıf ve İleri’den naklen Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 390; Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 66.

kaldırmanın ilk görev olarak kabul edildiğini bildirirken kişi haklarına saygılı, sansürü kabul etmeyen, ekonomik durumu dengelemeye çalışan, azınlıkların dahi ülke yönetiminde yer alabilecekleri bir faaliyet programı" vaat ediyordu.

14.1. Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile Uzlaşma Çabaları

13 Kasım 1918'den beri Osmanlı Devleti'nin başkentini fiilen işgal altında tutan ve hükûmeti yönlendiren İtilaf devletleri yöneticileri iki buçuk yıldan sonra Ankara hükûmetinin dâhil olmadığı bir çözümün Anadolu topraklarında geçerli olamayacağına ikna olmuşlar ve Damat Ferit hükûmetini buna zorlamışlardı. Kabul etmemekte direnen Paşa'nın istifadan başka çıkar yolu kalmadığı görülmüştü. Koltuğuna oturur oturmaz Sevr'in onaylanması için İtilaf devletlerinin baskısıyla yüz yüze gelen deneyimli devlet adamı sıfatıyla Tevfik Paşa da ilk iş olarak bu mecburiyetin gereklerini yapmaya koyulmuştu.²⁷⁹

14.2. Deneyimli Siyasetçilerin Ayaklarının Suya Erdiği Yer: Bilecik Mülâkâtı

Kabinesini kurarken uygulayacağı politikayı da dikkate alan Tevfik Paşa, Mustafa Kemal'in cephe dönüşü birlikte çalışmak için çok uğraştığı İzzet Paşa'ya Dâhiliye Nezaretini vermişti. İzzet Paşa'nın geçmişte birlikte çalıştığı Kazım Karabekir ve İsmet Paşalar üzerinde çok etkili olacağı ümit ediliyordu.²⁸⁰ İzzet Paşa'nın bu zeminde Mustafa Kemal Paşa'yla yazışmalarında iki tarafın farklı beklentilerde olduğu ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa, millî ve milletlerarası bütün anlaşmaların karar merciini Ankara hükûmeti olarak gördüklerini, Damat Ferit Paşa hükûmetinin ilan ettiği "haksız ve akıl dışı" fetva'nın kaldırılmasını istiyordu. Kuvâ-yı Milliye'ye katılanlar için umumi af ilanı isteyen Paşa, boğazların silahtan arındırılıp bütün devletlerin geçişine açılması, İzmir ve Edirne'nin Yunan askeri tarafından boşaltılıp İtilaf kontrolüne alınmasını beklediklerini iletmişti. İzzet Paşa 1 Kasım günü bu talepleri ve Ankara'ya güvence vererek uzlaşılabilirliği kanaatini hükûmet ile paylaşmıştır.²⁸¹ İzzet Paşa heyetinin amacı Anadolu'yu ikna ederek belli noktalarda tadil edilmiş Sevr anlaşmasına imza koymak ve bu suretle İstanbul'daki Saltanat yapısını devam ettirmektir. Anadolu'yu anlaşmaktan başka çare olmadığına ikna etmek ısrarındaki İtilaf devletlerinin birincil amacının Ankara'daki yönetim ile ılımlı milletvekilleri arasında bir "nifak" çıkarmak olduğu, İzzet Paşa'nın Ankara'daki temaslarının da özünde böyle bir gayeye hizmet etmekte olduğu değerlendirilmektedir.²⁸²

²⁷⁹ Sevr baskısı karşısında Paşa'nın bazı vekillerin muhalefetini dile getirerek ayak sürümesi üzerine İstanbul'un Sevr gereğince işgal edileceği tehdidiyle karşılaştığı ve hemen yapın biz de hükûmet olarak Anadolu'ya gideriz" karşılığı verdiği belirtilmektedir. Bkz. Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 401.

²⁸⁰ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 329; Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 401.

²⁸¹ Mustafa Kemal Paşa'nın gözünde hilafet ve saltanatın yeri olmadığını, ülkeyi kendisinin yönettiğini belirten Paşa'yla hemen görüşmeye gitmenin yanlış olduğunu ancak başka çarenin de görünmediğini hatırlarında kaydetmişti. Bkz. *Feryadım II*, s. 222.

²⁸² Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 182-185.

Bu bakış açısıyla Ankara'ya gönderilen Kurmay Yüzbaşı Neşet Bey bir ay sonra Mustafa Kemal Paşa'nın bir muhtırası ve İzzet Paşa Heyeti'ni Bilecik'te görüşmeye davetiyle gelmişti.²⁸³ 22 Kasım'da hükûmet toplantısında okunan taleplerin başında, İstanbul hükûmeti Sevr'in Wilson Prensiplerine göre değiştirileceği hakkında İtilaf devletlerinden güvence alırsa millî birlik çabalarının destekleneceği geliyordu. TBMM doğuda barışın kurulması için çalışacak, barış görüşmelerinin sonuna kadar da işbaşında kalacaktı. Anlaşma sonrasında devlet işleri tek bir yönetim altında birleştirilecekti.²⁸⁴

İstanbul hükûmeti gelişmelerden İtilaf mümessillerini haberdar ederken zorda olan bütçeleri için de borç talebinde bulunmuştu. Ancak Yüksek Komiserler adam gönderip sonuç beklemenin işi sürüncemede bırakacağı gerekçesiyle Sevr'in bir an evvel onaylanmasında ısrar ederek bakış açılarının değişmediğini ortaya koydular. Buna mukabil İstanbul hükûmetinin cevabı bulundukları noktayı belirtmek bakımından anlamlıdır. Devlet-millet birlikteliğini sağladıktan sonra seçimler yapıp Meclisi açacaklar ve tasdik işini Mebusan Meclisi yapacaktı.²⁸⁵ Uzun bir mücadeleden sonra İstanbul Hükümeti Sivas kongresi kararlarını politikasının esasları arasına katmış görünüyordu.

Ahmet İzzet Paşa heyeti, Bahriye Nazırı Salih Paşa, Ziraat ve Ticaret Nazırı, Hüseyin Kazım Bey, Bern büyükelçisi Cevat Bey, Bâbıâli hukuk danışmanı Münir Bey ve Rasathane Müdürü Hoca Fatin Efendi'den oluşuyordu. Ankara heyetinde ise Mustafa Kemal, İsmet, Bekir Sami, Mahmut Esat, Celal, Kılıç Ali, Muhittin Baha ve Hakkı Behiç Beyler yer alıyordu.²⁸⁶ Heyet 3 Aralık 1920'de İstanbul'dan ayrıldı. Çok meşakkatli ve İzmit'e kadar İngiliz istihbaratının gözetiminde yolculuktan sonra Heyet, 4 Aralık'ta Bilecik'e ulaşabilmişti.²⁸⁷ 5 Aralık günü istasyon binasında yapılan görüşme İstanbul heyeti kadar görüşmeden uzlaşma için önemli neticeler bekleyenlerde büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Kendisini Büyük Millet Meclisi Reisi ve hükûmetini başkanı olarak takdim eden Mustafa Kemal Paşa'nın, muhataplarının siyasi aidiyetlerini tanımadıklarını belirtmesi başta İzzet Paşa olmak üzere İstanbul heyetini şaşırtmıştı.²⁸⁸ Bunun üzerine siyasi sıfatları olmadan görüşmekte mutabık kaldılar. Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin Osmanlı hükûmetini aldattıklarını ve onlarla anlaşmaya imkân olmadığını söylerken bütün heyeti gaflette olmakla eleştirmişti. Hüseyin Kazım Bey "Yalnız bizlerin de İngiliz casusu olduğumuzu söylemeye cesaret edemedi." diyerek eleştirinin boyutunu göstermiştir.²⁸⁹

²⁸³ Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997

²⁸⁴ Metin Ayışığı, *Mareşal*, s. 223; Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 404.

²⁸⁵ Ayışığı, *Mareşal*, s. 224.

²⁸⁶ Ayışığı, *Mareşal*, s. 227; Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 407.

²⁸⁷ Hüseyin Kazım, *Meşrutiyetten Cumhuriyete*, s. 180-181.

²⁸⁸ Hüseyin Kazım, *Meşrutiyetten Cumhuriyete*, s.181; Ayışığı, *Mareşal*, s. 226; Çetin, *Son Sadrazam*, s. 409.

²⁸⁹ Hüseyin Kazım, *Meşrutiyetten Cumhuriyete*, s.181.

Mustafa Kemal Paşa, muhataplarına İstanbul'a dönüşlerine müsaade etmeyeceğini bildirerek arzuları hilafına olarak Ankara'ya götürmüş ve "memleket için daha faydalı işler yapmak üzere kendilerine katıldıklarını" ilan ettirmiştir.²⁹⁰

İstanbul hükûmeti ise heyetin akıbeti hakkında bilgi alamıyordu. Hükümetin telgrafına ilk cevap on gün sonra gelince Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey, bunu işlerin yolunda gitmediğinin işareti olarak değerlendirdiklerini, görüşmelerin Ankara'da devam edeceğini anladıklarını ifade etmiştir.²⁹¹ Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa'nın İzzet Paşa'yla görüşme çabaları ve uyarıları Mustafa Kemal Paşa'nın bu emrivakiyi biraz da İstanbul'u zaafa düşürmek için yaptığını düşündürecek mahiyettedir. Zira İstanbul hükûmetinin öncelikli gündemi heyetin ne yaptığı ve neticenin kendilerinin dış politikadaki muhataplarıyla ilişkilerine nasıl tesir edeceği olmuştur. Mevcut durumda hem İtilaf temsilcileriyle yapılacak görüşmelerde elleri bağlanmıştı, hem de üç bakanın birden Anadolu'ya iltihakı kabinenin düşmesine yol açabilecek mahiyette bir olaydı. Hariciye Nâzırı Ziya Paşa 11 Ocak 1921 tarihli telgrafıyla heyete "Ankara'da kalmanın memleket menfaatine olduğu kanaatine bir şey denilemeyeceğini, ancak bu durumda hükûmetin düşeceği muhakkak" olduğunu bildirdi. Gelişmelerden haberdar olmak istiyorlardı. Telgrafı cevaplayan Mustafa Kemal Paşa, heyetin ortak gayenin başarılması için Ankara'da kaldıklarını, kabine düşmeden önce kendilerinin de emin ve hızlı bir vasıta ile Ankara'ya gelmelerinin vatan menfaatine olduğunu bildirmiştir.²⁹²

İstanbul'daki İngiliz temsilciliğinin, beklentilerini karşılamamakta direnen Tevfik Paşa'ya mali imkânsızlıklarını hatırlatarak istifayı önermesi ve Damat Ferit Paşa isminin yeniden gündeme getirilmesi galiplerin amaçlarına ulaşmak için müsait her vasıtayı kullanmak azmini göstermektedir. Ankara'da ise kalmaları için mebusların ısrarlarıyla karşılaşan, boş olan Trabzon milletvekilliği önerilen Paşa'lar bunu kabul etmemekte ısrarcı olmuşlar, heyetten sadece Münir Bey dışişlerinde görev kabul etmişti.²⁹³

Netice olarak Heyet üyelerinin İstanbul'a döndüklerinde istifa edip kendi ailevi işleriyle uğraşacaklarını, hükûmet görevi kabul etmeyeceklerini hükûmet üyeleri önünde ifade ederek yazılı vesikayla teyitleri sonucu 7 Mart'ta Ankara'dan ayrılan heyet üyeleri 19 Mart'ta İstanbul'a dönmüşlerdir. 22 Mart'ta istifa eden Paşalar Sadrazam Tevfik Paşa Londra'dan dönene kadar görevde kalmış ve 23 Nisan 1921'de Dâhiliye ve Bahriye

²⁹² Ahmet İzzet, durumu "esaret" olarak nitelendirmiştir. *Feryadım II*, s. 222; Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 351; Ayışığı, *Mareşal*, s. 230; Mustafa Kemal Paşa'nın başka düşüncelerle yaptığı bu hareketin aslında İzzet Paşa heyetinin de istediği şey olduğu 'Ankara'dakiler arasında görüşmeler yaparak taraftar kazanmak' olduğu yorumu için bkz. Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti*, s. 190; Buna mukabil Ryan heyetin hem kendi iyilikleri için hem de milli davaya desteklemeye zorlanabilecekleri düşüncesiyle "onurlu bir şekilde gözaltında tutuldukları" değerlendirmesini yapmıştır. Bkz. *Sonuncu Dragoman*, s. 130.

²⁹¹ İleri, 20 Aralık 1920'den naklen Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 412; Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti*, s. 197-198.

²⁹² Atatürk, *Nutuk*, s. 369; Çetin, *Son Sadrazam*, s. 413; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti*, s. 197.

²⁹³ Ryan, çok onurlu bir insan olan Münir Bey'in Anadolu tarafına geçmesinin "O dönemde çelişen bağlılıkların en iyi Türklerden bazılarını nasıl etkilediğini gösterdiği" kanaatindeydi. Kendi tanıdıkları arasında Kâmil Paşa'nın damadının da Ankara'nın kaderine ortak olduğunu ve bunu "ülkesine duyduğu onurlu görev aşkıyla yaptığından kuşku duymadığını belirtmektedir", bkz. *Sonuncu Dragoman*, s. 131; Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti*, s. 199.

Nezaretlerinden istifalarının kabullerine dair irade çıkmıştır.²⁹⁴ Ahmet İzzet Paşa bu süreci “Mustafa Kemal Paşa davetine rağmen heyetimizle anlaşmaya yanaşmadıktan başka, dönmemize de izin vermedi. Bizi izzet ve ikramla esir etti.”²⁹⁵ sözleriyle tarif etmektedir. Bununla birlikte bu sürecin iki taraf arasında bir yakınlaşma oluşturduğu, Tevfik Paşa’nın Yunan Ordusuna dair aldığı istihbaratı Ankara ile paylaştığı, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları hakkında alınan idam kararlarını kaldırdığı ise dikkatlerden kaçmamalıdır.²⁹⁶

14.3. Yanlış Aksettirilen Bir Uzlaşma Denemesi: Londra Konferansı

TBMM ordularının 6-10 Ocak tarihlerindeki I. İnönü savaşındaki başarısı İtilaf devletleri temsilcilerini Ankara’yı mutlaka çözüm denklemine dâhil etmek konusunda zorlamaya başlamıştır. İngiliz temsilci Rumbold, 20 Ocak’ta Mustafa Kemal’e çete reisi olarak bakılamayacağını, hükûmetinin etkili olduğunu ve Sovyetler ile ilişkilerinin dikkate alınması gerektiğini söylemekteydi.²⁹⁷ 21 Ocak’ta toplanan Paris Konferansında üç müttefik ülkenin dışişleri bakanları Ankara hükûmetinin de Londra’da düzenlenecek konferansa katılımını istediler. Bu konferansta Sevr tadilatının görüşüleceği beklentisindeki İstanbul hükûmeti, konferansa hazırlıksız yakalanmamak için taleplerini Paris’teki siyasi temsilcisi Nabi Bey’e bir talimatla bildirmiştir. Bu talimatta Trakya için 1913 Türk Bulgar anlaşması esasları dâhilinde Doğu Trakya’nın Osmanlı İmparatorluğuna iadesi isteniyordu. Asıl değişiklik Arap çoğunluklu vilayetler hakkındaki anlayışta ortaya çıkmıştır. Arapların bağımsızlığını kabul eden Hükûmet, Türk unsurun çoğunluk olduğu yerlerin Osmanlı Devleti’ne bırakılmasında ısrarlıydı.²⁹⁸

Böylece Mustafa Kemal’in uzlaşmaz tutumuna mukabil Ankara’daki ılımlı kesimin kafasını karıştırmanın mümkün olabileceğini düşünüyorlardı. 21 Şubat’ta Londra’da Sevr anlaşmasının akıbetini görüşmek üzere toplanacak konferansa Türk hükûmetinin, Mustafa Kemal Paşa veya TBMM temsilcilerinin Osmanlı Heyetinde yer alması şartıyla davet edildiğini bildirmişlerdi.²⁹⁹ Bu konferans öncesi ve sırasında yaşananlar İstanbul’daki yöneticilere kendi pozisyonlarını göstermişti. Ankara ile ilişkilerin seyrini (destekleme veya frenleme suretiyle) yönetmedeki başarıları ölçüsünde siyasi varlıklarını devam ettirebilecekleri anlaşılmıştı.

²⁹⁴ Mustafa Kemal Paşanın bu geri dönüşe itiraz etmemesinin sebepleri hakkında bazı değerlendirmeler için bkz. Ayışığı, *Mareşal*, s. 235-236.

²⁹⁵ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 222. Paşa’ya göre “Çünkü artık onun gözünde Hilafet ve saltanat bitmiş, millet liderliği kendisine geçmiş, ülke kendi hükmüne girmiş, bizim aracılık ve anlaşma için yetkimiz kalmamıştı.”

²⁹⁶ Ayışığı, *Mareşal*, s. 233.

²⁹⁷ Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 121-122; Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 416-417

²⁹⁸ Hükûmet, Boğazların savaş ve ticaret gemilerine açılmasını kabul ederken komisyonun görev bölgesinin sınırlandırılmasını da istemekteydi. Bkz. Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 219-221.

²⁹⁹ Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 418; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 232.

Tevfik Paşa konferansa katılım için 27 Ocak'ta gönderdiği telgrafta mevcut durumu izah ederek daveti iletmişti. Mustafa Kemal Paşa ise bir gün sonraki cevabında İstanbul hükûmetini hukuken tanımadığını, millet ve ülke adına tek yetkili kuruluşun TBMM olduğunu bildirerek doğrudan doğruya davet edilmeleri durumunda kabul edeceklerini bildirdi. Ömrünü millete hizmet yolunda geçiren Tevfik Paşa'nın mevcut durumun Türk halkının büyük fedakârlıkları sayesinde kazanıldığını görmesini ve Padişahın ülke adına yetkili tek kuruluş olarak TBMM'yi ilan etmesini istiyordu.³⁰⁰ Paşa, İtilaf devletlerinin Ankara temsilcileri olmadan İstanbul heyetini de kabul etmeyeceklerine dikkat çektikten sonra iki taraf arasında sürecin nasıl gelişeceğine dair beklentilerini de 28 ve 30 Ocak 1921 tarihli telgrafları ile bildirmişti. Bu taleplerin başında Padişah'ın TBMM'yi mevcut şekil ve yetkileri ile tanıdığını bir hatt-ı hümayun ile ilan etmesi geliyordu. Bu kabul edildikten sonra İstanbul'da kabine olmayacağı, Padişah nezdinde Ankara'nın bir temsil heyetinin yer alacağı, bütün memur maaşlarını Ankara'nın ödeyeceği gibi hususlar gündeme gelecekti. Kendilerinin de Teşkilat-ı Esasiye maddelerine uygun davranacağı ve bundan sonraki yazışmalarda TBMM'nin muhatap alınması gerektiği de bildirilmişti. İstanbul hükûmetini adeta bunaltır tarzda bunları takiben hükûmet başkanı olarak Fevzi Paşa'da Londra Konferansı için heyeti TBMM'nin seçeceğini, teknik hazırlıkları İstanbul hükûmetinin yapacağını duyurdu. Türkiye'yi temsil için tek yetkilinin Ankara hükûmeti olduğu İtilaf devletlerine bildirilecekti. Kabul edilmemesi halinde tarihi sorumluluk İstanbul Hükûmetine ait olacaktı.³⁰¹

Tevfik Paşa 31 Ocak 1921 tarihli cevabi telgrafında Teşkilat-ı Esasiye'nin Osmanlı anayasası olan Kanun-ı Esasiye aykırı olduğunu bildirmişti. Dış politikada ortaya çıkan olumlu gelişmelerden faydalanmak gerektiğine dikkat çekiyor, şekil meselesiyle vakit kaybetmemek gerektiği uyarısında bulunuyordu. Fevzi Paşa'nın tekliflerinin de kabul edilemeyeceğini hatırlatan Paşa, konferansa katılma şansı kaybolursa İstanbul ve boğazların Osmanlı hâkimiyetinden çıkabileceği uyarısını yapıyor, bir an önce delegelerin gönderilmesini istiyordu. Tevfik Paşa 2 Şubat'ta vatanın bağımsızlığı ve milletin istiklali söz konusu olduğunda şahsi ve iç meseleleri bir kenara bırakmak gerekeceğini hatırlatıp olumsuz cevap halinde doğacak tarihi sorumluluğun Ankara'ya ait olacağı uyarısını yaparak Mustafa Kemal Paşa'nın hamlesine karşılık vermişti.³⁰² TBMM'de yapılan görüşmelerde katılım için farklı görüşler ifade edilmişse de sonunda hususi davet olursa katılma kararı alındı. 6 Şubat 1921'de Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyeti Roma üzerinden Londra'ya göndermek üzere hazırlamışlardı ki, İtalya Hariciye Nazırı Kont Sforza Müttefikler adına Ankara'yı konferansa resmen davet etti.

³⁰⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 370-372; Çetin, *Son Sadrazam*, s. 419; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 256.

³⁰¹ Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 373-374; Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 122-123; Çetin, *Son Sadrazam*, s. 420-421.

³⁰² Atatürk, *Nutuk*, s. 374; Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 123; Çetin, *Son Sadrazam*, s. 422.

Tevfik Paşa'nın bu süreçte konferansa katılım için kendisinin görevlendirilmesi ve heyetlerin birleşmesi konusunda ne düşündüklerini İngiliz Yüksek Komiseri'ne sorması, şahsının ve hükûmetinin nasıl ezik bir psikoloji içinde olduklarını göstermek bakımından önemlidir.³⁰³ Adeta bir tabiiyet gösterisinde bulunan Tevfik Paşa "Fransız kamuoyunu rencide etmemek gerektiğini" 8 Şubat'ta Ankara'ya bildirmişti.³⁰⁴

14.4. Londra Konferansında Ne Oldu?

Tevfik Paşa heyeti millî sınırlar çerçevesinde bağımsızlık, iktisadi gelişme için yardım ve Sevr'deki şartların hafifletilmesini isteyecekti.³⁰⁵ 21 Şubat St. James Sarayında toplanan Konferansın ilk iki günü İtilaf devletlerinin kendi aralarındaki görüş alışverişlerine ayrılmıştı. 23 Şubat'taki oturumda öncelikle söz verilen Ahmet Tevfik Paşa, "sürdürülebilir bir barışın yapılması ve Wilson prensiplerine uygun bir şekilde Türklerin çoğunluk oldukları yerde bir Türk Devleti'nin ülke bütünlüğünü ve tam istiklalini istediklerini" belirterek başladığı konuşmasında azınlıkların hukukunun korunması ve boğazlar hakkında uluslararası bir anlaşma meydana getirilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Sonra Ankara Hükûmetinin temsilcisi Bekir Sami Bey'e dönerek Ankara Millet Meclisinin seçip kendi namına söz söyleme yetkisi verdiği temsilcileri Konferansa davet edilmiş olduğu için tekliflerini konferansa bildirmeleri maksadıyla sözü onlara terk ettiğini söylemiştir.³⁰⁶

O sıralarda 76 yaşında olan tecrübeli devlet adamının bu yaklaşımı İngilizlerin İstanbul ve Ankara'yı birbirine düşürmeye dönük planlarını alt üst etmiştir. Ankara'da bu gelişmenin Tevfik Paşa'nın sadece sözü milletin gerçek temsilcilerini bıraktığı şeklinde yayınlanması üzerine, yanlış anlaşılmalara gidermek isteyen Paşa, toplantıya girmeden önce Bekir Sami Bey ile ortak talep ve uyum içinde olma konusunda anlaşarak İngilizlerin oyununu bozmaya çalıştıklarını belirtmiştir.³⁰⁷ Konferansın kalan kısmında İstanbul ve Ankara heyetleri ortak bir muhtıra hazırlayarak kabul edebilecekleri şartları konferansa sunmuşlardır. İtilaf temsilcileri İzmir ve Trakya konularına yoğunlaşarak nüfus incelemesi için uluslararası bir komisyon kurulmasını kabul etmeleri karşılığında Sevr'in diğer hükümlerinin aynen kabulünü istediler. Heyetler hükûmetlerine danışmak mecburiyetinde kaldılar. Ankara, Türkiye'nin bağımsız bir bütün olarak varlığını sürdüreceği şartları sağladığı takdirde Anlaşmanın kabul edilebileceğini bildirmişti.

³⁰³ Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 428.

³⁰⁴ Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 234.

³⁰⁵ 12 Şubat 1921 Peyam-ı Sabah'tan naklen Çetin, *Son Sadrazam*, s. 429; Osmanlı heyetinde Tevfik Paşa'nın birinci murahhas olduğu, Londra temsilcisi Mustafa Reşit Paşa ve Roma temsilcisi Osman Nizami Paşa'nın murahhas, Cemil Selman, Şevki ve Nizamettin Beylerin delegelikleri yanında Paris Maslahatgüzarı Münir Süreyya beyin Üniversiteden hocası İsviçreli Profesör Mercier ile heyetin takviye edilmesi için bkz. Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 252.

³⁰⁶ Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 276-278; Bu oturumdaki sözlerin farklı bir yorumu için bkz. Çetin, *Son Sadrazam*, s. 436-437.

³⁰⁷ İngiliz devlet adamları bu iki hükûmetli sistemin Türklerin işine yaradığını tespit etmişlerdi. bkz. Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 140; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 279-280.

Buna yanaşmayarak Müttefiklerinin onayını bahane eden İngiltere Başbakanı Lloyd George'un Yunan Başbakanı'na ordusunun Anadolu'da ileri harekât için serbest olduğunu bildirmiş olması Türk Ordusu'nun Yunan Ordusuna karşı etkili bir zafer kazanmasından önce bir şey kabul etmeyeceklerini de gösteriyordu.³⁰⁸

Londra'da Lord Curzon ile görüşen Tevfik Paşa, Osmanlı Hükûmetinin mali şartlarında iyileşme sağlamak için gümrük vergilerinin artırılmasına izin verilmesini talep etmişti. Lord Curzon ise önce Sevr Anlaşmasının onayı gerektiğini belirtmişti. Burada Padişah Vahdettin'in saltanatının ve ülkesinin tek umudunun Türkiye ve İngiltere arasındaki dostluğa bağlı olduğu mesajını ileten ancak Müttefiklerden bağımsız hareket edemeyecekleri yolunda olumsuz cevap alan Tevfik Paşa, Başbakan Lloyd George'u da ziyaret ettikten sonra Londra'dan Paris'e geçerek üst düzey görüşmeler yapmıştı.³⁰⁹ 14 Nisan'da İstanbul'a dönen Tevfik Paşa'nın 19 Nisan'da İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold ile görüşmesinde konferans ve faaliyetleri hakkında sohbet ederek Bekir Sami Bey'in Fransa ve İtalya ile yaptığı anlaşmalar hakkında bilgi verdiği kaydedilmektedir.³¹⁰ Bundan sonra dış politikada "bekleme", içerde ise Büyük Millet Meclisi ile paralel yürüme tercihi söz konusu olacaktı.

Tevfik Paşa'nın Londra Konferansındaki sözleriyle hem Padişah'ın güvenini kaybettiği hem de Bilecik görüşmelerine giden ekibin istifaları dolayısıyla hükûmeti ayakta tutamayacağı, yerine Damat Ferit Paşa'nın yeniden getirileceği İstanbul çevrelerinin ilk konusu haline gelmişti. İngiliz işgal kuvvetleri komutanı Harrington ise Harbiye Nazırı Ziya Paşa'nın Anadolu'ya silah kaçırma işinde suç ortağı olduğundan şikâyet ediyor, ancak hükûmetin düşmesinden endişelendikleri için ileri gitmiyorlardı.³¹¹ Tevfik Paşa 14 Haziran'da hükûmette bazı değişiklikler yaparak Hariciye'ye İzzet Paşa'yı, Dâhiliye'ye ise Ali Rıza Paşa'yı getirmişti. Salih Paşa yeniden Bahriye Nazırı olurken Ziraat ve Ticaret Nezaretine Ziya Bey getirilmişti. Hüseyin Kazım Bey'i Evkaf ve Abdullah Bey'i Maliye Nezaretlerine getiren Sadrazam, Maarif Nezaretine Mustafa Arif Bey'i vekâleten görevlendirmişti. Öncekinden çok farklı olmayan kabinenin ilk işi mümkün olan en kısa zamanda barış yapmaktı.

Tevfik Paşa hükûmetinin bundan sonraki uygulamaları Anadolu hareketi ve Kuvâ-yı Milliye ile yakınlaşmayla Damat Ferit Paşa hükûmetlerinin yarattığı ayrılığı ortadan kaldırmaya yönelik olarak gerçekleşmiştir. Nitekim ilk iş olarak Damat Ferit Paşa tarafından İttihatçıların cezalandırılması için görevlendirilen 1 Numaralı Divan-ı Harbi Örfi başkanı Nemrut Mustafa Paşa'nın görevine son verilmiştir. Kazım Karabekir, Nureddin Paşa, Kazım ve Ali Fuad Paşalar hakkındaki ceza hükümleri kaldırılmıştır.

³⁰⁸ Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 291.

³⁰⁹ Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 124; Çetin, *Son Sadrazam*, s. 448; Aydoğdu *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 286.

³¹⁰ Çetin, *Son Sadrazam*, s. 459.

³¹¹ Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 126; Çetin, *Son Sadrazam*, s. 464.

Harbiye Nezareti Kuva-yı İnzibatiye Kararnamesini iptal ettiği gibi 7 Mayıs 1921 tarihi itibarıyla Kuvâ-yı Milliye aleyhindeki tüm kararları ve mallarına konulan hacizleri de kaldırmıştır.³¹²

Yeni Hariciye Nazırı İzzet Paşa ise bir yandan İstanbul'un dış politikada düştüğü yardımcı aktör pozisyonunu düzeltmek diğer yandan Ankara'daki ılımlı kesimi kendi fikirlerine kazanmak amacıyla bir dizi faaliyete başladı.³¹³ İzzet Paşa 17 Haziran 1921 tarihli telgrafında İtilaf devletleri, bilhassa İngiltere nezdinde barışçı olunduğunun gösterilmesi gerektiği yolunda tavsiyelerde bulunuyordu. İki taraf arasındaki yanlış anlaşılmaların önüne geçilebilmesi için İstanbul'a bir vekil gönderilmesini veya İstanbul'da güvenilir birinin görevlendirilmesini tavsiye eden İzzet Paşa'ya mukabil Mustafa Kemal Paşa, muhatabının yine kandırılmış olmasından endişe ettiğini bildirir bir cevap göndermiştir.³¹⁴ Bu süreçte İzzet Paşa Büyük Millet Meclisi yönetimine en yakın isim gibi değerlendirilmekte ve İngilizler de Ankara ile teması onun aracılığıyla yapmaktaydılar. General Harrington da Mustafa Kemal Paşa'nın askeri niyetlerini öğrenmek ve İngiliz esirlerin serbest bırakılmasını sağlamak için bu yöntemi kullanmıştı.

İtilaf yetkililerinin Paris'te Türkiye hakkında alınacak kararın müzakereleri devam ederken İstanbul yönetimi, temsilcileri vasıtasıyla yeterli bilgi alamamaktan mustarıptı. İzzet Paşa'da asgari barış şartları hakkında Paris temsilcisi Nabi Bey'e gönderdiği talimatta önceki taleplerin takipçisi olduğunu ortaya koymuştu.³¹⁵ İzzet Paşa'nın 4 Temmuz 1921'de İngiliz Yüksek Komiserliğine sunduğu, İstanbul hükûmetinin kabul edebileceği şartların büyük ölçüde Misak-ı Millî'den ilham almış olması, taraflar arasındaki yakınlaşmanın bir işareti sayılabilir. Ancak İngiltere ve Fransa'nın Türkiye ile Yunanistan arasında arabuluculuk yapma girişimi 29 Haziran'da Yunan tarafınca reddedilmişti. Yunanlar Sevr'i kabul ettirmenin askeri güç kullanarak olacağı kanaatindeydiler. Bu anlayışla taarruza geçerek 15-21 Temmuz 1921 günlerinde Kütahya – Eskişehir savaşlarında önemli ölçüde başarılı oldular. Eskişehir, Kütahya ve Afyonu işgal ettiler.

Hariciye Nazırı İzzet Paşa, BMM ordularının Sakarya'nın doğusuna kadar çekildiği, Meclisin Kayseri'ye naklinin konuşulduğu ortamda kendi hükûmetini öne çıkarma arayışına girmişti. İtalyan temsilciliği aracılığıyla yüksek komiserler ile kendisinin müzakere yapmak isteği İngilizlerin önce Ankara'nın ikna edilmesi gerektiği uyarısıyla

³¹² Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 471-474.

³¹³ İzzet Paşa'nın başta İsmet Paşa olmak üzere Ankara'da etkileyebileceğini düşündüğü şahsiyetlere mektuplar gönderip Mustafa Kemal Paşa ile aralarında bir fikir ayrılığı yaratma çabaları hakkında *Feryadım II*'den nakleden Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 295-303.

³¹⁴ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 363-364; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 311-313.

³¹⁵ Bâbîâlî'nin haberleşmesini Yunanların engellediği hakkında bkz. Aydoğdu, *Son Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti*, s. 317-319.

karşılaşmıştı.³¹⁶ Buna karşı İzzet Paşa'nın 1 Ağustos'ta Ankara temsilcisi Hamit Bey ile İngiliz Yüksek Komiseri H. Rumbold'u ziyaret ederek Ankara'yı bir şekilde kontrol edebileceği mesajı verdiği ve İngilizlerin son Yunan başarısından sonra pozisyon değiştirip değiştirmediklerini öğrenmeye çalıştığı görülmüştür.

3 Ağustos'ta iade-i ziyaret yapan İngiliz Yüksek Komisere, Ankara'nın koşullarını öğrenip barış yapmak için çalışacakları cevabını veren Sadrazam Tevfik Paşa ve İzzet Paşaların, Büyük Millet Meclisi ordularının hâlâ etkili olduğu, ilişkileri iyileştirmek için Malta'daki sürgünler ile İngiliz esirlerin tamamının değiştirilebileceğini söylemeleri ilginçtir. İstanbul yönetimi uluslararası denklemde yer alabilmesinin Ankara'nın başarısına ve etkinliğine bağlı olduğunu içselleştirmiş gibidir. Paşalar 5 Ağustos'ta birlikte Rumbold'u ziyaret etmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa'nın muhalif ve muvafıklarının oy birliğiyle Başkumandan olarak görevlendirildiği günlerde Tevfik Paşa, Rumların Karadeniz ve Akdeniz sahillerinden içerilere tehcirinin İtilaf kamuoyunda olumsuz tesirler yaptığı ve doğrudan olabilecek bir İngiliz müdahalesinin ülke için felaket olacağı uyarısı yapıyordu.³¹⁷

İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı ikna edemeyeceğini anlayınca dolaylı yoldan uzlaşma arayışını sürdürerek Meclisin Avrupa'daki temsilcileriyle görüşmek ve mutabakat sağlamak amacıyla Salih Paşa'yı Avrupa'ya göndermiştir. Salih Paşa Mustafa Kemal Paşa'nın mesafeli olduğu Bekir Sami, Cami ve Cavit Beyler ile Roma'da görüşüp fikir birliğine varması netice almasına yetmemiştir.³¹⁸

Hükûmetteki dört bakanın 19 Ağustos'ta istifası üzerine muhalefet yeni hükûmet arayışlarına girmiş ancak Tevfik Paşa yeni atamalar yaparak görevinde kalmaya devam etmiştir. Diğer taraftan 31 Ağustos'ta Veliaht Abdülmecid Efendi de İngiliz Yüksek Komiser ile görüşüp onlara beraber çalışmaları gerekliliğinden ve Anadolu ile doğrudan temas kurulmasının yararlarından bahsetmiştir. İstanbul'un muhatap alınmasındaki temel şartın Anadolu hareketinin başarısı olduğunu İzzet Paşa da Büyük Millet Meclisi ordularının karşı taarruzu başladığı zaman Londra temsilciliğine "Bütün ümitlerimiz namus ve istiklalimizi müdafaa eden Anadolu evladının muvaffakiyetindedir." sözleriyle itiraf etmekteydi.³¹⁹

İzzet Paşa'nın bu sözleri söz konusu süreçte İstanbul hükûmeti ve Padişahın pozisyonunun anlamsızlığını gösterirken İngilizlerin Ankara'nın görüşlerini öğrenmek için başvurdukları şahıs yine İzzet Paşa olmuştur. Ancak Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Trakya'nın boşaltılması ve Misak-ı Milli'nin kabul edilmesi dışında bir şartla

³¹⁶ Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 330-332.

³¹⁷ Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 334-335.

³¹⁸ Salih Paşa'ya verilen talimat ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 346-349.

³¹⁹ Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 160; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 340.

kendilerine gelinmemesini duyurunca bu girişim de boşa çıkmış oldu. General Harrington kendilerine karşı suikast ve ihtilal hazırlığında oldukları suçlamasıyla 17 kişinin tutuklanmasını istediğinde İstanbul hükûmeti daha ölmediğini ispat etmeye çalışırcasına birkaç gün içinde 13 tutuklama yaparak İngilizleri şaşırtmıştı.³²⁰

Sakarya Meydan Muharebesinden sonra Fransa'nın birtakım imtiyazlar mukabilinde Ankara İtilafnâmesini imzalaması İstanbul Hükûmetine barışa Fransız desteğiyle varabileceğini ilham etmiş olmalıdır. Her türlü özverili yaklaşıma karşın İngiltere'den olumlu bir sinyal alamayan Tevfik Paşa hükûmetinin başka bir çıkış yolu da kalmamıştı. İngilizlerin Fransız ve İtalyan dışişleri bakanlarının belirleyecekleri şartları Türk ve Yunan tarafına dikte ederek sonuç almak için Paris'te düzenleyecekleri konferansa İstanbul hükûmeti de herhalde katılmak ve önceki fikirlerini dile getirmek çabasına girişti. Paris temsilcisi Nabi Bey vasıtasıyla desteği istenen Fransız Başbakanı Briand'ın "ölçüsüz" olarak nitelediği taleplerin başında Trakya sorununun hal şekli geliyordu. Briand'ın Ocak 1922'de istifasından sonra yerine gelen Poincaré'de Ankara İtilafnâmesiyle aldıklarının yeterli olmadığını, İskenderun Sancağının kuzeyindeki sınır hattının düzeltilmesini görüşmeleri gerektiğini savunuyordu.³²¹ Hâsılı, İstanbul hükûmeti barışa ulaştıracak denklemi çözmede etkisiz eleman olduğunu her vesile ile hissetmekteydi. Buna rağmen altı yüz yıllık saltanatı muhafaza etmek için sonuna kadar çabalamaktan geri kalmadıklarını söylemeliyiz.

Yunanistan'a desteğini İngiliz para piyasalarından borç almasına müsaade ederek gösteren Lloyd George ve hükûmeti, Şubat 1922'deki Konferans'ta kararlarının peşinen kabul edilmesi gerektiğini Yunanistan tarafına dayatmıştır. 18 Şubat 1922 günü Lord Curzon'un İzzet Paşa ile de görüşeceği kararı İstanbul hükûmetine tebliğ edilmiştir.³²² Bu karar sonuçları itibarıyla İstanbul ve Ankara arasındaki ülkeyi temsil mücadelesine yeni bir ayrılık safhası ekleyecek mahiyettedir.

14.5. İstanbul Hükûmetinin 'Her Şeye Rağmen Biz Varız, Buradayız, Var Olmaya Devam Etmek İstiyoruz Kararlılığın' Göstermesi

Tevfik Paşa'nın Londra'daki tavrının tabii bir neticesi olarak İstanbul Hükûmeti bir yandan Büyük Millet Meclisi Hükûmetiyle uyumlu faaliyetler gösterirken diğer yandan siyasi bir varlık olmaktan vaz geçmediğini gösterecek girişimlerine devam ediyordu. Nitekim Mart 1922'de Paris'te İtilaf devletleri tarafından toplanacak bir konferans kararı duyurulduğunda İstanbul'daki İtilaf Yüksek Komiseri Rumbold'a buna hükûmet olarak büyük bir ilgi göstereceklerini açıklıyordu. 25 Ocak'ta yapılan görüşmede Tevfik Paşa galiplerin kararlarını zorla dikte edecekleri bir konferansa katılmayacaklarının altını çizmiştir. Paşa, İzmir dâhil Anadolu'nun boşaltılması, Trakya sınırının genişletilmesi

³²⁰ Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 358-360.

³²¹ Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 368-372.

³²² Salahi R. Sonyel, *Gizli Belgelerde 185*; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 373.

gerektiğini, buna karşılık Anadolu'daki azınlıkların haklarının gerçekten güvence altına alınacağını belirttiğinde İngiliz temsilci İstanbul'daki siyasetçilerin Anadolu hareketinden daha hafif şartlara razı olacakları izlenimini Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a rapor etmişti.³²³ 21 Mart'ta Paris'te yapılan toplantı öncesinde yaşananlar da bunu göstermektedir. Hükûmet olarak Hariciye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'nın gönderilmesi kararlaştırılmıştı. İzzet Paşa da Ankara hükûmetinin temsilcileriyle uygun bir yerde görüşülmesini teklif etmişti.

Ankara Hükûmeti Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'i bu konferansa gönderme kararıyla birlikte İstanbul ile birlikte hareket etmek için bir hamle yapmıştı. Yusuf Kemal Bey Tevfik Paşa, Ahmet İzzet Paşa ile görüşecek, istemesi halinde Padişah Vahdettin ile de görüşüp TBMM'yi ve hükûmetini tanımasını teklif edecekti.³²⁴ Paşalar ile bu konuda asgari müşterekte birleşmiş, ancak bunun ilan şeklinde uzlaşamamaları üzerine duyuru yapılamamıştır.³²⁵

Sadrazam ve Hariciye Nazırı 15 Şubat'ta İstanbul'a gelen Yusuf Kemal Bey ile görüştüler. Bu görüşmelerde yaşananlar hakkında farklı iddialar vardır.³²⁶ Tengirşek hatıratında Padişah'ın kabulde hiç konuşmadığını söylerken Ahmet İzzet Paşa farklı aktarımlar yapmıştır.

Kabulde Padişahın Tengirşek'in tanıma ve İstanbul adına konuşma talebine karşı "daha sonra işgal devletlerinin İstanbul'a aleni düşmanlık göstermesi sonucunu doğurabileceği, hâlbuki işgal altındaki şehrin buna karşı koyamayacağı yolunda çok akla yakın cevaplar" vererek kabul etmediğini belirten İzzet Paşa, Padişahın önemli konularda önce hükûmetinin müzakeresini ve kararını bekleyeceğini söylediğini belirtmektedir.³²⁷

Yusuf Kemal Bey de 23 Şubat'ta M. Kemal Paşa'ya iletmek üzere yazdığı telgrafta; İzzet Paşa'nın tavsiyesi ve görüşmede gündeme getirmesi üzerine "Büyük Millet Meclisi ne komünisttir ne de cumhuriyetçidir. Büyük Millet Meclisi Makam-ı Mualla-yı Hilafeti tanıır ve Zât-ı Hümayunlarından kendisinin tanınmasını istirham etmektedir" dediğini ve

³²³ Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 475;

³²⁴ Yusuf Kemal Bey hatıralarında, yola çıkmadan önce Mustafa Kemal Paşa'ya "Ankara hariciye vekilinin sözleri bizim tarafımızdan da söylenmiştir kararını İstanbul'dakilerden almak için" İstanbul üzerinden Avrupa'ya gideceğini belirttiğini ve tasvip gördüğünü belirtmektedir. Bkz. Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 239-240.

³²⁵ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 158.

³²⁶ Yusuf Kemal Bey, İstanbul Hükûmetinin barış şartlarının ana hatlarıyla Ankara ile uyduğunu görünce İstanbul hükûmeti adına konuşacağını ilan edip etmeyeceklerini sorduğunu ve her iki Paşa'dan da evet cevabı aldığını belirtmektedir. Padişah ile görüşüp görüşmeyeceği sorulduğunda "Arzu buyurlarsa" dediğini aktarmaktadır, *Vatan Hizmetinde*, s. 241. Tengirşek, bir iki gün sonra İzzet Paşa'nın kaldığı eve gelerek "Haydi seni Padişah bekliyor" diyerek aldığı, Padişah'ın huzuruna çıkmak için uygun kıyafeti olmadığından ödünç alınan bir redingot giyerek Tevfik Paşa ile buluştuktan sonra Padişahın huzuruna çıktığını aktarmaktadır. Padişah'ın gözlerini açmadan ve hiç konuşmadan ve "İcra Vekillerinden aldığım talimata tevfi kan BMM Hükûmeti taraf-ı şahanelerinden BMM'nin tanınmasını istiyor" talebine cevap vermeden gerçekleşen ve biten mülakatın sonunda Yusuf Kemal Bey, "millete hizmet böyle mi yapılır?" diyerek Paşalara çıkıştığını iddia etmektedir bkz. *Vatan Hizmetinde*, s. 243.

³²⁷ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 159; Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 418

Padişahın bundan büyük memnuniyet ve heyecan duyarak “tebşir” yani müjde yorumu yaptığını aktarmaktadır. Padişah milletle arasına Yunanlar girmiş olduğundan onlar defedilmeden önce tanıma olursa bütün baskının İstanbul üzerine yoğunlaşacağı konusunda Tevfik Paşa ile hemfikir olduğunu belirtmiştir.³²⁸ Padişah Balkan Savaşlarında yaşanan bozgunu hatırlatarak “Yaz geliyor, Allah göstermesin mağlup oluverirsek ne yaparız?” diyerek Ankara’ya itidal tavsiye ederken Fransız General Pelle’nin de aynı uyarıyı yaptığını belirtmiştir. Sultan Vahdettin’in bu yaklaşımı Sakarya Savaşından sonra bile “Büyük Millet Meclisi orduları ile bir şey yapılamaz.” kanaatinin devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Tevfik Paşa ve Yusuf Kemal Beyler cevaben Türk tarafının itidaline karşın İtilaf devletlerinin insafsızlığına vurgu yapmışlardı. Padişah, Yusuf Kemal Bey’den Ankara’da kendisi hakkındaki olumsuz düşüncelerin giderilmesi için çalışmasını isterken aslında hükûmetin işlerine de karışmadığını, yaptığı şeyin hasbihal olduğunu iddia etmişti.³²⁹ Burada İngiliz istihbaratının kayıtlarında geçen bir iddiaya yer vermek, Padişah’ın İngilizlerle işbirliği yapma arzusunu göstermek bakımından gereklidir. Öyle ki ajanları vasıtasıyla Yusuf Kemal Bey heyetinin kâtibi Kemal Bey’in kayınpederinin evindeki çantasından evrakının kopyalarını aldirtmış ve bunu İngiliz Yüksek Komiserliği ile paylaşmıştı.³³⁰

una mukabil İstanbul Matbuat Cemiyeti BMM Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey’i öğlen yemeğine davet etmiş, Cemiyet adına başkanı Necmettin Sadık Bey; “Bu vesile ile Anadolu’nun ulvi mücadelesini tes’id etmiş oluyoruz.” diyerek desteklerini belirtmiştir.³³¹

14.6. Ahmet İzzet Paşa’nın Avrupa Seyahati

Ahmet İzzet Paşa, Yunan politikacılarının ikinci Paris Konferansına katılarak propagandalarını yapmak için Avrupa başkentlerini dolaştıklarının duyulmasıyla hükûmette kendisinin de Avrupa’ya gidip görüşmeler yapmasının istendiğini, ancak kendisinin bunda bir fayda görmediğini belirtmektedir. Buna mukabil Ankara temsilcisinin gelişinden bir gün önce İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold’un Hariciye Nezaretinde ziyaretine gelerek Lord Curzon’un kendisiyle mülakattan memnun kalacağını bildirdiğini aktarmaktadır. Ankara temsilcisi Yusuf Kemal Bey’in Avrupa gezisi sırasında kendisinin de gitmesinin yanlış anlaşılacağından endişe eden Paşa, sonuçta teklifi kabul etmiştir.³³²

³²⁸ Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 417

³²⁹ Yusuf Kemal Bey’in, Meclisten böyle bir görüşme için yetki almadığından gizli tutulmasını istediği görüşme ertesi gün basına sızması üzerine tepki gösterdiği ve hatıralarına da bir şey konuşulmadığını yazdığı, İzzet ve Tevfik Paşaların Saray ile Ankara arasında sıkıştıkları değerlendirmesi için bkz. Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 417-420.

³³⁰ Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 172-173; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 426-427.

³³¹ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 242.

³³² Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 161; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 423.

Kendisinin de Anadolu heyeti ile aynı şeyleri talep edeceğini belirterek gitmesinin zarar değil fayda doğuracağı kanaatinde olan İzzet Paşa, Londra'daki görüşmelerinin Hindistan Müslümanlarını bazı faaliyetlerinin etkisiyle neticesiz kaldığını iddia etmektedir.³³³ İstanbul'da Sadrazam Tevfik Paşa da İzzet Paşa'nın gidişini desteklerken İngiliz temsilciliği farklı değerlendirmeler yapmışlardı. Gerçekten de siyasi mümessil Horace Rumbold, 4 Nisan'da Lord Curzon'a gönderdiği yazıda iki taraf arasında soğukluğun başladığını bildirerek İstanbul'un bu heyeti göndererek Ankara'ya bağlı olmadığını göstermeyi amaçladığını tespit ediyordu. Nitekim Tevfik Paşa iki gün sonra yaptığı görüşmede "Lord Curzon'un anlaşmada Türkiye lehine yapacağı herhangi bir sınır değişikliğinin Ahmet İzzet Paşa heyetine önerilmesini talep etmesi"³³⁴ İstanbul'un varlık göstermek isteğinden başka bir şey değildi.

İtilaf devletleri Dışişleri Bakanları Konferansı 22 Mart'ta Paris'te toplandı. Devletler Türk ve Yunan tarafına Mütareke teklifi yaptılar. Teklif, iki taraf arasında on kilometrelik bir askersiz alan açıp birliklerin olduğu şekilde kalmasıyla çatışmaların üç ay durdurulması ve barış görüşmelerinin yapılmasına dayanıyordu. Heyetler teklifi hükûmetlerine bildirmek ihtiyacı hissettiler. Sakarya'da durdurulan Yunanlar hemen kabul ettiler. Türk tarafının hazırladığı cevap gelmeden İtilaf devletleri Sevr'de küçük birtakım düzeltmeler yaparak 26 Mart'ta ikinci bir nota verdiler. Ermeni meselesi, boğazlar, kapitülasyonlar ve İzmir konusundaki temel talepleri değişmemişti. Ankara'nın Yunan tahliyesinin hemen başlaması şartı kabul edilmeyince anlaşma olmadı.

Burada İstanbul yönetiminin Sakarya Savaşından sonra Fransızların Ankara Hükûmeti ile anlaşma yapmasından hareketle İngiltere ile ikili bir anlaşmaya gitmek çabası dikkat çekmektedir. Rumbold, Sadrazamın 25 Mart'ta Padişah'ın 'Boğazların serbestliğinin korunmasını İngiltere'ye bırakmak' teklifini ilettiğini rapor etmiştir. Bu sayede tüm taraflar adına boğazların koruyucusu olacak İngiltere'nin dostluğunu kazanmak İstanbul yönetimi ve bilhassa Padişah için en önemli husus olarak dikkat çekmektedir. Ancak İngiltere Müttefiklerini gücendirmeme gerekçesi ile reddetmiştir.³³⁵ Yine burada Sadrazamın basına verdiği bilgilerde üç devlete verilen cevabi notada Mütareke teklifinin Ankara hükûmetine tebliğ edildiği, zira İtilaf tekliflerine cevap verme yetkisinin yalnız kendilerine ait olmadığına dikkat çekiliyordu. Nihai bir sonuç içermeyen notada İstanbul Hükûmetinin de İzmir ve Anadolu'nun tahliyesi talebinde bulunduğu görülmekteydi.³³⁶

İngiliz kaynakları 6 Nisan'da İngiliz Siyasi Mümessili Rumbold ile görüşen Padişah'ın Ankara yönetimini İttihatçılıkla itham ettiğini, Yunan istilasına tepki gösteren halkın milliyetçi duygularını istismar etmekle suçladığını kaydetmiştir. Halkın baskı altında

³³³ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 164; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 42430-431.

³³⁴ Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s.485.

³³⁵ Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 176; Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 489; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 472-473.

³³⁶ 28 Mart 1922 tarihli Vakıf'ten naklen Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 489.

bunlara karşı çıkmadığını, dolayısıyla İngilizlerin işgal altındaki toprakları Ankara'ya değil İstanbul'daki merkezi hükûmete teslim etmelerini rica ettiğini belirtmiştir. Aksi halde Kemalistlerin nüfuzu artmış olacaktı.³³⁷ Hükûmetinin iş birliği yapıyor gibi görünmesine karşın Padişahın İngilizler ile görüşmeleri farklı bir istikamette gelişme göstermiştir. 8 Nisan günlü Osmanlı notası İtilaf teklifine olumlu cevap içermekteydi. Üç hafta içinde konferans için delegeler gönderilecekti.³³⁸ İtilaf devletleri Anadolu'nun hemen boşaltılmasının mümkün olmadığını, ancak Yunan askerlerinin işgal ettikleri yerlerden çekilmeleri tarihinin öne alınmasının sağlanacağını belirttiler. Yunanistan barış koşullarını kabul ederse çekilme başlayabilecek, Trakya'da kuvvet toplamasına da müsaade edilmeyecekti. Tek gayesi Türkiye'nin ekonomik ve siyasi bağımsızlığını sağlayacak devamlı bir barışa ulaşmak olan Ankara Hükûmeti acil boşaltmada ısrarlıydı. Buna karşın İtilaf devletleri Ankara'nın tekliflerini kabul etmediği için bir netice alınamadı. Ankara Hükûmeti İtilaf başkentlerine gönderdiği siyasi temsilcisi Fethi Bey'in temasları sonrası taleplerinin ancak harp sahasındaki kesin bir zaferden sonra kabul edileceğini görmüştü. Nihayet 26 Ağustos- 9 Eylül arasındaki 'yıldırım harekâtı' sonrası şartlar Ankara'nın lehine büyük ölçüde değişti.

14.7. TBMM Ordularının Zaferinden Sonra İstanbul Hükûmeti

İstanbul hükûmeti 10 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa'ya bir tebrik telgrafi göndererek başarısını kutladı. Tevfik Paşa, 29 Eylül'de basına verdiği demeçte hükûmetinin vatanın, milletin refah ve mutluluğu için çalıştığını, İstanbul ile Ankara arasında herhangi bir ikilik olmadığını duyuruyordu. Şimdiye kadar görülen anlaşmazlıkların "bir şekilden ibaret" olduğunu iddia eden Sadrazam bunun en kısa zamanda giderileceği ümidindeydi.³³⁹ Tevfik Paşa bu düşüncesini doğrudan Mustafa Kemal Paşa ile de paylaştı. 17 Ekim'de oğlu Ali Nuri Bey ile ve Hâmit Bey vasıtasıyla gönderdiği telgrafta "kazanılan zaferin İstanbul ve Ankara arasında ihtilafı ve ikiliği ortadan kaldırdığını ve milli birliğimizi temin ettiğini" bildirdi ki, bu ifadeleri Lozan için davet edildiği zaman da Ankara'ya yazılan telgrafta tekrar edecekti. Tevfik Paşa, Barış Konferansına önceki gibi iki tarafın da çağrılacağı düşüncesiyle önemli kararların iki taraf arasında önceden tespit edilmesini ve konferansta milletin haklarının savunulmasına birlikte çalışmayı teklif ediyordu. Bunun için de "olaylara vakıf, güvendiğiniz bir kişinin gayet mahremane talimatla ve süratle İstanbul'a gönderilmesi" talebini iletliyordu³⁴⁰.

³³⁷ G. Jaeschke, İngiliz Belgeleri, s. 162; Rumbold'un Padişahın İngiltere ile işbirliği isteğinde samimi olduğunu kaydettiğine dair bkz. Sonyel, *Gizli Belgelerde*, s. 179.

³³⁸ Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 478-479.

³³⁹ 29 Eylül 1922 tarihli Akşam'dan naklen Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 497.

³⁴⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk-Vesikalar*, s. 926-927.

Tevfik Paşa ayın yirmisinde Paşa'ya ulaştığı bilgisini aldığı telgrafına cevap alamayınca 29 Ekim 1922 günü bu defa Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına hitaben bir telgraf göndererek talebini yinelemişti.³⁴¹

Paşa, konferansa her iki tarafında davet edildiğini bildirdikten sonra kendileri katılmazsa “altı asırdan aşkın bir zamandan beri kurulmuş ve devam etmekte olan devletin bütün İslam âleminin ilgilendiği tarihi kimliğini çökmeye mahkûm edeceğini, Ankara katılmaz ise bütün dünyanın istekle beklediği barışı yarım bırakacağı” tespitini yapmıştır. Böyle önemli bir sorumluluğu her iki tarafın da üstlenemeyeceğine dikkat çeken Tevfik Paşa, Bâbıâli ile TBMM arasında hakiki bir ayrılığın/ikiliğin düşünülmemeyeceğini iddia etmekteydi.³⁴²

Kendi hükûmetlerinin bütün baskılara rağmen “Sevr muahedelerini tasdik etmediğini”, karşılaştıkları zorluklara tahammül ettiklerini, devlet işlerinin yürütülmesi ve işgalin etkilerini azaltmaya çalıştıklarını iddia ederek mevcut başarının elde edilmesinde “bikaderilimkan” (olabildiğince) hizmet ettiklerini savunuyordu. Hâkimiyet-i Milliye'yi kuvvetlendirmek için de idari birliği sağlamak adına müzakereye hazır olduklarının altını çizmekteydi.³⁴³ Bu kadar hizmetten sonra tam netice almak aşamasında milletten ayrı kalmayı, birlikte millet menfaatine alınacak olumlu neticelerden en küçük parçayı bile kaybetmeyi onaylamayacaklarını ihtar ederek, “en ufak bir muhalefeti dahi reva görmeyeceklerinin” altını çiziyordu.

Birliğin önceden vacip iken şu ortamda farz olduğunu belirten Tevfik Paşa, hem “istikbal-i memleket, hem müdafaa-i hukuk-ı vatan hakkında müzakerede bulunmak üzere” TBMM tarafından tayin olunacak bir zatın talimat-ı mahsusa ile hemen gönderilmesini istiyordu. Bu şık uygun bulunmuyorsa kendi hükûmeti üyelerinden Ziya Paşa'nın oraya gönderileceğini beyanla cevabın bildirilmesini istiyordu. Kısaca, birlikte hareket etmek için mahrem vasıtalar ile önceden görüşmeler yapmak gerekliliğini tecrübeli bir diplomat olarak Ankara'daki muhataplarına hatırlatıyor, dediğini yapmazlar ise kendisi bir bakanını göndererek süreci başlatacağını ihtar ediyordu.³⁴⁴

Mustafa Kemal Paşa, 18 Ekim tarihli cevabında TBMM hükûmetinin karşı tedbirleri düşündüğünü belirtmiş, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile şekil ve mahiyetini ortaya koyan Türkiye Devleti'nin Türkiye'nin kaderine el koyduğunu ve yetkili kurumun TBMM Hükûmeti olduğu cevabını vermiştir. Barış konferansının TBMM ordularının kazandığı zaferin sonuçlarından biri olduğunu vurgulayan M. Kemal Paşa, “Türkiye Devleti'nin yalnız ve ancak TBMM Hükûmeti tarafından temsil olunacağını” hakikatini dile getirmiştir. Gayrimeşru ve gayrihukuki heyetlerin ve mensuplarının daha önce olduğu

³⁴¹ İzzet Paşa tarafından hazırlanan telgrafi hükûmetin tasvip etmemesi üzerine Adliye Nazırı Mustafa Efendi tarafından hazırlanıp bazı küçük değişikliklerle Ankara'ya gönderildiği anlaşılmaktadır. Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 541-542.

³⁴² Atatürk, *Nutuk-Vesikalar*, s. 928-929.

³⁴³ Atatürk, *Nutuk-Vesikalar*, s. 928-929.

³⁴⁴ Atatürk, *Nutuk-Vesikalar*, s. 928-929.

gibi bundan sonra da devletin siyasetini karıştırmaktan kaçınmamaları halinde “ne derece azîm mes’uliyeti badi olacağı derkârdır” diyerek sonuçları karşısında açıkça uyarmıştır.³⁴⁵

Mustafa Kemal Paşa’nın yukarıda mealini verdiğimiz bu telgrafının zamanında Tevfik Paşa’ya ulaşmamış olduğu anlaşılmaktadır. Telgrafın mealini iletmek üzere kendisine gönderildiğini değerlendirdiğini belirten aracı pozisyonundaki Hâmit Bey, metni Tevfik Paşa’ya vermemiştir. Bununla birlikte üç gün içinde beş defa tebligatta bulunmanın yanı sıra konferansa temsilci göndermemek için gazete ve ajanslara verilmesi gereken beyanatın esaslarını içeren bir müsvedde bile gönderdiğini açıklamaktadır. Tevfik Paşa’nın ise her defasında konuyu görüştüklerini ve neticeyi yakında bildireceği cevabını verdiğini Mustafa Kemal Paşa’ya 7 Kasım 1922 tarihli şifrenin cevabı olarak arz etmiştir.³⁴⁶

Mustafa Kemal Paşa ile olan yazışma safahatı hakkında 5 Kasım 1922 tarihli gazetelere demeç veren Ahmet Tevfik Paşa, “ne şekilde hareket edilmesi lâzım geldiğini sorduk” diyerek kendi telgraf mealini herhalde sehven(!) çarpıtmıştır. M. Kemal Paşa’ya yaptıkları müracaata cevap alamayınca on üç gün sonra tekrar müracaat ettiklerini belirten Tevfik Paşa, ilk cevabı görmüş olsalardı ikinci müracaatı yapmayacaklarının tabii olduğunu belirtmişti. Padişah’ın ne yapacağı hakkındaki sorulara da “Feragat hakkında hiçbir niyet izhar etmedikleri gibi seyahat için de sebep görmüyorlar. Kendileri bazı ithamât altında bulunuyorlar ve millete hesap vermek arzusunu izhar ediyorlar.” cevabını veriyordu.³⁴⁷ Tevfik Paşa haberleşme konusunda ihmali bulunan Hamid Bey hakkında Mustafa Kemal Paşa’nın tahkik edip gereğini yapacağını umduğunu belirtiyordu. Buna mukabil Mudanya Mütarekesi görüşmelerinde Ankara hükûmeti temsilcileriyle masaya oturan İtilaf devletlerinin tercihlerini yaptığını belirten Hâmit Bey, İstanbul’un konferansa katılım ısrarı sürerse Ankara’nın kesinlikle katılmayacağı kanaatini basın organlarıyla paylaşmıştı.³⁴⁸

14.8. TBMM, İstanbul’daki Saltanatı Tanımadı

Gerçekten de savaş sürecinin başarıyla sonuçlanmasından sonra Millî Hareket’in temsilcileri Padişahlık makamını yok saydıklarını her vesile ile ortaya koymaya başlamışlardı. Mudanya Mütarekesi hükümlerine göre Doğu Trakya’yı teslim almak için görevlendirilen Re’fet Paşa İstanbul’a geldiğinde vapuruna çıkarak Veliâht-ı Saltanat Abdülmecid Efendi adına hoş geldiniz diyen yaveri Remzi Bey, “Veliâhd Abdülmecid Efendi makam-ı mualla-yı Hilafetin veliahdıdır” cevabıyla karşılaşmıştı.³⁴⁹ Kabataş iskelesinde yapılan halkın ve devlet memurlarının büyük arzu gösterdiği coşkulu

³⁴⁵ Atatürk, *Nutuk-Vesikalar*, s. 927; Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 499.

³⁴⁶ Atatürk, *Nutuk-Vesikalar*, s. 928.

³⁴⁷ 9 Kasım 1922 tarihli İleri ‘den naklen Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 500.

³⁴⁸ 2 Kasım 1922 tarihli Tevhid-i Efkârdan naklen Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 501.

³⁴⁹ Ali Satan, *Halifeliğin Kaldırılması*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2008, s. 140.

törenlere katılarak, Padişah adına hoş geldiniz mesajını Refet Paşa'ya ileten yaveri Erkân-ı Harp Binbaşısı Ali Nuri Bey de "Yüce Hilafet makamına hissiyât-ı diyanetkâranemi iblağ ediniz." cevabıyla karşılaşmıştı.³⁵⁰ Refet Paşa, İstanbul'daki ilk gününde Sadaret Yaveri Salahattin Bey ile Tevfik Paşa'ya "Anadolu İstanbul'da Sadrazam bilmiyorsa da" hürmetlerini iletmişti. Fatih Türbesi ziyaretinde ise Belediye Başkanı Yusuf Ziya Bey'in kendi adına ve Dâhiliye Nâzırı Ali Rıza Paşa nâmına ifade ettiği hoş geldiniz dileklerine hükûmetinin İstanbul'da bir Dâhiliye Nâzırı tanımadığını çok net biçimde iletmişti.³⁵¹

Refet Paşa'nın İstanbul'da karşılanmasını tarif eden İzzet Paşa'nın "İstanbul halkının gösterdiği heyecan cidden her türlü tarifi üzerinde ve eşsizdi." yorumu kamuoyunun beklentisini göstermektedir. Devlet memurlarının büyük kısmının karşılayıcılara katıldığını belirten İzzet Paşa, "İçişlerinde kendisiyle müsteşarından başka kimse kalmamış olduğunu Nazır Paşa'nın ağzından işittim." diyordu. Veliahd, Sadrazam ve bazı Nâzırların da karşılama için birtakım memurlar gönderdiğini söyleyen Hariciye Nazırı İzzet Paşa, hükûmet üyelerinin hissiyatını "Önüne düşülen bu karşı konulamaz akıntıya boyun eğmekten başka çare kalmadığı" tespitiyle tarif ediyordu.³⁵²

14.9. İki Tarafın Birleşmesi Yolunda Son Deneme: Refet Paşa'nın Uzlaş Teşebbüsü

Ankara ekibinin en muhafazakâr isimlerinden biri olan Refet Paşa bile Padişahlık makamını tanımadığını gösteriyordu. 20 Ekim'de Hariciye Nâzırı Ahmet İzzet Paşa ile görüşen Refet Paşa, düşüncelerini Ankara'nın görüşleri olarak aktarıp yapılacak işleri değerlendirmiş ve belki son bir uzlaş zemini aramıştır diyebiliriz. Ahmet İzzet Paşa'nın Sadrazama rapor ettiği bu görüşmede Refet Paşa, ülke yönetiminde ikiliğin ortadan kaldırılmasının zamanı geldiğini, milletin hâkimiyetini tesis edeceklerini, bunun Cumhuriyet olmayacağını, Halifenin bütün Avrupa hükümdarlarının hak ve yetkilerine sahip olacağı ancak hükûmet başkanının ve üyelerinin Meclis tarafından seçilip Halifeye arz edilmesinin değiştirilemez bir esas olduğunu belirtmişti.³⁵³

Buna mukabil Padişah'tan beklenen bu esaslar dairesinde Millet Meclisi'ni bir beyanname ile tasdik etmesiydi. Böylece geçmiş olaylar dolayısıyla hakkında oluşan kin ve nefretin giderilmesi mümkün olabilecekti. İkilik ortadan kalktığına iki hükûmetin olamayacağı, dolayısıyla Sadrazamın medeni bir cesaret gösterip istifa etmesi gerekeceği, yeni bir hükûmet de kurulamayacağından İstanbul'un Ankara'ya tabi olması

³⁵⁰ Sultan Vahdeddin'in bu sözler karşısında saltanatla desteklenmeyen bir hilafeti kabul etmeyeceğini söylediğine dair bkz. Ali Satan, *Halifeliğin Kaldırılması*, s. 140; Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 501; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 533.

³⁵¹ Ali Satan, *Halifeliğin Kaldırılması*, s. 140-141; Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 502; Murat Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 534.

³⁵² Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 189; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 534.

³⁵³ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 190; Ali Satan, *Halifeliğin Kaldırılması*, s. 141; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s.535.

emrivakisinin gerçekleşeceği (emrivaki tabiri İzzet Paşa'ya aittir) umuluyordu.³⁵⁴ Ahmet İzzet Paşa, Hilafet ve hükûmetin böyle ayrılmasının daha önce görülen Mısır'daki Abbasi Halifesinin veya Japonya'da elli sene önceki hükûmet şeklinin ortaya çıkabileceği endişesini dile getirdiğinde Refet Paşa böyle çekincelere gerek olmadığını, Anadolu'da ayrı bir iktidar makamı kalmayacağı için bu yolun kapalı olduğu cevabını verdiğini nakletmektedir.³⁵⁵ Yaşanan durumun ne kadar hassas olduğunu tam olarak idrak edemediği anlaşılan İzzet Paşa, hükûmetin istifası ve Halifenin durumu gibi konularda istenilenlerin yapılmasının zamanı olup olmadığını ve yapılması halinde işgal devletlerine nasıl tesir edeceğinde tereddüt etmiş ve bunun barış sonrasına bırakılması gerektiğini belirtmiştir.³⁵⁶ Refet Paşa'nın cevabında Avrupalıların ne düşüneceğinin Anadolu'ca pek de önemsenmediği, ancak birleşilmez ve bir harp olursa memleketin mahvolacağı, kazanılsa bile çok kan döküleceği için İstanbul Hükûmetinin bundan kaçınması gerekeceği ve çağrı alıp konferansa katılır ise kendilerinin temsilci göndermeyecekleri, dolayısıyla barışın olamayacağı dile getirmiştir. Refet Paşa bunlara ilaveten yaptığı değerlendirmelerin şahsî değerlendirmeleri olduğunu, uzlaşma olur ise Bursa'ya gidip orada Mustafa Kemal Paşa ve diğer şahsiyetler ile görüşerek meseleyi kesinliğe kavuşturabileceğini düşünüyordu.³⁵⁷

İzzet Paşa bu konu hakkında hükûmete takdim ettiği raporun "önemli işleri inceleme, daha doğrusu unutturma ve oyalama için kurulmuş olan Üçler Encümeni'ne" Salih Paşa ve Rıza Paşa'nın desteğiyle havale olunduğunu haber vermektedir.³⁵⁸ Encümen ve Hükûmetten bir karar çıkmayınca 29 Ekim günü Padişah ile dört saat görüşen Refet Paşa, Padişah'tan da olumlu bir cevap alamamıştır.³⁵⁹ Padişah, Refet Paşa'nın önerisini "muhtaç-ı mütalaa ve münakaşa" olarak gördüğünü söylemekle yetinmiştir. Anlaşılan vaziyetin kendisi için hızla en kötüye doğru gittiğini idrak edememiştir.

³⁵⁴ Bu söylemin Refet Paşa'nın şahsî görüşü olduğunu, Mustafa Kemal Paşa'nın daha Londra Konferansı günlerinde tasdik değil tanıma istediğini hatırlatmalıyız bkz. Cezmi Eraslan, "Milli Mücadele'de Mehmed Akif ve Akif'in Ankara Günleri", *Uluslararası Mehmed Akif Sempozyumu*, (yayına hazırlayan Vahdettin Işık), İstanbul 2011, s. 61-78; İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 190-191; Ali Satan, *Halifeliğin Kaldırılması*, s. 141.

³⁵⁵ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 191; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 536.

³⁵⁶ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 191.

³⁵⁷ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 192; Satan, *Hilafetin Kaldırılması*, s. 141. Ahmet İzzet Paşa kendi görüşleri olarak bu raporda "hâkimiyet-i milliye esasının kabulünün zaruri olduğunu, Hilafet ve Millet Meclisi arasındaki ilişkinin üzerinde düşünülmesi gerektiğini belirtmiştir. Padişah'tan istenen beyanname ve BMM'nin kabul ve tasdikiyle beraber hilafet ve meclis arasındaki vaziyetin barıştan sonra iki taraf uzmanları tarafından tayin edilmesini zaruri gören Paşa, İstanbul Hükûmetinin istifasının birçok anlaşmazlığa yol açabileceği gibi İtilaf devletlerini Osmanlı aleyhine çevirebileceğinden korktuğunu dile getirmişti. Bunun yerine Tevfik Paşa'nın başkanlığında mevcutların çoğunun istifa ederek yerlerine Anadolu ricalinden kişilerin getirilmesinin teklifini muvafık görmüş, Ankara'nın bunu kabul etmeyebileceğini, ancak Halifenin tasdikinden sonra bunu kabul edebileceklerini varsaymıştır.

³⁵⁸ Şura-yı Devlet Başkanı ve Maliye Nazırı Vekili Tevfik, Maarif Nazırı Sait Beyler ve Adliye Nazırı Mustafa Efendi'den oluşan Encümen'in vükela meclisine bir karar çıkarmadığı da İzzet Paşa'nın tespitidir. *Feryadım II*, s. 193.

³⁵⁹ Saray eski mensuplarından Münevver Ayaşlı, Refet Paşa'nın "Padişah'ın önünde ayak ayaküstüne attım ve koltuğa o kadar yaslandım ki nerede ise pabuçum Padişah'ın burnuna değecekti" dediğini nakletmektedir. Bkz. Münevver Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, Timaş Yayınları, İstanbul 2002, s. 11; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 193; Satan, *Hilafetin Kaldırılması*, s. 142.

İzzet Paşa hükûmet tarafından olumlu karar çıkmaması üzerine Refet Paşayla temasa devam ettiğini ve hem Meclisi onaylayıp hem de Millî Hareketin önde gelen adamlarının başarılarından dolayı gönüllerini alacak bir beyanname yayınlaması için Padişahı ikna etme konusunda aralarında anlaştıklarını belirtmektedir. Padişahın ilan etmesini istedikleri beyannameyi kendisinin de biraz değiştirerek düzenlediğini ve Padişah adına hemen ilanı için Vükela Meclisine arz ettiğini anlatmaktadır. İzzet Paşa'nın önerdiği en somut çözüm İstanbul hükûmetinin Tevfik Paşa'nın Sadaretinde devamı, ancak kabinedeki üyelerin çoğunluğunun istifasıyla yerlerine Büyük Millet Meclisi ricalinin geçmesi olmuştur. Ancak konunun yine Üçler Encümeni'ne havale edilmiş olduğunu esefle kaydetmektedir.³⁶⁰

İzzet Paşa'nın müdahalesi sonrasında hazırlanan beyannamede Umumi harbin neticesi olarak Anadolu'nun hükûmet merkezinden ayrılmış olduğu "bu müşkil anlarda milletin, idare ve mukadderatına bilfiil vaz-ı yed ederek giriştiği uzun, pek müşkil ve fakat pek şerefli cidal neticesinde elde ettiği kat'i muvaffakiyet ve muzafferiyet" kabul ediliyordu. Padişahın "bir ferdi olmakla müftehir bulunduğum azimkâr milletim siyasi rüşünü bit-tecrübe isbat etmiş ve eline aldığı hâkimiyeti idare ve tatbikteki muvaffakiyetini fiilen göstermiştir" ifadesi üst düzey bürokratların kabul edebildikleri en büyük iltifat gibi görünmektedir.³⁶¹ Ancak kuşa döndürülmüş halinin bile hükûmet ve encümende kabul görmemesi İstanbul'daki kadronun bakış açısının ne kadar yetersiz kaldığının delili olsa gerektir.

Ahmed İzzet Paşa da Refet Paşa'nın samimi çabasının kabul edilmesi halinde "Padişah ile Milliciler arasında bir yaklaşma yolu bulunması uzak bir ihtimal değildi." diyerek Mustafa Kemal Paşa için "sonsuz bir mevki hırslı olduğu kesindir, fakat nail olduğu her şeyin bir hesap sonucu olduğu hakkındaki iddia doğru değildir" hükmünü vermekte ve olaylar ve rastlantıların bunlara yardım ettiğini söylemektedir.³⁶² Refet Paşa'nın söz konusu tekliflerde samimi olduğu ve Ankara'nın Sultan Vahdettin'e sunduğu son teklif olmakla birlikte mevcut düzen değişirse kurulu düzenlerinin bozulacağından endişe eden Padişah çevresinin Padişah'ı yanlış yönlendirdikleri değerlendirmesi ise tartışmaya açıktır.³⁶³

Bu arada 27 Ekim günü İtilaf devletleri her iki tarafı da Lozan Konferansına davet ettiler. Lord Curzon'un TBMM ile İstanbul arasında bir çekişme yaratmak için attığı bu adım Ankara'nın saltanat sorununu kökünden halletmesine yol açtı. TBMM 30 Ekim günlü oturumunda İstanbul hükûmeti adına Sadrazamın gönderdiği telgrafları tartıştı. Birinci

³⁶⁰ Ahmed İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 194; Ali Satan, *Hilafetin Kaldırılması*, s. 141-142.

³⁶¹ Ahmed İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 454. Hatıratında birbiri ardına verilen eklerin birincisinde parantez içindeki dolaylı da olsa tanımaya işaret edecek kısım bir sonraki ekte yoktur. Bkz. s. 455.

³⁶² Buradan çıkarılacak sonuç sürecin kendisi de içinde olarak İstanbul hükûmeti ve Padişah tarafından yönetilememiş olmasıdır.

³⁶³ MM grubu tarafından Ankara'ya gönderilen bir rapora dayanılarak yapılan değerlendirme için bkz Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 545-546.

ve ikinci gruba mensup milletvekilleri tarafından Sadrazama, hükûmetine ve nihayet Padişah'a bu süreçteki politikaları dolayısıyla ağır suçlamalar yöneltildi.³⁶⁴ 30 Ekim akşamı Dr. Rıza Nur ve arkadaşları tarafından Osmanlı devletinin tarihe intikal ettiği, onun varisi olarak TBMM'nin Halifelik makamını esir olmaktan kurtaracağı belirtiliyordu. Yapılan oylamada karar yeter sayısı olmadığı için 1 Kasım günü görüşmelere devam edilmiştir. Bu aşamada ikinci grup adına verilen önerge ile Rıza Nur Bey'in önergesi hilafetin konumu bakımından düzeltilip birleştirilerek encümene havale edilmiştir. Neticede Hilafetin hanedan-ı Âli Osman'a ait olduğu, TBMM'nin Hilafet makamının dayanağı olduğu kabul edildi.³⁶⁵

14.10. Son Dakikada Yine İtilaf Mümessillerine Müracaat!

Bu durumda ne yapacağını tayin etmek üzere bir araya gelen kabine üyeleri şaşkın bir halde idiler. Ahmet İzzet Paşa'nın aktardığına göre, Saltanatın kaldırıldığı haberi akşama yakın bir vakitte geldiğinde Sadrazam Tevfik Paşa bazı vekillerle müzakere halinde idi. Üçler Encümeni Reisi Tevfik Bey, kendilerine katılıp konuşmalara muttali olduktan sonra çekilip on beş dakika sonra istifasını göndermiştir. Salih ve Ali Rıza Paşalar, kesin tavır almadan önce Sadrazam Paşa'nın İtilaf devletleri temsilcileri ile görüşmesini teklif etmişlerdi.³⁶⁶ Ertesi günü Mevlid Kandili olması hasebiyle Selamlıkta törene katılan Paşalara, istifa eden Maarif Nazırının katılmadığını belirten İzzet Paşa, akşam üzeri Padişahın daveti üzerine Sadrazam, Şeyhülislam ve üç eski Sadrazamın Saray'da bir araya geldiklerini aktarmaktadır. Buradaki istişarede Salih Paşa ve Ali Rıza Paşa hükûmetin istifasıyla yeni bir kabine kurulmasını önerirken İzzet Paşa açıkça, Sadrazam ve Şeyhülislam 'kapalı bir surette' istifa olunmamasını tercih etmişlerdi. İzzet Paşa Padişahın her türlü muhalefete karşın kendilerini hükûmette tuttuğu halde böyle zor bir durumda istifa lafının edilmesini "nazikâne imalarla kınamıştı"³⁶⁷

Salih ve Rıza Paşaların ayrılmalarından sonra Padişah ile görüşmeye devam eden Tevfik ve İzzet Paşalar ertesi gün İstanbul halkının düşünce ve niyetleri, Şeyhülislamlıkça ulemanın eğilimleri, İtilaf komiserlerinin görüş ve amaçları anlaşıldıktan sonra Vükela Meclisi tarafından kesin bir karar alınmasına karar vermişlerdi. "Gariptir ki Padişah da Sadrazamdan komiserleri ziyaret etmesini istedi" yorumu yapan İzzet Paşa bu fikrin "Salih ve Rıza Paşalar tarafından ve Başmabeyinci Yaver Paşa aracılığıyla Padişaha aşılarmış olduğu kanaatindedir." Ancak asıl garip olanın İzzet Paşa'nın bu duruma şaşması olduğunu belirtmeliyiz. Padişah başından itibaren İtilaf mümessilleriyle temas aramış ve işbirliği yapma gayreti içinde olmuştu. Nitekim hatıralarında da Refet Paşa'nın İstanbul'a gelip şehrin idaresini ele almasını anlatırken "Koca Tevfik Paşa hükümeti de

³⁶⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 3, Cilt 24, s. 281-291.

³⁶⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 3, Cilt 24, s. 300-305.

³⁶⁶ Hariciye Nazırı olarak kendisi dururken Sadrazamın işgalcilere yönlendirilmesini başka zaman olsa istifa sebebi sayacağını belirten İzzet Paşa, bu uyarıyı sebeplerini sormaksızın hazmettiğini nakletmektedir. *Feryadım II*, s. 198.

³⁶⁷ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 198; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 547.

bila tereddüt o küçük adama terk-i mevki ederek ifayı taahhüd eyledi.” demek suretiyle sadık Sadrazamını adeta ihanetle suçlamıştır.³⁶⁸ Sadrazam ve Şeyhülislamın ayrılmasından sonra İzzet Paşa biraz daha görüştüğü Padişaha kesin karar vermeden önce kabinenin dağılmasını önlemek gerektiğini arz ederek ayrıldığını belirtmektedir.

Ertesi gün Bâbîâli'nin basılarak hükûmet üyelerinin tutuklanacağı, kolluk kuvvetlerinin direnmeyeceği, Refet Paşa'nın bu konuda tertibat aldığı dedikoduları yayılmıştır. Adliye Nazırı Mustafa Efendi'nin “Hâkimler ve daire başkanlarının millî istekle Saltanat kaldırıldığından, kimin adına hüküm verecekleri ve işleri yürütecekleri konusunda tereddütte olduklarından memuriyetlerini terke mecbur olduklarını bildirdiklerini, kendisinin de affını rica etmek zorunda kaldığını ‘usul ve kural’ dairesinde bildirdiğini aktarmaktadır. Padişah tarafından İtilaf mümessilleriyle görüşmeye gönderilen Sadrazam Tevfik Paşa İngiliz ve Fransız temsilcilerinin “iç meselenizdir, karışma hakkını kendimizde görmeyiz.” şeklinde cevap verdiklerini aktarmıştır. Bu üzücü haberden sonra kabinenin yapacak bir şeyi kalmadığı anlaşıyordu. Nitekim 3 Kasım'da Yıldız Sarayında Arz odasında Tevfik Paşa'nın başkanlığında İzzet, Salih, Ali Rıza Paşalar, Şeyhülislam Nuri Efendi'den oluşan Encümen-i Vükela toplanmıştır. Akşamın geç saatlerine kadar süren toplantı sonunda kabinenin istifası kararı alınmıştır.³⁶⁹

4 Kasım günü daha önce istifa etmiş olan bakanlar dışında kabine toplanmış ve Ticaret ve Ziraat Nazırı Safa Bey Sadrazam adına gazetecilere yaptığı açıklamada Tevfik Paşa'nın hükûmetin istifasını Padişaha sunduğunu, kararın Padişaha ait olduğunu duyurmuştur. Bundan sonra ne olacağı sorusuna cevap olarak “Kuvveti aldığımız yere iade ettik, başka bir şey bilmiyoruz.” diyen Safa Bey aslında Osmanlı devlet adamlarının çaresizliğini dile getiriyordu.³⁷⁰ Ahmet İzzet Paşa'nın da istifanın “idare-i umura imkân olmamasından kaynaklandığını” belirtmiştir. Hükûmetin istifasını kabul eden Sultan Vahdettin yeni bir kabine görevlendirmeyerek durumu kabullendiğini göstermiştir. Bununla birlikte daha sonra Tevfik Paşa'yı ve İzzet Paşa'yı istifası dolayısıyla suçlamaya ve Mustafa Kemal ile işbirliği yaptığını iddiaya devam etmiştir.³⁷¹

Refet Paşa'nın Ankara Hükûmetinin temel sorumlusu olarak İstanbul'da kaldığını belirten İngiltere Sefareti Baş Tercümanı A. Ryan, “Bâbîâli tüm gelenekleriyle yavaş yavaş ortadan kayboldu. Sultan hâlâ sarayındaydı. Müttefik askerleri hâlâ işgal durumundaydı, ama Kemalistler her yerdeydi. Bir gün köprü üzerinden Eminönü'nden dönerken, kendimi aynı yönde ilerleyen büyük bir Kemalist araç konvoyunun ortasında buldum.” sözleriyle mevcut durumu tarif ediyordu. Padişahın Rumbold'u kabulünden sonra döndükleri Sefarette bahçenin “Ankara'nın gazabından kaçan politik sığınmacılarla” dolu olduğunu gördük sözleriyle de İstanbul'daki yeni otoritenin

³⁶⁸ Murat Bardakçı, *Şahbaba*, Pan Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 418.

³⁶⁹ 3 Kasım 1922 tarihli Akşam, İkdâm ve İleri'den naklen Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 514; Aydoğdu, *Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti*, s. 550.

³⁷⁰ 5 Kasım 1922 tarihli Peyam-ı Sabah'tan naklen Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 515.

³⁷¹ Murat Bardakçı, *Şahbaba*, s. 438.

kimliğini izah ediyordu.³⁷² Padişah’ın İngiliz Yüksek Komiseri H. Rumbold ile iki buçuk saatlik görüşmesi de Ryan için “çok yorucu ve acıklıydı.” Zira Protokol Müdürünün de terk ettiği Sultan’ın maiyetinde sadece birkaç kişi vardı.³⁷³ Padişahın “sakin ve onurlu” duruşu herhalde yapacak bir şey kalmadığının farkına varmasından kaynaklansa gerekti. Ryan, Padişahın 16 Kasım’da General Harrington’dan yardım istediği, ertesi gün sabahın erken saatlerinde HMS Malaya gemisine götürülerek Malta’ya nakledildiğini yazmaktadır.

Tevfik Paşa İstanbul Şehremini Ziya Bey ve bazı Belediye Meclisi azalarıyla Refet Paşa’yı ziyaret etmiştir. Belediye başkanının Padişah tarafından atandığını hatırlatarak “Düşen bir saltanattan aldığı kuvvet ve salahiyetle Şehremininin halk işlerine nezaret etmesi mümkün olmayacağından ve 2 Kasım’dan itibaren eski hali tanımamakta olduklarından vazifeleri o tarihten itibaren hitam bulduğunu” bildirmiştir. Refet Paşa Ankara’dan talimat istemek durumunda kalmıştır³⁷⁴. Daha talimat gelmeden kolluk kuvvetlerine, hukuk birimlerine belediye ve jandarma’ya TBMM adına görev yapmaları hakkında tebligatta bulunan Refet Paşa, İtilaf mümessilleriyle görüşmesinde şehrin idaresi hakkında Ankara’dan talimat bekleyeceğini söylemiştir. İstanbul’un idaresi hakkında 5 Kasım günü gönderilen 1 numaralı talimatname ile TBMM hükûmeti, şehrin idaresine el koyduğunu, Meclis adına Belediye Başkanı Ziya Bey’in vali olarak tayin edildiğini bildirmiştir. Şehirdeki kolluk kuvvetleri Valiye bağlı olacaktır.

Üsküdar, Çatalca ve Beyoğlu mutasarrıflıkları İstanbul Vilayetine bağlanmıştır. Merkeze bağlı daireler kapatılacak, memurların durumu ayrıca belirlenecektir. Harbiye, Bahriye, liman başkanlığı doğrudan Müdafaa-i Milliye Vekâletine bağlanarak müsteşarlar tarafından idare edilecektir.

Medreseler bütün dereceleriyle eskisi gibi devam edip Şer’iye Vekâletindeki Tedrisat Müdürlüğünü bilgilendireceklerdi. Vilayetteki ilkokullar ve talebeleri İstanbul Maarif Müdürlüğüne bağlı olacaktı. İstanbul vakıfları İstanbul Evkaf Müdürü tarafından idare edilecekti. Darülfünun ve şubeleri, adli okullar, müzeler, Galatasaray Sultanisi, Matbaa-i Amire gibi müesseseler Maarif Vekâleti ile temas kuracaklardı. Mühendis okulu öğretime devam edecekti. İstanbul vilayeti ve işgal bölgesindeki hâkimler ve çalışanlar İstanbul İstinaf Mahkemesi Savcılığına bağlı olarak adli kapitülasyonları dikkate almadan TBMM adına karar vereceklerdi.

Temyiz Mahkemesi ve Birinci Ticaret Mahkemesi gibi adli kapitülasyonlara göre kurulan mahkemeler ve memurları ikinci bir emre kadar faaliyetlerini durduracaklardı. Vilayetin ziraat, baytariye, maden, sanayi ve ticaret işleri vilayet memurları tarafından görülecekti.

³⁷² Ryan, *Sonuncu Dragoman*, s. 153-154.

³⁷³ Ryan, *Sonuncu Dragoman*, s.154.

³⁷⁴ 5 Kasım 1922 tarihli Tevhid-i Efkâr’dan naklen Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 517.

Sıhhiye Müdüriyetindeki nakit paralar ve dosyalar İstanbul Sıhhiye Müdüriyetinin mesuliyeti altında olacaktı. Muhacirin Umum Müdürlüğü Sıhhiye vekâletine bağlı olacak ve Muavenet-i İhtiyacât Müdüriyeti adıyla muhacir işlerine ve yetimlere bakacaktır.³⁷⁵

TBMM Hükûmetinin 1 numaralı talimatnamesi şehirdeki müesseselerin durumunu netleştirirken Saltanat müesseselerini de kaldırmıştır. Sadaret makamı, Dâhiliye ve Hariciye Nezaretleri kapatılmış, yurtdışındaki Osmanlı elçilerinin görevlerine son verilmiştir. Keza resmî gazete olan *Takvim-i Vekâyi* de kapatılmıştır. İstanbul Hükûmeti tarafından 16 Mart 1920 tarihinden itibaren imzaladığı anlaşma ve sözleşmeleri de feshetmiştir. Böylece İstanbul'da Osmanlı idaresi son bulmuş ve TBMM idaresi başlamış oluyordu. Veliahd Abdülmecid Efendi 18 Kasım'da TBMM tarafından halife seçilmiştir. TBMM adına biat için gönderilen 15 kişilik bir mebus heyeti 24 Kasım'da İstanbul'da Halife Abdülmecid'e biat etmiştir.³⁷⁶

14.11. İstanbul'un TBMM Yönetimine Geçiş Süreci

Refet Paşa'nın İstanbul'a geldiği 19 Ekim 1922'ten Şükrü Naili Paşa'nın TBMM adına şehri resmen devraldığı 6 Ekim 1923'e kadar olan dönem hususi bir geçiş mahiyetini haizdir. TBMM'nin İstanbul'daki ilk resmî mümessili Refet Paşa'dan sonra Adnan (Adıvar) Bey siyasi konularda, Selahaddin Adil Paşa ise askeri konularda Meclisi temsil için görevlendirilerek işgal kuvvetleri ve Yüksek Komiserlerin faaliyetlerini kısıtlamaya çalıştılar.³⁷⁷ Lozan Antlaşması'nda imzalanan tahliye protokolü gereği İtilaf askerleri 29 Eylül günü şehri terk etmişlerdi. 1 Ekim'de boğazlar bölgesinin boşaltılmasına dair protokol'ün imzalanmasını takiben 2 Ekim 1923 tarihinde İtilaf komutanları Dolmabahçe Sarayı önünde Türk Bayrağını selamlayarak İstanbul'dan ayrılmışlardı. 6 Ekim 1923 tarihinde TBMM kuvvetleri İstanbul'u resmen teslim alarak resmî ve fiili olarak TBMM yönetimini hayata geçirmişlerdi.

14. Sonuç

Türk tarihinin en uzun ömürlü ve geniş etkili devletlerinin başında gelen Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı sonunda yenilmiş ve Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan çekilmişti. Son bir asırdır hâkimiyeti uluslararası denge siyasetine dayalı ve şekli hale gelmiş olan devletin son günlerinde yönetim sorumluluğunda olanlar vatanseverlikleri tartışılmaz olsa da zihniyet bakımından içine girilen süreci yöneterek devletin ve milletin haklarını savunacak dirayete sahip olamadıklarını ortaya koymuşlardır.

³⁷⁵ Nurten Çetin, *Son Sadrazam*, s. 520.

³⁷⁶ Heyetin seçimi ve törenin ayrıntıları için bkz. Ali Satın, *Son Halife Abdülmecid Efendi*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 69-72; Umut Dere, *Operatör Emin (Erkul) Bey'in Hayatı, Mebusluğu, Şehreminiği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

³⁷⁷ Abdurrahman Bozkurt, "Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı", *Atatürk Araştırma Merkezi Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/hariciye-vekaleti-istanbul-murahhasligi/> erişim tarihi 20.01.2023.

Galip devletlerin Mütarekenin imzası kurumadan haksız ve usulsüz işgallerine karşı siyasî sorumlular sonuna kadar onlarla işbirliğine samimiyetle devam etmeye çalışmışlardı. Zira galiplerin her istediğini yapma hakları olduğuna, onlara maddeten karşı konulamayacağına inanmış ve etraflarındaki kadroyu da inandırmaya çalışmışlardı. Bu anlayışla vatandaşların gösterdikleri haklı isyanı ve tepkiyi de etkisizleştirmeyi vatanseverlik olarak algılamaktaydılar. Bu noktada Harbiye Nezareti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin istisna teşkil ettiğini belirtmeliyiz.

Söz konusu idareci kadrosu içinde Mütareke döneminde hükûmet başkanlığı, harbiye, dışişleri, içişleri, bakanlıkları gibi makamların belli kişiler tarafından defalarca işgal edilmiş olması zor zamanda sorumluluk alacak dirayete sahip bürokrat kadro bakımından bir yetersizlik/kıtlık yaşanmış olduğunu düşündürmektedir.

Devlet başkanlığı makamında bulunan Halife/Padişah VI. Mehmed Vahdettin'in de selefleri gibi devleti ve saltanatı kurtarmak için kendi iktidarınca çabaladığını söylemek gerekir. Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Kıtaaatı Müfettişliğine gönderilmesinden istifası sürecine kadar yaşananlar bunu teyit edecek mahiyettedir. Böyle önemli bir teşebbüsün arkasında duramaması en büyük talihsizliği olmuştur. Ankara'da kurulan ve mücadeleyi yürütmede başarılar ortaya koyan Büyük Millet Meclisi'ni yapılan bütün müracaatlara karşın tanımayı reddetmiş olması yaşadığı sürecin aktif dinamiklerini okuyamadığını gösterir. 17 Kasım'da İngiltere'ye sığınması ise bütün kariyerini kara bir sonla noktalamaktan başka bir şey değildir. Bununla birlikte galip devletlerin büyük deniz gücünün temsilcilerini her gün Dolmabahçe'nin önünde görmenin yarattığı karamsarlık yanında böyle zor bir dönem için hazırlanmamış, yetiştirilmemiş olmasının hem kendisinin ve hanedanının hem devletin ve milletin talihsizliği olduğunu söyleyebiliriz.

Galip devletlerin de yöneticisi pozisyonuna sahip İngiltere'nin Sefaret baş tercümanı A. Ryan'ın çeşitli defalar görüştüğü Padişah ve eniştesi hakkındaki görüşleri dışardan bir bakış olarak önemlidir. Padişah ve Damat Ferit Paşanın politikası "galip Müttefikleri mümkün olan her yolla yatıştırmaktı." İkilinin ihanetle suçlanmasına karşı da "Onlara daha büyük bir haksızlık yapılamazdı." diyen İngiliz bürokrat, "Hanedanı ve Cemiyetin mahvettiği İmparatorluğun kalıntılarından kurtarılabilecek ne varsa onu kurtarmaya çalışıyorlardı." kanaatindeydi ve bunu daha sonra Lozan'da İsmet Paşayla da paylaşmıştı.³⁷⁸ Sonuç bütününüyle başarısızlıktı, yapılan hata ise "düşüncelerini uygulayabilecekleri bir güçlerinin olmaması ve sonunda çok farklı bir yerden gelen baskı nedeniyle, Müttefiklerin ve özellikle İngiltere'nin, yenilen Türkiye'ye çok önemli tavizler vereceğini düşünmeleriydi." Bir diğer ifade ile adeta hayal âlemindeydiler zira ülkesinin en stratejik yerlerini Müttefikleriyle paylaşan İngiltere'nin dostluğunu kazanmak en büyük amaçlarıydı.

³⁷⁸ Ryan, *Sonuncu Dragoman*, s. 113 ve 184.

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'un siyasi memuru Sir Harry Luke "Bunlar vatanseverlikte Mustafa Kemal ve arkadaşlarından daha geri değildiler, fakat bunlar Türkiye'nin menfaatlerini en iyi olarak Mütarekeye tam bağlılık ve Müttefiklerle tam bir iş birliğinde görüyorlardı. Durumlarının açıklığı/acıklılığı, müttefik hükûmetlerin bağlılığa bağlılıkla mukabele etmemiş olmalarında görülmektedir." tespitiyle hem meslektaşına katıldığını hem de Osmanlı yöneticilerinin muhatapları tarafından kandırıldıklarını ima etmektedir.³⁷⁹ TBMM'de yaptığı bir konuşmada Mustafa Kemal Paşa'da "Zat-ı Şahane'yi-zannediyorum ki içinizde benim kadar tanıyan azdır." diyerek veliahtlığı sırasında birlikte yaptıkları Almanya seyahatine atıfta bulunduktan sonra "Sultan Vahdettin'in iki sebeple İngilizler tarafından tuzağa düşürülmüş olduğunu kanaatinde" olduğunu belirtmiştir.³⁸⁰

³⁷⁹ Gotthard Jaeschke, *İngiliz Belgeleri*, s. 25-26.

³⁸⁰ "birincisi ciddi olarak memleketi bilmediğinden, milletini tanımadığından, milletin istidat ve kabiliyetine dair ecdadımızın misallerini belki hepimizden daha iyi tarih yapraklarında okumuş olmasına rağmen, kat'i bir nüfuz-ı nazarla vakıf olamaması itibarıyla bu milletin kendi hayatını kendi menabii ve vesaiti ile müdafaa edebileceğine kâni değildi." TBMM'de Tevfik Paşa ile muhaberatı hakkında 29 Ocak 1921 tarihli konuşma, ASD I, s. 167; Cezmi Eraslan, "Türk Düşünce Geleneğinde Devlet Anlayışı, Türkiye Cumhuriyeti Örneği" *Türklerde Devlet Felsefesi ve Yönetimi*, Editör, İsa Özkan, Ankara 2019, s. 239.

Kaynaklar / References

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA),

Bab-ı Asafî, Amedi Kalemi Defterleri, (A.AMD)

Bâb-ı Âli Evrak Odası Siyasi (BEO. SYS)

Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Seyr ü Sefer Müdüriyeti, (DH. EUM. SSM.)

Dâhiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS)

Dâhiliye Şifre (DH. ŞFR)

Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT)

Harbiye Mütenevvia, (H.MTV)

Meclisi Vükela Mazbataları (MV)

Yıldız Esas Evrakı (YEE)

Yıldız Mütenevvia (Y.Mtv)

Yayınlanmış Belgeler

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)

Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge), T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1982.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk, (1916-1922), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2003.

Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, IV, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1991.

Kemal Atatürk, Nutuk-Vesikalar, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1991.

Özalp, Kazım, Millî Mücadele II, Belgeler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Hatıralar

Ahmet İzzet Paşa, Feryadım I-II, (Yayına hazırlayanlar: Süheyl İzzet Furgaç- Yüksel Kanar), Nehir Yayınları, İstanbul 1993.

Ayaşlı, Münevver, İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim, Timaş Yayınları, İstanbul 2002.

Bir Devlet Adamının Mehmed Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları II, (yay.haz. F. Rezan Hürmen), Arma Yayınları, İstanbul 1993.

Cebesoy, Ali Fuat, Millî Mücadele Hatıraları, Vatan Yayınları, İstanbul 1953.

- Karay, Refik Halid, *Minelbab İlelmihrab- Mütareke Devri Anıları*, (Yayına hazırlayan Ender Karay), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1992.
- Orbay Rauf, *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım I*, (Yayına hazırlayan Sümer Kılıç), Emre Yayınları, İstanbul 1993.
- Erich R. Prigge'in *Çanakkale Savaşı Günlüğü*, (çeviren ve yayına hazırlayan Bülent Erdemoğlu), İstanbul Timaş yayınları, 2011.
- Kadri, Hüseyin Kazım *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, (yayına hazırlayan İsmail Kara), İstanbul 1991.
- Rey, Ahmet Reşit, *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.
- Ryan, Sir Andrew, *Sonuncu Dragoman*, (Çeviren, Dilek Berilgen Cenkçiler), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Tengirşek, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, (Yayına hazırlayan Sadi Borak), Çağdaş Yayınları, İstanbul 1982.
- Tevfik, Rıza, *Biraz da Ben Konuşayım*, (Yayına Hazırlayan: Abdullah Uçman), İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İştittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.

Araştırmalar

- Akşin, Sina, *İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele I-II*, Cem Yayınevi, İstanbul 1992,
- Ata, Ferudun, *Millî Mücadeleyi Yargılamak*, Palet Yayınları, Konya 2020.
- Atatürk, Kemal, *Nutuk (1919-1927)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1989.
- Aydoğdu, Murat, *Mütareke Döneminin Son Osmanlı Hükûmeti, Son Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti, 21 Ekim 1902-4 Kasım 1922*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016
- Ayışığı, Metin, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Bakar, Bülent, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009.
- Bardakçı, Murat, *Şahbaba*, Pan Yayıncılık, İstanbul 1999.
- Bozkurt, Abdurrahman, "Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı", *Atatürk Araştırma Merkezi Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/hariciye-vekaleti-istanbul-murahhasligi/> erişim tarihi 20.01.2023.
- Budak, Mustafa, *İdealden Gerçeğe, Misak-ı Millî'Den Lozan'a Türk Dış Politikası*, İstanbul Küre Yayınları 2002
- Dere, Umut, *Operatör Emin (Erkul) Bey'in Hayatı, Mebusluğu, Şehreminliği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

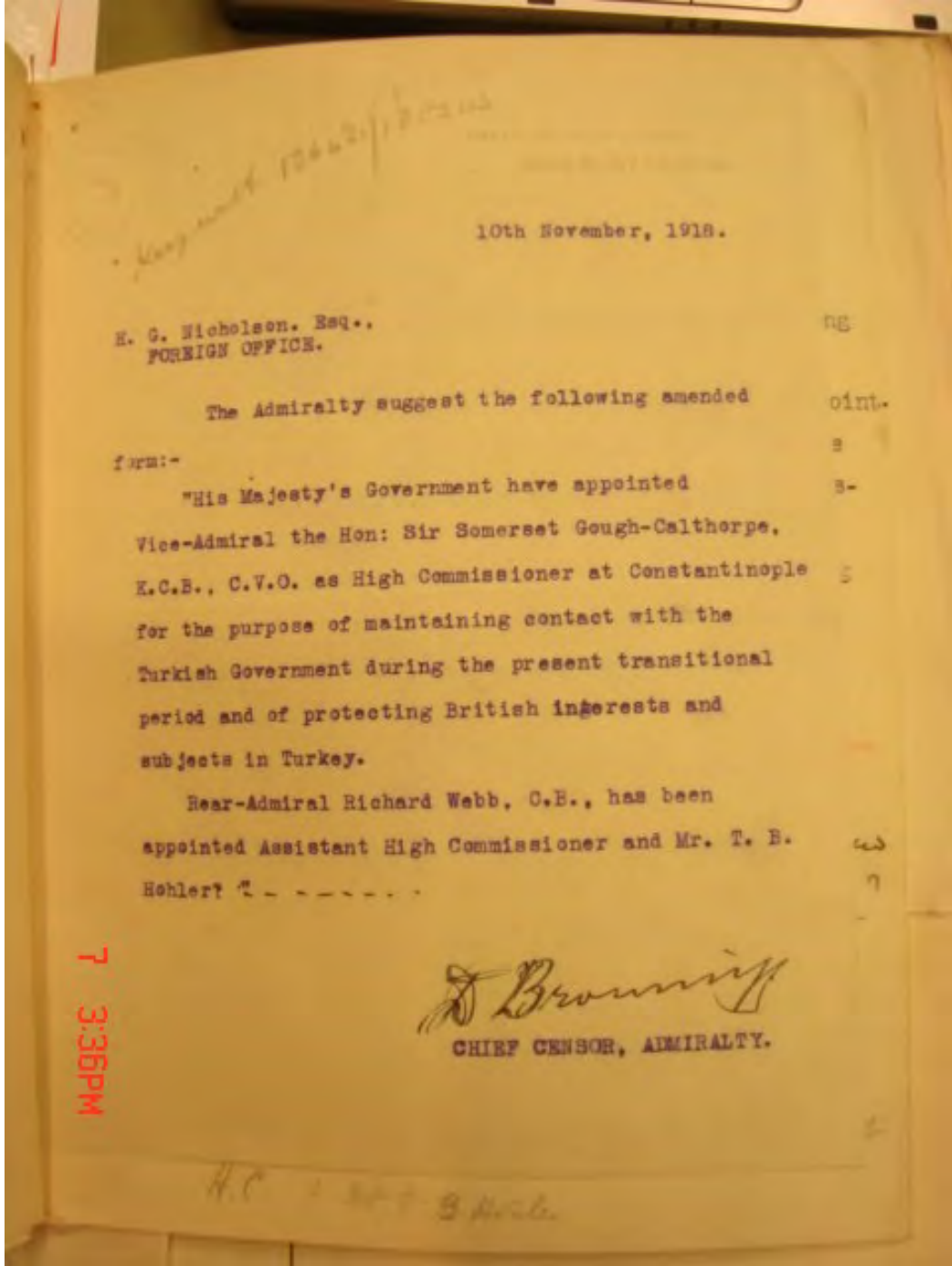
- Çetin, Nurten, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015.
- Eraslan, Cezmi, *II Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul 1995,
- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid'in Çanakkale Savunması*, İstanbul Yitik Hazine Yayınları, 2014.
- Eraslan, Cezmi-Erdem, Nilüfer-Dere, Umut- Saygın, Duygu, (editörler), *1919 İstanbul Mitingleri-Millî Mücadelenin İşaret Fişeği*, İstanbul Türk Ocağı Yayınları, İstanbul 2022.
- Erdem, Ş., Can, *Sadrazam Damat Ferit Paşa*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2002,
- Jaeschke, Gotthart, *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri*, (Türkçeye Çeviren Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971.
- Kantarıcı, Şenol, "Heyet-i Nâsiha", *Atatürk Araştırma Merkezi Atatürk Ansiklopedisi* <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/heyet-i-nasiha/> erişim 26.11.2022.
- Kemal, Yahya, *Eğil Dağlar-İstiklal Harbi Yazıları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985,
- Özalp, Kazım, *Millî Mücadele 1919-1922 I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.
- Satan, Ali, *Halifeliğin Kaldırılması*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2008.
- Satan, Ali, *Son Halife Abdülmecid Efendi, Saltanatsız Hilafet ve Halifeli Cumhuriyet Günlerinde*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.
- Sonyel, Salahi R., *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*, Ankara 2010
- Tevetoğlu, Fethi, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Türkmen, Zekeriya, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002,

Makaleler

- Bostancı, Mustafa, "Mütareke Döneminde II. Ordu (Yıldırım) Kıtâat-ı Müfettişliği", *Gazi Akademik Bakış* Cilt 9 Sayı 18 Yaz 2016 s.93-119.
- Dirier, Ayten, "Kuva-ı İnzibatiye / Hilafet Ordusu", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, cilt 8, sayı 3, Ankara 2021, s. 968-983.
- Dünheim, W.von, *Feldmareşal Moltke'nin Şark Gezisi*, (çeviren Selçuk Ünlü) Atatürk Kültür Merkezi Erdem Dergisi, cilt II, sayı 5, Ankara 1986, s. 555-578.
- Çelebi, Mevlüt, "Heyet-i Nâsiha'nın Manisa Günleri", *100. Yılında Millî Mücadele'de Manisa, I*, (editörler Nurettin Gülmez-Nejdet Bilgi), Ankara 2020, s. 545-571.
- Eraslan, Cezmi, "Millî Mücadele'de Mehmed Akif ve Akif'in Ankara Günleri", *Uluslararası Mehmed Akif Sempozyumu*, (yayına hazırlayan Vahdettin Işık), İstanbul 2011, s. 61-78
- Eraslan, Cezmi, "Türk Düşünce Geleneğinde Devlet Anlayışı, Türkiye Cumhuriyeti Örneği" *Türklerde Devlet Felsefesi ve Yönetimi*, Editör, İsa Özkan, Ankara 2019, s. 233-251.
- Eraslan, Cezmi, "Millî Mücadelenin Başlangıç Tarihi Hakkında Bazı Mülâhazalar", *1918-1919 Mütarekeden Millî Mücadeleye Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2020, s. 15-29.

- Eraslan, Cezmi, "Millî Mücadelenin İşaret Fişegi İstanbul Mitingleri Arifesinde Osmanlı Devleti ve Toplum", *1919 İstanbul Mitingleri-Millî Mücadelenin İşaret Fişegi*, içinde, İstanbul 2022, s. 13-22.
- Karaca, Ali, "Savunma Sisteminin Ana Unsuru İstihkâmlar Bakımından Çanakkale Boğazı Tahkimi (1655-1915", *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara 2000, s. 307-334.
- Sarınay, Yusuf – Karacakaya, Recep, "Mütareke Döneminde Matbuat Sansürü ve Uygulamaları", *1918-1919 Mütarekeden Millî Mücadeleye Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 2020, s. 355-373.
- Turan, Namık Sinan, "Millî Mücadelenin Siyasal Programını Belirleyen Bir Özgürlük Bildirgesi, Misak-ı Millî", *Bir Asrı Geçen Birikimle Misak-ı Millî'ye Yeniden Bakmak*, Ankara TBMM Basımevi 2021, s. 45-75.
- Türkmen, Zekeriya, "Mütarekeden İstiklal Mücadelesine, TBMM Merkezli Olarak (1920-1921) Türk Ordusunun Yeniden Yapılandırılması", *1921 Yılında Millî Mücadele*, İstanbul 2021, s. 107-138.

EK 1. Amiral Calthorpe'un İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiseri atandığına dair bilgilendirme yazısı, FO, 371/3415

EK 2. İstanbul Boğazı'na demir atan İngiliz savaş gemilerinden HMS Ajax, HMS Ramillies ve 3 muhrip, <http://www.levantineheritage.com/troops.htm>

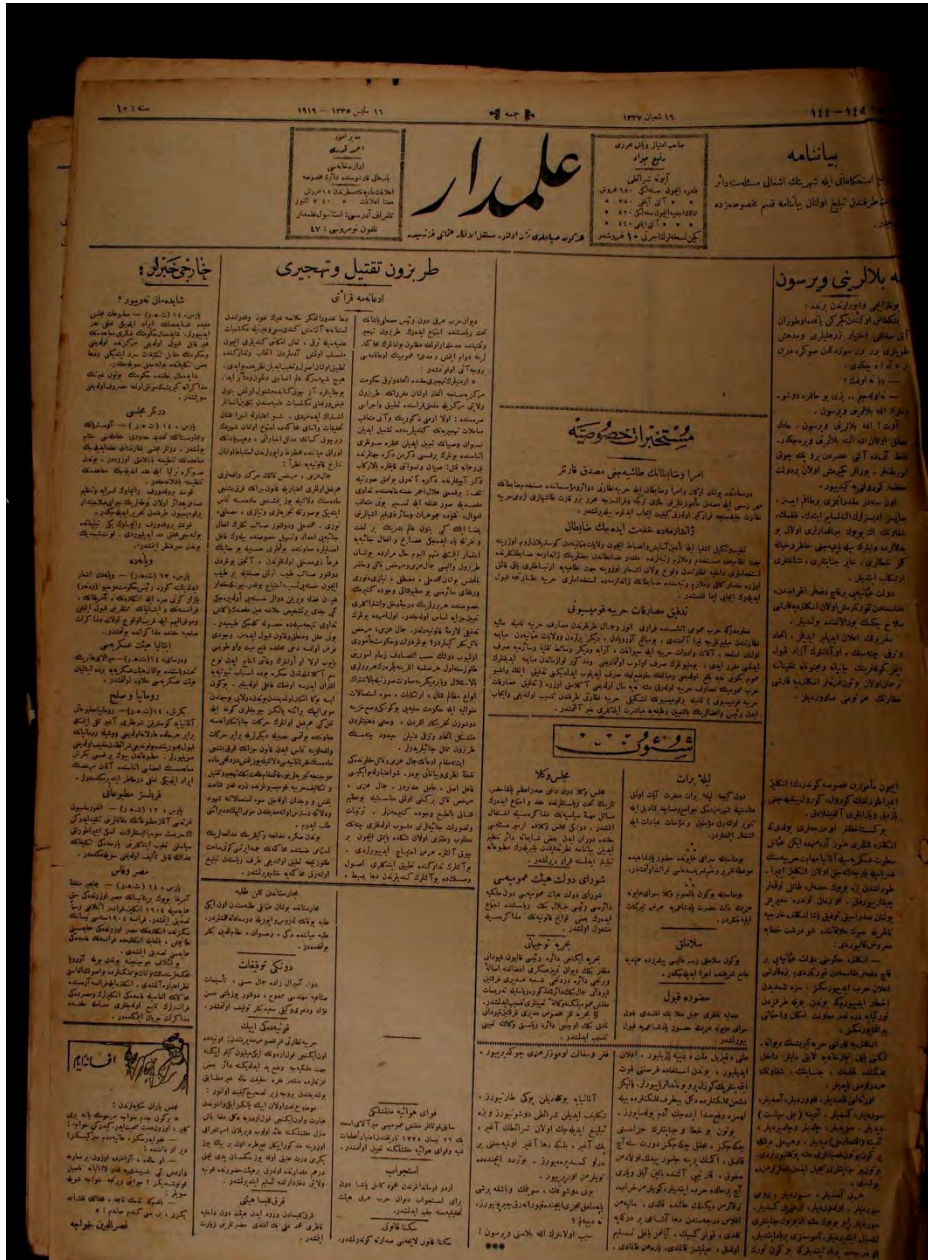
EK 3. Galata limanında su yüzüne çıkan M1 İngiliz denizaltısı. 12 inçlik dev bir topa sahip M1, tasarım hatalarına karşın gözdağı vermek amacıyla İstanbul'a gönderilmişti, <http://www.levantineheritage.com/troops.htm>

EK 4. *Alemdar 8 Mayıs 1335 (1919).*

[illegible]

EK 5. *Alemdar, 16 Mayıs 1335 (1919).*

EK 6. Alemdar, 17 Mayıs 1335 (1919)

EK 7. Alemdar, 18 Mayıs 1335 (1919)

EK 8. Sultan Vahdettin.

EK 9. Fransız General Franchet d'Esperey'in, 8 Şubat 1919'da karaya çıkar çıkmaz Galata'dan Pera (Beyoğlu)'na doğru gerçekleştirdiği sözde "zafer yürüyüşü".

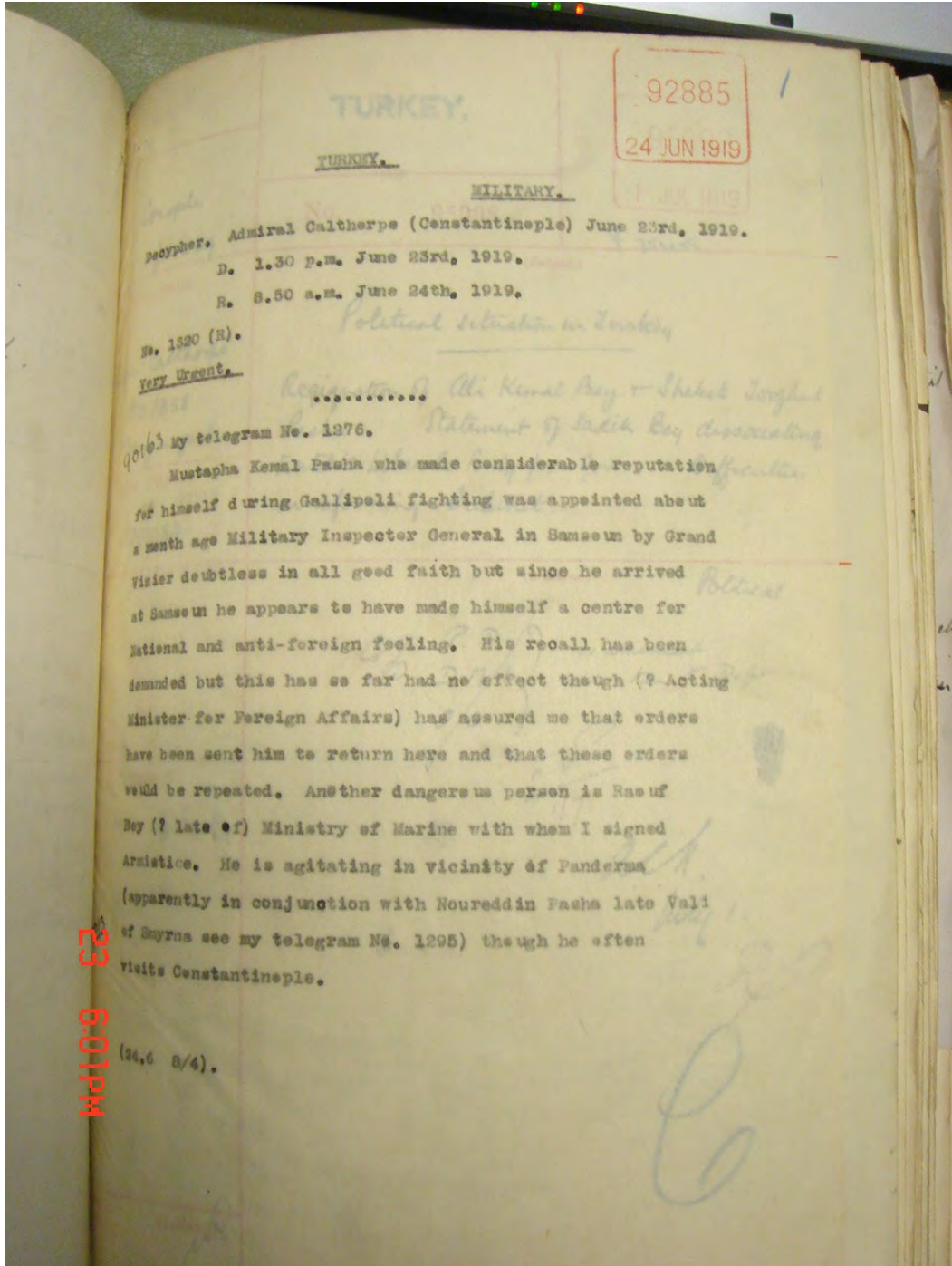
<http://www.levantineheritage.com/troops.htm>

EK 10. İstanbul'daki İngiliz birlikleri, d'Esperey'den bir gün önce şehre gelen General Allenby'i beklerken, Şubat 1919, <http://www.levantineheritage.com/troops.htm>

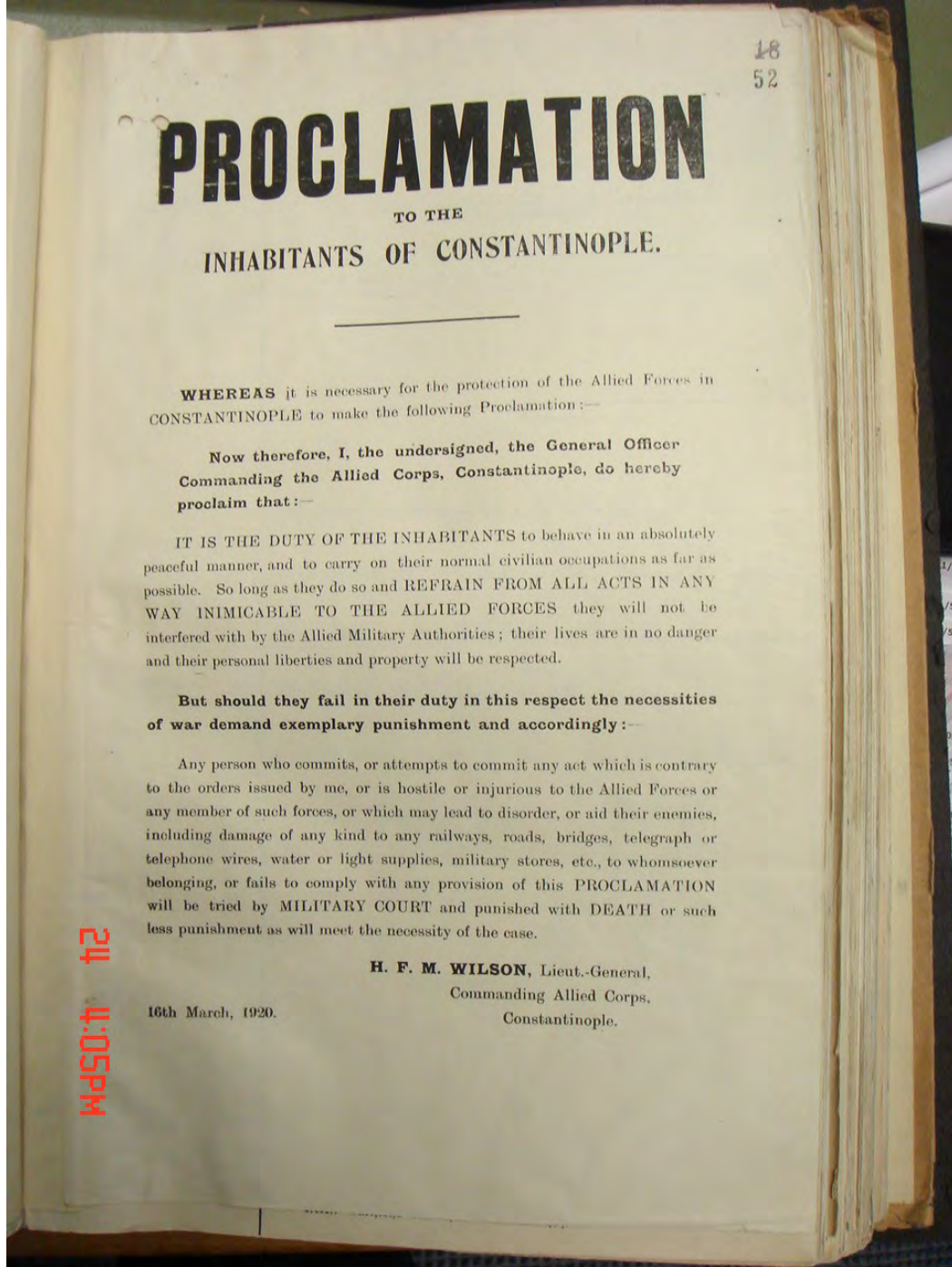
EK 11. İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe'un Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçtikten sonraki tutumundan dolayı geri çağırılmasını talep ettiklerine ancak bir sonuç alamadıklarına dair telgrafi, 23 Haziran 1919, FO, 371/4227.

EK 13. Yadigar-ı Misak-ı Millî.

EK 14. İstanbul'un resmen işgal altına alındığı 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul Müttetik Kuvvetler Kumandanı H. F. M. Wilson tarafından yayınlanan bildiri, FO, 371/5046

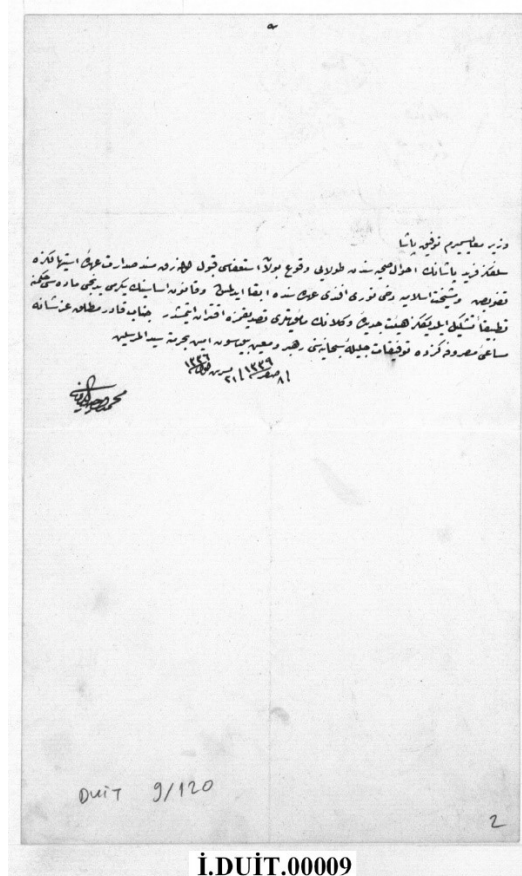
EK 15. *İstanbul'un resmen işgalinin ardından istifa etmek zorunda kalan Sadrazam Salih Paşa'nın yerine hükümeti kuran Damat Ferid Paşa döneminde (1920 Nisan ayı içerisinde) yayınlanan Fetva, İrade, Beyanname Üçlüsü, BOA, DUİT, 9/140.*

EK 16. Ankara Büyük Millet Meclisi.

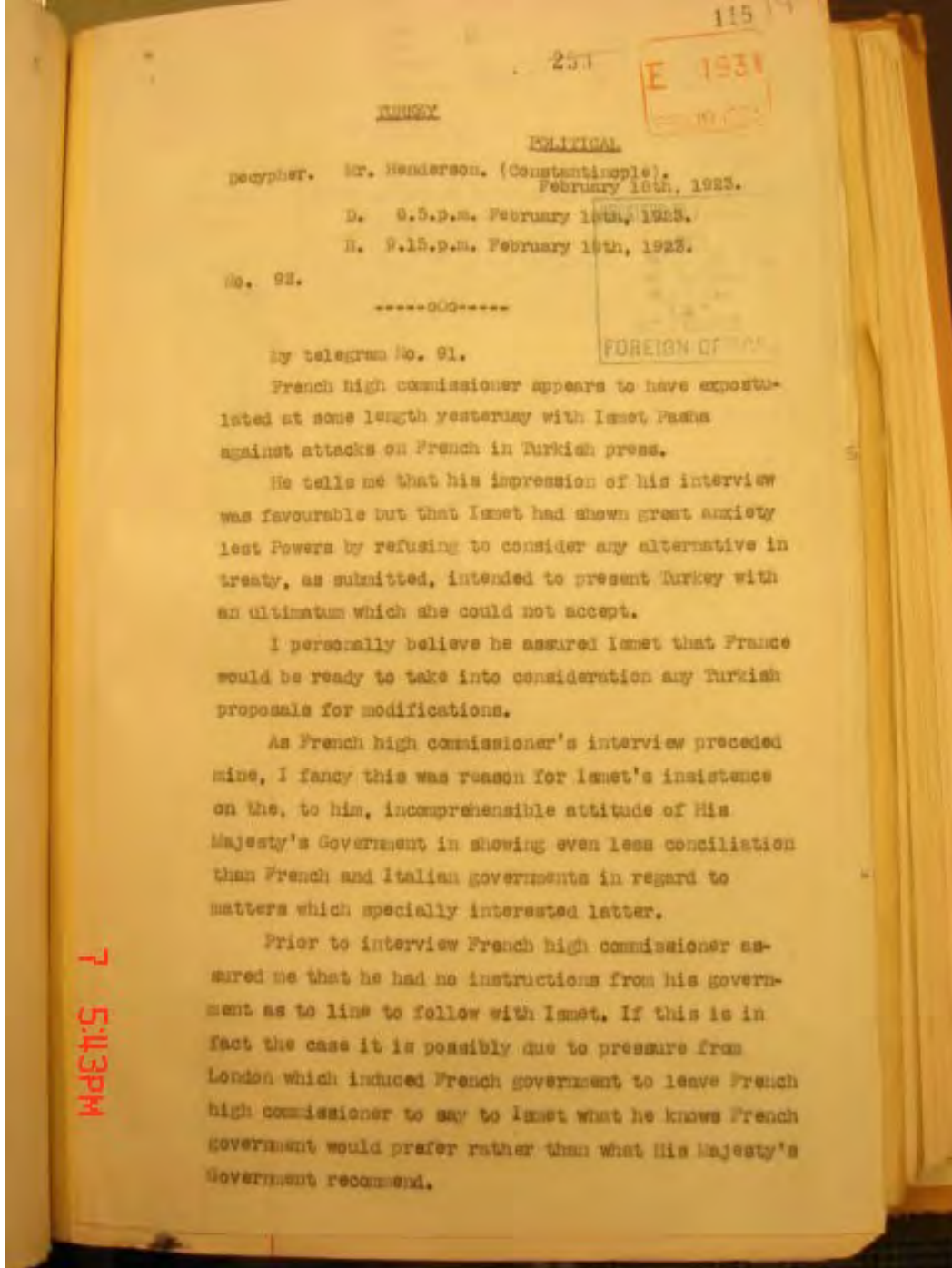
EK 17. Sultan Vahdeddin'in, Tevfik Paşa'ya hükümeti kurma vazifesini verdiği Hatt-ı Hümayun, 21 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1920.

EK 18. *Mudanya Mütarekesi'nin ardından Refet (Bele) Paşa'nın refakatindeki 100 jandarma ile İstanbul'a gelişi ve karşılanışı, 19 Ekim 1922.*

EK 19. Lozan Konferansı'nın kesilmesi üzerine İstanbul'a gelen İsmet Paşa ile Fransız Yüksek Komiseri arasındaki görüşmenin içeriği hakkında İngiliz Yüksek Komiser Vekili Henderson tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 18 Şubat 1923 tarihli telgraf, 371/9066.

EK 20. Lozan Konferansı'na katılan Türk heyeti.

Lozan Konferansı'nın birinci dönemine (20 Kasım 1922 - 4 Şubat 1923) katılan Türk delegasyonu, başkanları Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'yla.

EK 21. İstanbul'un kurtuluşu esnasında şehirde kurulan zafer takı.

EK 22. Müttefik İşgal Kuvvetlerinin 2 Ekim 1923 tarihinde düzenlenen törenle Türk bayrağını selamlayarak İstanbul'u terk etmeleri.

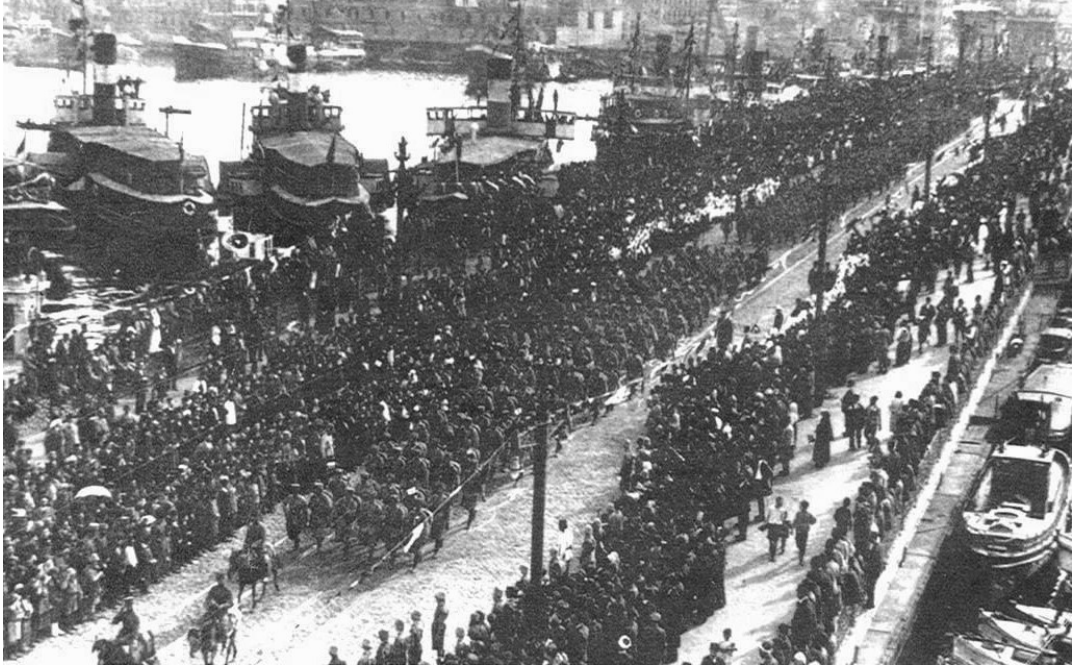
EK 23. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa tarafından İstanbul'a Kumandan olarak atanan Selahaddin Adil Paşa ve Müttefik İşgal Kuvvetleri subaylarının İstanbul'dan ayrılışı 2 Ekim 1922.

EK 24. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa tarafından İstanbul'u işgal kuvvetlerinden devralmak üzere atanan Demir Fırka Komutanı Şükrü Naili (Gökberk) Paşa'nın şehre girişi, 2 Ekim 1922.

EK 25. 6 Ekim 1923 İstanbul'un Kurtuluşu, Şükrü Naili (Gökberk)Paşa Komutasındaki Türk kuvvetleri Galata köprüsünden geçerken.

EK 26. 2 Ekim 1923 tarihinde İstanbul'dan çekilen Müttefik Ordular Başkumandanı General Harington'ı taşıyan Arabic savaş gemisi,
<http://www.levantineheritage.com/troops.htm>

Yazar Hakkında / About Author

**Prof. Dr. Cezmi ERASLAN | İstanbul Üniversitesi |
cezmieraslan[at]istanbul.edu.tr | ORCID: 0000-0003-3475-310x**

1961 yılında Adana'da doğdu. İlk, Orta ve Lise tahsilini İstanbul'da yaptı. 1983 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1985 yılında Yüksek Lisansını tamamlayarak Araştırma Görevlisi oldu. 1989 yılında, İngiliz arşiv ve kütüphanelerinde araştırma yapmak üzere Londra'da bulundu. Nisan 1991'de *II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti* adlı tezini vererek Tarih Doktoru unvanını aldı. 1991 yılında Türkiye Cumhuriyeti Tarih Anabilim Dalı'nda Yardımcı Doçent kadrosuna atandı. 1994 yılında *Yeni Osmanlılardan Atatürk'e Türk Aydınında Cumhuriyet Düşüncesinin Gelişimi* konulu takdim tezi ile Türkiye Cumhuriyeti Tarih Doçenti oldu. Ekim 1995'te Atatürk Araştırma Merkezi Bilim Kurulu Aslı Üyeliği'ne seçildi. *Yakın Dönem Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürk* konulu takdim teziyle 2005 yılında Türkiye Cumhuriyeti Tarih Anabilim Dalı'nda Profesör kadrosuna atandı. 2008-2012 yılları arasında Başbakanlık Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı olarak görev yaptı. Mart 2013-Ağustos 2018 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü olarak çalıştı. Halen İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Türkiye Cumhuriyeti Tarih Anabilim Dalı'nda görev yapmaktadır. II. Abdülhamid, Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, İnkılap Tarihi, Türk Demokrasi Tarihi konularında 27 yüksek lisans ve 17 doktora tezi yönetmiş olan Dr. Eraslan'ın aynı konularda yayınlanmış kitapları, kitap bölümleri, makaleleri ve editörlükleri bulunmaktadır.

**Prof. Dr. Cezmi ERASLAN | İstanbul University |
cezmi.eraslan[at]istanbul.edu.tr | ORCID: 0000-0003-3475-310x**

Cezmi Eraslan was born in Adana in 1961. M.A. Thesis in 1985 at the University of Istanbul. Been in London in order to make research in the Archives and libraries in 1989. Finished Ph. D in 1991. "Islamic Union Policy of Ottoman Empire by the reign of Abdulhamid II 1876-1908". Thesis was published in 1992 and 1995 with the name of II. Abdülhamid ve İslam Birliği. Associated Professor in 1994 by the thesis of "Development of the Idea of Republicanism among Turkish Intellectuals-from Young Ottomans to Ataturk". Professor in 08.12.2005 by the thesis of: Populism in the late Turkish Thought and Ataturk. Membership of Science Commission of Ataturk Supreme Council for Culture, Language and History, Ataturk Research Center 1995-2001. Membership of Publishing Commission of Ataturk Supreme Council for Culture, Language and History, Ataturk Research Center. 2004 -2007. Chairman of Ataturk Research Center: 2008-2012. Manager of Institute of Ataturk's Reforms and Revolution History in Istanbul University 2013-2018. Working at University of İstanbul, Faculty of Letters, department of History as head of History of Turkish Republic branch. Supervised more than 27 post graduate, and 17 phd thesis in Turkish History. Written four books, several book chapters, book editorships, and articles on the late Turkish History.